

ХОТИН 1621 ВІЙНА І ПАМ'ЯТЬ

ХОТИН 1621 ВІЙНА І ПАМ'ЯТЬ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Чернівці
Мехнодрук
2022

УДК 94(477):355.48(438:560)«1620/1621»
X852

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 6 від 28 січня 2022 року)

Рецензенти

Віктор Брехуненко, д.і.н., професор, зав. відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Дмитро Вирський, д.і.н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Віталій Щербак, д.і.н., професор кафедри історії України факультету суспільно-гуманітарних наук Київського університету імені Бориса Грінченка

Редакційна колегія

Олександр Добржанський, д.і.н., професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Микола Гуйванюк, к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Дамян Цярцінський, магістр спеціальних східних студій та політології, Генеральний консул Республіки Польща у Вінниці

Тарас Ковалець, к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Владислав Струтинський, к.ф.іос.н., доцент кафедри міжнародних відносин та суспільних комунікацій Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

X852 Хотин 1621. Війна і пам'ять: колект. монографія.
Чернівці: Технодрук, 2022. 324 с.
ISBN 978-617-8034-17-7

Видання присвячене одній з виняткових за своєю важливістю подій історії Центрально-Східної Європи — Хотинській війні 1621 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою. Воно містить ряд нових наукових студій, у фокусі яких опинилися різні виміри цієї війни — дипломатичний, мілітарний, екологічний та інші. В окремій рубриці здійснено публікацію новознайдених історичних джерел, які стосуються тематики дослідження.

Для науковців, викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України і Центрально-Східної Європи раннього нового часу.

УДК 94(477):355.48(438:560)«1620/1621»

© Автори, 2022

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2022

ISBN 978-617-8034-17-7

© ПБКФ Технодрук, 2022

*Wydanie zostało zrealizowane przy wszechstronnym wsparciu
Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Winnicy
oraz osobiście Konsula Generalnego Damiana Ciarcińskiego*

ЗМІСТ

	<i>Вступ</i>	6
I	Англійська дипломатія та Дунайські князівства наприкінці XVI ст. <i>Олександр Сич</i>	10
II	Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі <i>Микола Ільків</i>	26
III	Екологічні умови Хотинської битви <i>Віталій Коржук</i>	52
IV	Хотинська війна 1621 р. і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті <i>Михайло Чучко</i>	74
V	Бойові слони Османа II в Хотинській війні 1621 р. <i>Андрій Федорук</i>	110
VI	Актуальні проблеми дослідження польсько-турецької війни 1620—1621 років <i>Валерій Степанков, Віталій Степанков</i>	148

VII	Наслідки Хотинської кампанії 1621 року для соціально-економічного та демографічного становища місцевого населення <i>Галина Яценюк, Юрген Гейде</i>	188
VIII	Хотинська фортеця у міжнародних угодах кінця XVI — XVII ст. <i>Ганна Скорейко</i>	222
ДЖЕРЕЛА		
IX	Невідомий щоденник Хотинської кампанії 1621 р. <i>Денис Позняков</i>	242
X	На початку епохи «пост-Хотина»: Військо Запорозьке у маловідомій річпосполитській кореспонденції 1622 року <i>Тарас Ковалець</i>	270
	Висновки	322

ВСТУП

Хотинська війна 1621 року виявилась надзвичайно важливою подією в історії Центрально-Східної Європи раннього нового часу¹. Під Хотином армія Речі Посполитої, до якої входили війська польське, литовське, лісовчиків, а також найчисленніше серед підрозділів союзників Військо Запорозьке, зіткнулася з основними збройними силами Осяйної Порти на чолі з імператором Османом II. Під час запеклих боїв, що тривали понад місяць, союзникам пощастило досягнути воєнного паритету з турецькою армією й зупинити потенційну територіальну експансію Османської імперії на північ, передовсім на українські землі.

Зважаючи на своє виняткове значення, Хотинська війна 1621 року за два століття свого наукового пізнання стала

¹ 400-а річниця Хотинської війни була науково відзначена в рамках XIII Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, організованої спільними зусиллями факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Генерального Консульства Республіки Польща у Вінниці, ДІАЗ «Хотинська фортеця», ГО «Обласне товариство польської культури ім. А. Міцкевича й Центру «Східна школа польських студій ім. А. Кохановського».

У конференції взяли участь дослідники Хотинської війни 1621 р. з різних держав, серед інших — українські науковці В. Брехуненко, А. Іваночко, М. Льків, Т. Ковалець, В. Коржик, Д. Позняков, О. Ротар, В. Сандуляк, М. Чучко, А. Федорук, А. Філінок, Ф. Яценюк, їх польські колеги П. Готоуєцький, А. Гошинський, Я. Дурка, А. Коритко, Т. Кшонстек, М. Нагелський, Т. Чешеський, а також литовська історикinja Г. Кіркенє.

Із вітальним словом на заході виступили Надзвичайний та Повноважний посол Республіки Польща в Україні Бартош Ціхоцький, Генеральний консул республіки Польща у місті Вінниця Дамян Цярцінський, консул Генерального консульства Республіки Польща у місті Вінниця Адріан Броварнік, а також Надзвичайний та Повноважний посол Республіки Литва в Україні Вальдемарас Сарапінас.

предметом сотень наукових розвідок, нині вона має значне представлення в історіописанні цілого ряду сучасних держав. І все ж потенціал для подальшого дослідження цієї події, зважаючи на її масштаби, напругу й величезну джерельну базу, наразі видається геть не вичерпаним.

Пропонована монографія є результатом студій цілої плеяди істориків — дванадцяти дослідників, які представляють наукові інституції Чернівців, Хотина, Кам'янця-Подільського та Ляйпціга. Їхні розробки різняться за напрямками наукового пошуку, але об'єднані єдиною тематикою та підпорядковані спільній меті: спираючись на здобутки попередників та відгукуючись на наявні історіографічні виклики, запропонувати нові ракурси історичного вивчення Хотинської війни і, що є не менш значущим, збагатити її джерельну базу.

Відкриває видання розділ чернівецького дослідника Олександра Сича, у якому він визначив місце Дунайських князівств в англійській дипломатії за часів панування королеви Єлизавети I в контексті загальноєвропейської боротьби між силами католицизму та протестантизму, а також з'ясував, які цілі переслідувала Англія в цьому регіоні Південно-Східної Європи, що був тоді об'єктом боротьби між Османською Портою, Річчю Посполитою та австрійськими Габсбургами.

Микола Льків присвятив свою розвідку (*розділ II*) дослідженню Пруто-Дністровського межиріччя як театру бойових дій Хотинської війни. Власне, цей чернівецький історик поставив за мету реконструювати шляхи просування турецької та запорозької армій та усталити локації проведених ними проміжних бойових дій у зазначеному регіоні.

Комплексне вивчення екологічних умов воєнних конфліктів — завдання, попри свою складність, дуже важливе для історичної мілітаристики. Тож розвідка хотинського науковця Віталія Коржика (*розділ III*) спрямовувалась на пізнання таких аспектів, як ландшафтний антураж, погодні та еколого-санітарні умови ключової битви цієї війни.

Придунайські князівства Молдавія та Мунтенія стали предметом уваги чернівецького історика Михайла Чучка (*розділ IV*), котрий дослідив участь цих країн у підготовці Османською імперією матеріальної бази воєнної кампанії проти Речі Посполитої, розглянув питання залучення збройних контингентів правителів князівств у бойових діях під Хотиним у складі турецького війська, зупинився на дипломатичних заходах агентів воєвод під час перемовин про мир, а також звернув увагу на діяльність окремих представників молдавської еліти, що виступили під час Хотинської війни на боці Речі Посполитої.

Поява вузькоспеціалізованих студій, спрямованих на вивчення окремих явищ та проявів військової справи певної епохи, — одна з тенденцій сучасної мілітаристики. Саме таким є дослідження чернівецького науковця Андрія Федорука (*розділ V*), покликане реконструювати походження, чисельність, спорядження та воєнне використання елефантерії, підрозділу бойових слонів армії Османської імперії в період Хотинської битви.

Для розвитку історіописання будь-якої історичної теми важливим є також окреслення актуальних проблем, вартих подальшої прискіпливої розробки. Стосовно ж Хотинської війни це спробували реалізувати науковці з Кам'янця-Подільського Валерій та Віталій Степанкови (*розділ VI*), котрі запропонували конкретні напрямки змін в історіографічному баченні війни, у тому числі її періодизації, наукової дефініції, кола найважливіших історичних постатей тощо.

Науковий тандем чернівецької історикіні Галини Яценюк і її ляйпцізького колеги Юргена Гейде (*розділ VII*) реалізував інше амбітне дослідницьке завдання — з'ясувати основні причини й наслідки грабунків і вбивств мирного населення, знищення цілих населених пунктів. Ці руйнування матеріальних та культурних цінностей, у тому числі релігійних пам'яток, здійснювались під час Хотинської кампанії «людьми війни» з різних таборів.

Роль Хотинської фортеці у міжнародній політиці зламу XVI—XVII ст., зокрема у договірних документах, укладених тоді між Річчю Посполитою та Османською імперією, окреслена в дослідженні чернівецької науковиці Ганни Скорейко (*розділ VIII*). Твердиня, що постала на українській землі над Дністром, схарактеризована як об'єкт запеклої боротьби між різними володарями, плацдарм для багатьох воєнних кампаній.

Окремо в монографії представлені розробки, у яких здійснено наукову публікацію ряду важливих історичних джерел. Так, хотинський дослідник Денис Позняков віднайшов і вперше видав друком досі невідомий для історіографії діаріуш Хотинської кампанії (*розділ IX*), що, вірогідно, вийшов із-під пера певної особи з оточення головнокомандувача військ союзників литовського гетьмана Кароля Ходкевича. Діаріуш цей проливає світло на багато не до кінця з'ясованих подій війни. Тоді як чернівецький історик Тарас Ковалець опублікував чимало зразків маловідомої або ж узагалі невідомої публічної та приватної річ-посполитської кореспонденції, об'єктом якої стало Військо Запорозьке у 1622 році, тобто на початку епохи «пост-Хотина» (*розділ X*). Остання характеризувалась кардинальними змінами у самосвідомості цієї мілітарної організації та визначила хід її подальшої політичної історії.

Методика представлення і трактування історичних фактів у кожному з розділів збережена в авторській редакції.

Тарас Ковалець

РОЗДІЛ I

АНГЛІЙСЬКА ДИПЛОМАТІЯ ТА ДУНАЙСЬКІ КНЯЗІВСТВА НАПРИКІНЦІ XVI СТ.¹

Відносини Англії з країнами Південно-Східної Європи у другій половині XVI ст., зокрема з Дунайськими князівствами, не стали предметом спеціального наукового дослідження як у радянській, так і у сучасній українській історіографії. Лише окремі їх аспекти порушувалися у працях, присвячених діяльності англійської дипломатії в Османській імперії того часу². Питається, чому цей регіон, розташований так далеко від Британських островів (і про який, вірогідно,

¹ **Олександр Сич** (Чернівці)

Доктор історичних наук, професор. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

orcid.org/0000-0002-1886-4283

e-mail: o.sych@chnu.edu.ua

² Див., напр.: Цыпурина Г. И. Английская дипломатия в Османской империи во второй половине XVI в. // Англия в эпоху абсолютизма / Под ред. Ю. М. Сапрыкина. Москва, 1984.

там мало хто взагалі чув), опинився у полі зору Англії та, відповідно, які цілі могла переслідувати тут наприкінці XVI ст. англійська дипломатія?

Перш ніж спробувати відповісти на ці питання, варто нагадати історичну ситуацію, яка передувала подіям, про які піде мова.

Після падіння Константинополя та особливо на межі XV—XVI ст. османський чинник у європейській політиці набуває сталого характеру, бо поява на політичній карті світу нової євроазійської держави суттєво позначилася на тогочасних реаліях міжнародного життя. Геополітичне становище Османської імперії з її відверто експансіоністською політикою на Європейському континенті зробило її невід'ємною складовою загальноєвропейської системи міжнародних відносин доби раннього Нового часу. У Стамбулі задля реалізації своїх зовнішньополітичних цілей намагалися використати франко-габсбурзькі суперечності та конфронтацію між австрійськими Габсбургами й польськими Ягеллонами. З іншого боку, хоча в європейській політичній фразеології турки фігурували як «природний ворог», якого безумовно слід вигнати з Європи, це не заважало деяким її країнам розглядати цю мусульманську державу не тільки як ворога, але й як потенційно можливого союзника в численних європейських конфліктах того часу. Згадати лише б таємний договір 1538 р. між французьким королем Франциском I і султаном Сулейманом I, який викликав справжнє обурення й засудження в європейських політичних колах і суспільстві.

Серед держав, які не гребували стосунками з Портою, виявилася й Англія, яка в другій половині XVI ст. перетворилася в європейського лідера протестантських держав, а її королева Єлизавета здобула репутацію «протестантського папи». Запекле суперництво з католицькою Іспанією — флагманом Контрреформації — спонукало англійський уряд до

пошуку можливих союзників для боротьби з нею, адже, незважаючи на розгром Непереможної армади, іспанський король Філіп II не полишав спроб розбити Англію. Послугуючись відомим висловом «ворог мого ворога — мій друг», англійці готові були зав'язати стосунки й з турками, щоби використати їх проти іспанців, з якими Оттоманська Порта напряму зіткнулася в Середземному морі. Знаний американський історик Пол Кеннеді, аналізуючи протиборство великих держав у 1519—1659 рр. у контексті спроб габсбурзької австро-іспанської «осі» встановити свою гегемонію на Європейському континенті, зауважив, що королева Єлизавета, маючи порівняно відстале та нечисельне військо, а також брак фінансів для ведення великомасштабної війни, «прагнула захистити незалежність Англії за допомогою дипломатії»¹.

Дружні відносини між Османською імперією та Англією були встановлені в 1579 р., а незабаром укладений договір про взаємну допомогу й підтримку на випадок війни з Іспанією. Лондон виношував плани щодо використання турецького флоту в Середземному морі для нападу безпосередньо на іспанське узбережжя, а на суходолі турецькі війська розглядалися як стримуючий чинник проти австрійських Габсбургів — природних союзників іспанського короля, володіння яких стикнулися із завойованими турками землями в Придунав'ї. Тому англійців дуже непокоїло, коли їх розрахунки на таке бажане зіткнення їхнього турецького союзника з Іспанією опинялися під загрозою. Англійські дипломати всіляко підштовхували Порту до підготовки військово-морської експедиції проти Іспанії, однак реалізації цього плану могли завадити війни турків з сусідами (напр., Персією) чи повстання в нещодавно підкорених ними землях, які відволікали їхні сили й ресурси. Зацікавленість

¹ Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. London, 1989. P. 78—79, 91.

Англії у військовій допомозі була настільки великою, що її дипломати виявляли відкрите занепокоєння, коли в європейських володіннях султана чи на їхніх кордонах з'являлася загроза турецькому пануванню, яка могла розладнати всі їхні плани й старання щодо залучення Османської імперії до збройної боротьби з Іспанією.

Викладені вище міркування допомагають зрозуміти, що саме могло привертати увагу англійської дипломатії до регіону Південно-Східної Європи (зокрема й Дунайських князівств), який тоді потрапив до сфери впливу й навіть прямого підпорядкування турецьких султанів.

Як відомо, з кінця XV ст. майже увесь Балканський півострів був захоплений Османською імперією. На північ від Дунаю, у повній васальній залежності від Порти опинилася Валахія. Впертий опір османам чинило Молдавське князівство, особливо в період правління Стефана III (1457—1504), але в середині XVI ст. і Молдавія змушена була визнати васалітет султана. Турецький контроль був встановлений над Північним Причорномор'ям, зокрема й Кримським ханством.

Проте на межі XVI—XVII ст. питома вага Дунайських князівств у міжнародному житті помітно збільшилася. Вони опинилися (втім, як і Польща з Трансильванією) у центрі боротьби між Османською імперією та державою Габсбургів за зверхність у цьому регіоні, яка розпочалася в XVI ст. й фактично тривала кілька століть. З іншого боку, Польща, з огляду на певне знесилення Порти в останній чверті XVI ст., зокрема після поразки при Лепанто в 1571 р., а також побоюючись встановлення панування Габсбургів у розташованих по нижній течії Дунаю країнах, також перейшла до відкритих дій, маючи на меті підкорити Молдавію та Валахію¹.

Проведений нами аналіз наявних документів дозволяє дійти висновку, що англійська дипломатія переслідувала низ-

¹ История Молдавской ССР: в 2 т. / Отв. ред. Л. В. Черепнин. Кишинев, 1965. Т. 1. С. 242.

ку цілей стосовно Молдавії та Валахії, підпорядковуючи їх, звісно, досягненню головної мети, про яку йшлося вище. А для цього їй необхідно було набути якомога більшого впливу в цих князівствах, передусім завоювати довіру та прихильність їхніх правителів. Обстановка, що склалася у згаданих князівствах у цей період, здавалося, цьому сприяла.

Становище Молдавії у другій половині XVI ст. було вкрай важким. Зазнав поразки національно-визвольний рух на чолі з Іоном-Воєводою Лютим. Державна скарбниця була порожня, а податковий тягар турецького ярма ставав усе тяжчим. Набіги турків, татар, поляків, пограбування, насильства та вбивства людей ставали звичним явищем. Релігійне життя Молдавії, більшість населення якої були православними, ускладнювалося зростаючою діяльністю єзуїтів і поширенням католицизму, з одного боку, та опором цьому різних місцевих протестантських громад, з іншого. Так, послідовники вчення Яна Гуса, які оселилися в Буджаку, зазнавали численних утисків, а їхні церкви були передані єзуїтам¹.

Складним було й міжнародне становище Молдавського князівства, яке на той час стало об'єктом суперечки могутніх сусідніх держав — Туреччини, Польщі, Австрії. Молдавський князь Петру Шкьопу (Кульгавий) докладав чимало зусиль, щоби не дати втягнути себе у змагання Порту та австрійських Габсбургів у Південно-Східній Європі, а також щоби країна не стала театром воєнних дій між Османською імперією та Річчю Посполитою, чи, як свого часу влучно висловився відомий англійський історик Р. Сетон-Уотсон, між «турецьким молотом і польським ковадлом»². Однак здійснити це було важко, оскільки у боротьбі за владу молдавське боярство розкололося на два угруповання: одне було зорієнтоване на Польщу, інше — на Османську імперію³. Політичні

¹ Documents concerning Rumanian history (1427—1601) / Collected from 9 British archives by E.D. Tappe. With an introduction by C. Marinesco. Hague, 1964. P. 62, № 86.

² Seton-Watson R.W. History of the Romanians from Roman times to the completion of unity. Cambridge, 1934. P. 72.

³ История Молдавии / Под ред. А. Д. Удальцова, Л. В. Черепнина. Кишинев, 1951. Т. 1. С. 219—220.

розбіжності й розбрат серед боярства, зрада і неприхована торгівля національними інтересами з боку його представників ще більше послаблювали центральну владу.

У другій половині XVI ст. практика призначення Портою на молдавський престол бажаних їй людей стала майже постійною. Варто зазначити, що й претендентів на цю посаду було чимало: у Константинополі завжди була певна кількість осіб, що належали до князівських і боярських родин, які суперничали між собою і лише чекали нагоди посісти місце правлячого князя на троні Молдавії або Валахії¹. За таких умов престиж молдавського, втім, як і волоського, трону впав до нуля².

Серед таких претендентів на молдавський трон був Арон, син господаря Александру Лапушняну. Він звернувся за підтримкою до англійського посланця в Туреччині, молодого та заповзятливого Едварда Бартона, про якого йому було відомо як про авторитетну постать при султанському дворі. Потрібно зауважити, що випадки на кшталт цього траплялися й раніше. Так, у 1580 р. шукав англійського заступництва в Парижі та Лондоні Петру Церцел, який став князем Валахії в 1583 р., а в 1589 р. згаданий вище Бартон надав притулок Іону Богдану, претенденту на молдавський трон, який просив рекомендацій до Єлизавети, щоб отримати у неї листи до султана³. Шанси Іона Богдана англійський посол розцінював не вельми високо, зазначивши у своєму донесенні державному секретареві серу Френсісу Волсінгему, що той «надто бідний, а справи такої важливості можна вести лише за допомогою великих витрат...»⁴. Арону, своєю чергою, сприяли константинопольський патріарх Єремія, грецькі купці, французькі посланці, які також зверталися до Бартона з про-

¹ Seton-Watson R.W. History of the Romanians from Roman times to the completion of unity. P. 59.

² Seton-Watson R.W. History of the Romanians from Roman times to the completion of unity. P. 61.

³ Documents concerning Rumanian history... P. 42—43, № 53—54; P. 54—55, № 74; Podea I. I. A contribution to the study of queen Elizabeth's Eastern policy (1590—1593). Bucurest, 1938. P. 28—29.

⁴ Documents concerning Rumanian history... P. 54—55, № 74.

ханням підтримати кандидатуру Арона при султанському дворі. Бартон не забарився задовольнити їхнє прохання.

Бартон, а також англійський купець з Гданська Томас Вілкокк надали Арону значну допомогу, причому як політичну, так і фінансову. Зважаючи на продажність турецького двору, кожен претендент повинен був просто «купувати» згоду Порти, тобто підкуповувати самого султана, його дружину, матір, улюблених дружин гарему, великого візира, муфтія, свнухів і «все незліченне плем'я фаворитів і паразитів»¹ з оточення султана задля досягнення своєї мети. Тож англійські агенти не лише позичили своєму протеже значні кошти для підкупу турецьких сановників, але й поручилися за суми, які надали місцеві купці Арону. Зусилля англійського посла, який задля досягнення політичних цілей «не шкодував золота на подарунки»², не були марними: у 1591 р. Арон таки здобув престол Молдавії.

Щоправда, незабаром він втратив прихильність турецького двору й трон, а на його місце почали зазіхати нові претенденти. Падіння Арона Воєводи розцінювалося як серйозний удар по авторитету Бартона³. Крім того, була ще одна причина, яка спонукала Бартона і Вілкокса вжити заходів для повернення Арона на молдавський престол. Справа в тому, що ці пани вклали власні кошти, щоби мати свого ставленика на троні Молдавії. Як свідчать документи, Бартон, зокрема, заклав свої власні коштовності банкірському дому Ельмана⁴, ризикуючи збанкрутувати в разі невдачі.

Тож Бартону, щоби врятувати становище, довелося знову шукати й вкладати величезні кошти. Зокрема, лише великий візир отримав близько 100 тис. дукатів⁵. А разом Арон

¹ Seton-Watson R.W. History of the Romanians from Roman times to the completion of unity. P. 59.

² Теплов В. Представители европейских держав в прежнем Константинополе. Санкт-Петербург 1890. С. 18.

³ Calendar of State Papers and Manuscripts, relating to English affairs, existing in the archives and collections of Venice, and in other libraries of Northern Italy / Ed. by H. Brown. London, 1897. № 861 (Далі: CSPM).

⁴ CSPM. № 128, 133.

⁵ CSPM. № 96.

Воевода для повернення на молдавський престол зробив боргів на мільйон золотих¹. Маттео Зане, тогочасний венеціанський посол у Стамбулі, повідомляв своєму уряду, що «англійський посол настільки заклопотаний справами Молдавії, що не має часу думати про щось інше»². Як вважав румунський дослідник І. Подеа, для поновлення Арона на посаді довелося навіть вдатися до допомоги яничарів, щоби чинити тиск на султана та його оточення³. А це також вимагало величезних коштів.

Отримавши врешті-решт бажану посаду, Арон вирушив до Молдавії, а разом з ним поїхали два англійці, а саме: згаданий вже Вілкокс і купець Ричард Бабінгтон, що свідчить про неабиякий інтерес англійських купців до молдавських справ. Принагідно зазначимо, що Вільям Харборн, попередник Бартонна на посаді англійського посла в Константинополі, ще у 1588 р. уклав торговельну угоду з молдавським князем Петру Кульгавим, яка виявилася напрочуд вигідною. Так, за її умовами, англійські купці могли вільно продавати свої та купувати необхідні їм товари на теренах Молдавії, сплачуючи при цьому мито, яке не перевищувало 3% вартості товарів, тоді як інші іноземні купці і навіть мешканці самого князівства мали платити 12%⁴. Втім, як слід скористатися перевагами цього договору в той час англійці не змогли через нестабільність внутрішнього та зовнішнього становища Молдавії. Тепер же, коли за допомогою англійської дипломатії Арон отримав княжий трон вдруге, з'явилася можливість як підтвердити цей договір, так і домогтися нових преференцій. І це вже почало приносити певні результати. Наприклад, було організовано вивіз великої рогатої худоби з Молдавського князівства до Англії через гданський порт⁵.

¹ История Молдавской ССР. Т. 1. С. 156.

² CSPM, № 92.

³ Podea I.I. A contribution to the study of queen Elizabeth's Eastern policy. P. 33.

⁴ Cernovodeanu P. England's trade policy in the Levant and her exchange of goods with the Romanian countries under the latter Stuarts (1660—1714). Bucurest, 1972. P. 51, 60.

⁵ История Молдавии. Т. 1. С. 176.

Потрібно зауважити, що купці-дипломати з Левантійської компанії були зацікавлені у зміцненні своїх економічних позицій у Молдавському князівстві з огляду на те, що через його територію пролягали торговельні шляхи, що пов'язували Балтійське та Чорне моря, прибалтійські країни з Туреччиною та Левантом. Тож вони бажали зміцнити торговельні зв'язки з князівством, щоби закріпитися на молдавських ринках. Принагідно зазначимо, що з 1582 до 1594 р. у Молдавії у різних справах побувало не менше 9-ти англійських купців. Зокрема, це Джон Ньюбері у 1582 р.; Генрі Остелл у 1586 р.; Вільям Харборн у 1588 р., Річард Меллорі в 1589 р., Вілкокс і Бабінгтон у 1592 р.; Джордж Англеска, Едвард Башелл і Вільям Олдрідж у 1594 р. Окрім англійців, сюди ж навідалися у 1595 р. італійські купці Себастьяно і Лючиано ді Бьяджо, які, до речі, були агентами того ж Бартона¹.

Щодо місії Вілкокса в Молдавії в 1592 р., то головне своє завдання він вбачав у якнайшвидшому поверненні грошей Бартона та своїх власних коштів, які вони позичили Арону, а також мав ще особливе доручення політичного характеру. Про це, зокрема, свідчить звіт Вілкокса про його місію в Молдавію, в якому він писав лорду Берлі: «Іншим завданням мого перебування... було забезпечити відновлення різних протестантських церков, якими заволоділи єзуїти, які ув'язнювали та переслідували проповідників і протестантських священників...»².

Отже, Бартон свого часу доклав чимало зусиль для поновлення Арона на молдавському престолі, а тому зміг нав'язати останньому низку умов, які той мусив прийняти, оскільки дуже хотів посісти молдавський трон, а без допомоги англійського посла здійснити це було неможливо.

¹ Cernovodeanu P. England's trade policy in the Levant and her exchange of goods with the Romanian countries under the latter Stuarts. P. 60.

² Documents concerning Rumanian history... P. 69, № 102.

Тож Бартон узяв з Арона обіцянку, що той поновить у правах протестантів, які мешкали на території Молдавії, поверне їм церкви, яких вони були позбавлені колишнім князем за намовою єзуїтів, і дозволить свободу віросповідання. А Вілкоккс повинен був посприяти Арону у виконанні його обіцянки (і водночас простежити за її виконанням). І йому це вдалося. Він не тільки досяг успіху у справі втілення задумів Бартона на практиці, ба більше — особисто взяв участь у вигнанні єзуїтів і звільненні протестантських проповідників. У своєму звіті він писав, що протестантські проповідники були поновлені у своїх парафіях «до честі Її Величності і до великої радості страждаючих протестантів, які щодня моляться за довге життя Її Величності, бажаючи їй процвітання, і до не меншого невдоволення єзуїтів і папістів, як це випливає з листа архієпископа Леополіса в Польщі, написаного мені з цього приводу»¹. Бартон теж у листі від 9 вересня 1592 р. зазначав, що Арон «від імені Її Величності відновив свободу звичаїв гуситам і передав їм церкви, які раніше їм належали»².

Такий перебіг подій стурбував Відень, а дії англійської дипломатії, які вочевидь були спрямовані проти політики Контрреформації, викликали занепокоєння в католицьких колах. Львівський архієпископ Я. Соліковський, який був одним із безпосередніх ініціаторів Брестської унії 1596 р., у листі Вілкокксу висловлював свій протест стосовно згаданих подій у Молдавії, а також повідомляв папському нунцію Маласпіні, що англійський агент має намір об'єднати «місцевих кальвіністів із грецькою церквою в Молдавії»³.

Тим часом Бартон не полишав своєї діяльності й стосовно інших Дунайських князівств, зокрема Валахії. Так, у 1593 р. боярин Міхай за допомогою значних коштів і впливо-

¹ Documents concerning Rumanian history... P. 69, № 102.

² Documents concerning Rumanian history... P. 62, № 86.

³ Podea I.I. A contribution to the study of queen Elizabeth's Eastern policy. P. 37.

вих осіб, серед яких був і Бартон, спромігся отримати у Порту згоду на призначення себе князем Валахії¹. Втім, цього разу підтримка з боку Бартона була менш вагомою, ніж при обранні Арона, і здебільшого мала характер рекомендацій².

Тож не дивно, що надто активна участь Бартона у справах Дунайських князівств, що простягалася далеко за межі його повноважень як представника Англії, почала не подобатися багато кому з оточення султана. Через його енергійну участь у зміні воєвод Молдавії та Валахії Бартона прийняли досить холодно на спільній аудієнції французького та англійського послів у великого візира Сінан-паші³. Англійський посол опинився у вельми незручному становищі, коли, скориставшись австро-турецькою війною, Михай і Арон, яким він допоміг прийти до влади, підняли в 1594 р. повстання проти турецьких властей. В одному зі своїх листів Бартон називав Арона «найбільш невдячним князем, якому я двічі надавав перевагу та одного разу врятував його від шибениці, а він заборгував мені 60 тис. дукатів і не тільки не сплатив досі жодного пенні, але шукає можливості втекти до Угорщини, коли буде скинутий»⁴.

Перебіг війни для турків виявився важким, отож англійські дипломати чудово усвідомлювали, що через це годі й сподіватися на використання турецького галерного флоту для нападу на Іспанію з боку Середземного моря. Тому Бартон, виконуючи вказівку з Лондона і бажаючи відновити свою репутацію й авторитет, почав активно «сприяти миру між Туреччиною та імператором»⁵. Проте домогтися цього було нелегко. Бартон повідомляв у Лондон, що заохочувані німецьким імператором повстання в Молдавії та Валахії можуть стати на заваді втіленню планів королеви Англії⁶.

¹ The Encyclopaedia Britannica. N.Y., 1886. Vol. XXI. P. 17.

² Podea I.I. A contribution to the study of queen Elizabeth's Eastern policy. P. 42.

³ CSPM. № 131.

⁴ Documents concerning Rumanian history... P. 65, № 97.

⁵ CSPM. № 233.

⁶ Documents concerning Rumanian history... P. 80, № 117.

Водночас і Міхай Хоробрий, хоча й здобув низку блискучих перемог над турецькими арміями, однак, з огляду на виснаженість Валахії багаторічною війною, також почав шукати можливості укласти мир з османами, а тому звернувся за сприяттям у цій справі знову ж таки до Бартона та олександрійського патріарха¹, ймовірно покладаючись на їхній вплив при султанському дворі. Бартону вдалося разом із патріархом налагодити мирні перемовини, яких прагнула і Порта².

Через деякий час, однак, Міхай Хоробрий знову почав бойові дії проти Османської імперії. Про ставлення Англії до боротьби волоцького князя з могутнім супротивником свідчать, зокрема, наведені нижче документи. Так, англійський посол Генрі Лелло, який змінив на цій посаді померлого в 1597 р. під час епідемії чуми Бартона, починав своє повідомлення керівнику таємної служби Англії, першому міністру Єлизавети Вільяму Сесілю такими словами: «Ваша честь, цей день приніс погані новини, а саме: Міхай, князь Трансильванії, переправився через Дунай до Болгарії і знищив більшу частину турецької армії...»³. А Джон Андерсон, англійський купець, писав якомусь Ніколасу Солтеру про період, коли Міхая вдалося ненадовго об'єднати Валахію, Молдавію та Трансильванію, що «гіршого часу, ніж ми мали за останні два роки, ніколи в цих краях не було», додавши, що поразка й вигнання Міхая з Трансильванії сприятимуть (англійській. — *О. С.*) торгівлі⁴. Як бачимо, англійські дипломати з відвертою неприязню ставилися до будь-яких змін у Дунайських князівствах, які послаблювали позиції Порти, відволікаючи її увагу від протиборства з Іспанією, яка залишилася головним ворогом Англії на міжнародній арені.

Додамо, що й на початку XVII ст. дипломатична активність представників Англії стосовно Дунайських князівств

¹ CSPM. № 555, 560, 643.

² CSPM. № 620, 647.

³ Documents concerning Rumanian history... P. 123, № 172.

⁴ Documents concerning Rumanian history... P. 139, № 208.

залишалася доволі великою. Наприклад, вже згаданий Генрі Лелло, а потім його наступник сер Томас Гловер (посол і консул в Істанбулі в 1606—1611 рр.), постійно зверталися з проханням до вищих оттоманських чиновників призначити правителем Молдавії одного з претендентів на цю посаду, а саме Стефана Богдана¹.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що англійська дипломатія наприкінці XVI ст. виявляла неабиякий інтерес до стану справ у Дунайських князівствах. У політиці Англії щодо цих держав виокремлюються наступні характерні аспекти.

Перше, що впадає в око, — це прагнення елизаветинської дипломатії здобути якомога більший вплив у цих державах з метою протидії посиленню тут австрійських Габсбургів, адже останні були вірним союзником Іспанії, яка тоді виступала запеклим ворогом Англії. Цю лінію в Молдавії та Валахії особливо активно проводив Едвард Бартон. У своїх спробах усталити англійський вплив у Дунайських князівствах цей енергійний дипломат намагався переконати місцевих князів виступити проти зазіхань Габсбургів поставити Трансильванію та Польщу під свій контроль, а також зміцнити позиції католицизму в Молдавії й Валахії. Діяльність Бартона в Константинополі свідчить, що в планах англійської дипломатії Дунайські князівства призначалися для підтримки трансильванського князя Сигізмунда Баторія та польського канцлера Яна Замойського задля рішучої протидії експансіоністській політиці австрійського імператора Рудольфа в цьому регіоні.

Дії англійської дипломатії стають ще більш зрозумілими, якщо взяти до уваги, що, як правильно зазначав свого часу Ю. Івонін, «центральне місце у стосунках Західної Європи з Османською імперією займало габсбурзько-турецьке суперництво», коли дві держави боролися за гегемонію в Південно-Східній Європі, зокрема за угорські та балканські

¹ Cernovodeanu P. England's trade policy in the Levant and her exchange of goods with the Romanian countries under the latter Stuarts. P. 61.

землі. Проаналізовані факти дають підстави стверджувати, що наприкінці XVI ст. Англія дедалі частіше й виразніше ставала на бік Порту, сподіваючись на її допомогу в боротьбі з Іспанією, а тому докладала чималих зусиль, щоби баланс сил у південно-східноєвропейському регіоні не порушувався на шкоду Османській імперії та щоб її військовий потенціал не відволікався й відповідно не витрачався на війни з Дунайськими князівствами та Польщею. Звісно, така політика — очевидне зближення християнської Англії з мусульманською державою — створювала для Єлизавети певні труднощі морально-етичного характеру, проте геополітичні розрахунки (союз проти Іспанії) брали гору. Разом із тим варто зазначити, що така позиція Лондона об'єктивно ускладнювала національно-визвольну боротьбу народів названого регіону проти турецького панування, гальмувала процес утворення та становлення національних держав.

Ще одним напрямком діяльності англійської дипломатії в Дунайському регіоні була підтримка й заохочення поширення протестантизму на противагу католицькій Контрреформації. Представники «туманного Альбіону» не тільки нахабно втручалися в процес обрання молдавських господарів, але й, по суті, відкрито налаштовували молдавське боярство проти австрійських Габсбургів і підтримували місцевих протестантів.

Безумовно, важливою метою англійської дипломатії в розглядуваному регіоні було завоювання та зміцнення економічних позицій своєї держави. До правління Єлизавети I Англія не мала прямих торговельних зносин з Молдавією, Валахією, Трансильванією. Однак зародження та успішний розвиток капіталістичного укладу в Англії в XVI ст. спонукав англійських купців і представників міцніючої буржуазії у пошуках додаткових джерел сировини й ринків збуту для своїх товарів до більш інтенсивного торговельного проникнення та розширення економічних зв'язків з країнами

Південно-Східної Європи, в тому числі з Дунайськими князівствами. Їхньому проникненню в цей регіон сприяло політичне зближення Англії й Османської держави в 1570—1580-х рр. Радянська дослідниця Г.І. Цыпурина справедливо зауважила: «Англійське купецтво спромоглося вигідно використати політичні контакти Англії та Туреччини для завоювання міцних позицій у торгівлі з володіннями султана»¹. Принагідно варто зазначити, що дипломати Єлизавети I частенько були й агентами англійських торговельних компаній. Це була доволі поширена практика, коли офіційні представники Її Величності лобювали інтереси приватних торговельних компаній². Той же Бартон поєднував обов'язки англійського посла і торговельного агента Левантійської компанії, представляючи й захищаючи її інтереси в межах Османської імперії³. До речі, аналогічні функції виконував і його попередник Вільям Харборн⁴.

Зазначені аспекти англійської дипломатії в Дунайських князівствах відповідали основним напрямкам і характеру зовнішньої політики Англії в другій половині XVI ст. і загалом підпорядковувалися її головній зовнішньополітичній меті — боротьбі з католицькою Іспанією, яка очолювала феодальну реакцію в Європі того часу. Щоправда, такий курс елизаветинської дипломатії призводив до серйозного ускладнення стосунків зі Священною Римською імперією, правителі якої з династії Габсбургів також прагнули до політичної та економічної експансії стосовно цих князівств, що викликало гостру реакцію Оттоманської Порти.

Отже, проаналізований фактологічний матеріал дозволяє дійти висновку, що англійські урядові кола надавали

¹ Цыпурина Г. И. Торговля Англии сл странами Африки и Ливаном во второй половине XVI века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1974. С. 18.

² Васютинский В. Англия в царствование Елизаветы (1558—1603) // Исторический журнал. 1938. № 5. С. 91.

³ CSPM. P. XXXI.

⁴ Dictionary of National Biography / Ed. By L. Stephen, S. Lee. London, 1908. Vol. VIII. P. 1201; Black J. B. The Reign of Elizabeth. 1558—1603. Oxford, 1937. P. 201.

Дунайським князівствам неабиякого значення, уважно стежили за внутрішньополітичною ситуацією в цих державах (аж до відвертого втручання в їхні внутрішні справи), особливо за їхніми відносинами з Туреччиною, на боці якої активно виступали англійські дипломати, переслідуючи при цьому різні цілі (антигабсбурзького, економічного, релігійного характеру).

РОЗДІЛ II

ТЕАТР БОЙОВИХ ДІЙ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 р. В ПРУТО-ДНІСТРОВСЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ¹

Знакова за масштабами і значенням Хотинська війна 1621 р. точилася як на суходолі, так і в акваторії Чорного моря. Основні ж бої на шляху армій до Хотина, як і власне генеральна битва, відбулися в Пруто-Дністровському межиріччі. Тому реконструкція шляхів просування військ і перебігу проміжних боїв, а також поля битви під Хотином є ключовими питаннями у вивченні Пруто-Дністровського театру бойових дій 1621 р. і цілісному розумінні воєнної кампанії загалом. Попри значну зацікавленість цими подіями серед вітчизняних і зарубіжних науковців, ще донедавна спеціальних досліджень із окресленої проблематики фактично не було. Навіть у спеціальних розвідках шлях руху

¹ **Микола Ільків** (Чернівці)
Кандидат історичних наук, асистент. Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
orcid.org/0000-0002-1501-876X
e-mail:m.ilkv@chnu.edu.ua

військ подавався доволі приблизно або й довільно (іл. 1: 1)¹, без ідентифікації потенційних орієнтирів на місцевості та деталізованої характеристики боїв. Однак саме в деталях і якомога точнішій локалізації на місцевості полягає наукове, пам'яткоохоронне, туристично-екскурсійне та культурно-меморіальне значення результатів комплексних досліджень поля битви і підступів до неї.

Одними з перших конкретизували місця боїв козацьких частин із турками біля р. Прут (лівий і правий берег), а також звернули увагу на рух запорозького обозу правобережжям Середнього Дністра Ной Рашба та Лешек Подгородецький². До 390-річчя Хотинської битви вийшло друком фундаментальне дослідження Петра Саса, присвячене війні 1621 р. загалом, спершу у вигляді колективної праці³, а згодом — двох видань одноосібної монографії⁴. Інформативно об'ємний підрозділ стосується характеристики поля битви з виділенням чітких орієнтирів та прив'язкою до місцевості⁵. Ґрунтовно дослідник підійшов і до питання про шляхи пересування військ. Детально проаналізувавши бої козаків у Молдавському князівстві, він також запропонував загальну карту руху головних сил супротивників до Хотина (іл. 1: 2)⁶. Незабаром, на основі подальших студій у цьому напрямку, науковець суттєво уточнив намічений раніше маршрут армії султана Османа II на північ,

¹ Якщо нанесений на мапі шлях руху турецької армії заперечень не викликає, то спрямування козаків Війська Запорозького на Кам'янець-Подільський, звісно, є помилковим, див.: *Chwała oręza polskiego*. 23 wrzesnia 2006. № 9 (30): Bitwa pod Chocimiem 2.09—9.10.1621. S. 4.

² Рашба Н., Подгородецький Л. Хотинская война (1621 год). *Военно-исторический журнал*. 1971. № 12. С. 80—84; Рашба Н. Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним. *Жовтень*. 1985. № 4. С. 106—108.

³ Сас П., Кіркене Г., Бумблаускас А. Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу. Київ, 2011. 216 с.

⁴ Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. 520 с.; Сас П. Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. 526 с.

⁵ Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 232—262; Сас П. Хотинська війна 1621 року. Біла Церква, 2012. С. 242—276.

⁶ Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 279—281, 293—295; Сас П. Хотинська війна 1621. *Енциклопедія історії України* / голова редкол. В. Смолій. Київ, 2013. Т. 10: Т—Я. С. 421.

виокремивши низку географічних орієнтирів, а також деталізував перебіг проміжних боїв із козацькими підрозділами¹. Запропоновані П.М. Сасом реконструкції є результатом першого комплексного дослідження поля битви загалом і шляхів підходів до нього зокрема. Вони узгоджуються в основному з наявною джерельною базою, але окремі моменти продовжують залишатися нез'ясованими, дискусійними чи суперечливими між собою, як, наприклад, ідентифікація окремих пунктів на місцевості та локалізація боїв на правобережжі Пруту.

Отож, подальші студії з вивчення окремих ділянок театру Хотинської війни і надалі залишаються актуальними. Вони можуть бути результативними лише за умови комплексного дослідження, тобто із використанням інформації з різних категорій джерел (писемних, іконографічних, археологічних, топографічних, топонімічних, ландшафтознавчих тощо) з обов'язковою кореляцією даних між собою. Важливо враховувати максимально можливу кількість потенційних орієнтирів на місцевості.

«Фермопили» перед Хотином

На основі зіставлення даних різних категорій джерел можна уточнити шлях просування армій до Хотина, а також локалізувати потенційні місця проміжних боїв на цьому шляху. Так, відомо, що 18 липня основні сили Османа II в районі Ісакчі по понтонному мосту переправилися через р. Дунай, пішли на Білгород, потім рухалися вздовж р. Прут, а 27 серпня дісталися гирла річки Радавець. Як вважає П.М. Сас, Радавець — це незначна права притока Пруту в районі сучасного населеного пункту Редуць-Прут (Румунія)². Така ідентифікація підкріплюється як прямими, так і опосеред-

¹ Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. *Україна в Центральньо-Східній Європі*. 2014. Вип. 14. С. 56—70.

² Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 63.

кованими даними. Звісно, це співзвучність назв: Radawka rzeki — у щоденнику С. Любомирського¹, Rădăuți — на карті третьої військової зйомки ХІХ ст. По-друге, саме в цьому прикордонному районі України, Румунії та Молдови русло Пруту повертає на схід, а згодом — на південний схід і, таким чином, віддаляється від Дністра й, відповідно, Хотина як кінцевого пункту призначення. Основні сучасні дороги теж перетинають ріку якраз у цьому місці.

Саме неподалік гирла цієї річки відбулися одні з перших сухопутних боїв запорожців з основними силами ворога. Один із козацьких загонів, чисельністю приблизно 260 чоловік, який повертався із рейду з околиць Сучави до головного обозу (очевидно, через Дорохой і Дарабань), перехопило татарське військо. Не в змозі самотужки завдати запорожцям шкоди, татари звернулися по допомогу до султана, який відправив значне підкріплення з артилерією і сам із головною армією поспіхом за один денний перехід від Сасового Рогу подолав відстань не менше трьох волоських миль², тоді як звичним темпом руху були дві милі³. Очевидно, у першому випадку варто розуміти як трансильванську милю. 3-поміж трьох дунайських князівств миля як одиниця вимірювання великих відстаней використовувалася лише в Трансильванії. У ХVІІ ст. трансильванська миля прирівнювалася до двох німецьких миль — приблизно 15 км. У цьому ж столітті це співвідношення змінилося — дві трансильванські милі почали дорівнювати трьом німецьким. Отже, ця одиниця довжини стала дорівнювати 11,13 км⁴. Тому, в даному випадку, турецьке військо здолало за добу, відповідно, від 33,4 до 45 км. З огляду на це, Сасовий Ріг не міг

¹ Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / zebra. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 74.

² Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. S. 74.

³ Реяція шпіона Іствана Радагі. *Жерела до історії України-Руси* / за ред. М. Грушевського. Львів, 1908. Т. VIII. С. 231.

⁴ Stoicescu N. Cum masurau strămoșii: Metrologia medievală pe teritoriul României. București, 1971. P. 98—99.

бути в районі Штефанештів¹, а хоча б за кілька десятків кілометрів вище за течією по р. Прут. На це вказує також інший орієнтир — зупинка під назвою «Богданешт» (Boğdanşere), де турецька армія стояла табором 24 серпня². З-поміж кількох населених пунктів з такою назвою у межах сучасної Румунії та Молдови лише один лежав на шляху османської армії — Богденешть (молд. Bogdănești у Бричанському районі Молдови)³, що по прямій північніше Штефанештів на 42 км.

У зв'язку з перебуванням основних сил турків у Богданештах 24 серпня, де султан провів огляд яничарів, Сасовий Ріг мав бути розташований вище за течією Пруту. По-друге, цей пункт розташовується на лівому березі ріки. Тому основні османські війська мали раніше переправитися на лівобережжя або й взагалі на всій протяжності маршу рухалися східніше р. Прут, а в районі Цецори спостерігалась концентрація військ, але не переправа на правий берег⁴. Подвійне форсування ріки великим військом із обозом було б невиправданим.

Якщо реконструювати рух турецької армії лівим берегом р. Прут, то стає зрозуміло, чому козаки діяли розрізнено двома частинами. Орієнтовно 25 серпня татари завадили козакам успішно перейти ріку в районі гирла Радавця. Менша частина загону (орієнтовно 70 чоловік), яка таки перепра-

¹ Див.: Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 64. Влітку 1633 р. біля Сасового Рогу відбулася битва між буджацькими татарами, які із здобиччю відступали з Поділля, та військом великого коронного гетьмана Станіслава Конєпольського (Мищик Ю. Абаза-паша та його невдалих похід на Кам'янець-Подільський у 1633 р. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 1. С. 9, 12).

² Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / пер. османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 68; Kazalak K., Gündüz T., II. Osman'ın Hotin Seferi (1621). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. Ankara, 2003. Sayı 14. P. 140.

³ Порівняно давній населений пункт, який позначений на картах Димитрія Кантеміра 1737 р. та Річчі Занноні 1767—1772 рр.

⁴ Див.: Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 60; Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. Київ: Кліо, 2014. С. 207; Чучко М. Участь Молдавії і Валахії у Хотинській війні 1621 року. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. 2022. № 1. С. 72.

вилася на лівобережжя, за донесенням Т. Шемберга, засіла в печері¹, тоді як більшість запорожців відступили й окопалися в таборі на правому березі р. Прут. Авангард османських військ на чолі з Черкесом-пашею 27 серпня зав'язав із козаками бій, а незабаром поспіла й основна частина армії з Османом II². Штурм печерного сховку, навіть із застосуванням артилерії, не дав результату і супроводжувався значними втратами, після чого туркам вдалося викурити оборонців димом. Одночасно до двохсот запорожців отаборилися в лісі й два дні вправно відбивалися від турків, намагаючись вислизнути під покровом ночі. Майже всі козаки героїчно полягли (іл. 2), але безпрецедентний опір, який вони чинили впродовж кількох днів колосально переважаючому ворогу, мав у перспективі стратегічне значення. Це дало час, як вважають дослідники, основним силам запорожців під командуванням П. Сагайдачного дістатися Хотина й об'єднатися з польсько-литовськими підрозділами³.

Де ж саме загін запорожців, яких ще сучасники справедливо порівнювали із трьома сотнями спартанців під Фермопілами, призупинив рух турецької армії? Власних назв географічних орієнтирів від гирла р. Радавець і до Хотина невідомо, тому гіпотетично уточнити локалізацію бою можна за допоміжними й опосередкованими даними. Таким вагомим маркером, який раніше не розглядали як потенційний географічний орієнтир, є власне печера, в якій сховався козацький загін. Лаконічні повідомлення джерел, особливо згадки в щоденнику С. Любомирського⁴ та хроніці М. Наїми⁵,

¹ Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. S. 74.

² Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 66—67.

³ Рашба Н. Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним. С. 106, 107; Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 67—70.

⁴ Stanisława Lubomirskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. S. 74.

⁵ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69—70.

фіксують стосовно печери одразу кілька чітких характеристик: 1) порожнина у скелях; 2) вузька, але в той же час досить значних розмірів, щоб умістити 70 людей (за даними Я. Собеського — 40¹; за М. Наїмою — 90²); 3) із джерелом води всередині. Територіально найближчим до театру бойових дій 1621 р. є Мамализький карстовий³ чи Новоселицький спелео-карстовий⁴ підрайон, який розташовується фактично на південно-східній межі поширення гіпсів і їх виходів на поверхню⁵. Тобто навіть теоретично виявлення печер на правобережжі р. Прут у цьому регіоні малоімовірно⁶.

У межах ареалу вказаного карстового підрайону відома низка знаних серед спелеологів печер: Попелюшка (90200 м), Буковинка (5155 м), Повзучий Голландець (281 м) та Джин (100 м). До 1959 р. одна із найбільших печер світу — Попелюшка — залишалася під водою, рівень якої був понижений штучно. З цієї причини гігантську систему порожнин між селами Подвірне (Україна) і Крива (Молдова) не можна розглядати як місце потенційного прихистку запорожців. Не цілком відповідає виділеним ознакам печера Повзучий Голландець північніше с. Мамалига, заповнена в основному глиною. Частково звільнені від її усадки порожнини порівняно широкі й водночас низькі⁷.

¹ Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р. *Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження*. Хотин, 2011. С. 23—24.

² Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 70.

³ Рідущ Б., Купріч П. Печери Чернівецької області: Кадастр (До XII з'їзду Української спелеологічної Асоціації). Чернівці, 2003. С. 5, 46—51.

⁴ Коржик В. Карст і печери Буковини. Проблеми моніторингу, охорони і використання. Чернівці, 2007. С. 120, 160—166, іл. 16; Коржик В., Корольок В. Печери Буковини. Атлас-кадастр. Чернівці, 2007. С. 88—101.

⁵ Андрейчук В. Пещера Золушка. Сосновец-Симферополь, 2007. С. 23, рис. 2.4; Bondar K., Ridush B. Rockmagnetic and palaeomagnetic studies of unconsolidated sediments of Bukovynka Cave (Chernivtsi region, Ukraine). *Quaternary International*. 2014. P. 2, fig. 1.

⁶ Висловлюю ширю подяку доктору географічних наук, професору, завідувачу кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича *Богдану Тарасовичу Рідущу* за надання з цього приводу консультацію.

⁷ Рідущ Б., Купріч П. Печери Чернівецької області. С. 51, іл. 47.

Входи до іншої печери, — Буковинка, — розташовуються за 1,5 км на південний захід від с. Стальнівці, на лівому березі р. Матка. Привхідна частина печери, до системи якої належить також печера Джин, зруйнована гіпсовим кар'єром (іл. 3)¹. Буковинка має три поверхи, нижній з яких затоплений підземними водами і з'єднується із середнім ярусом озерцями-сифонами. Магістральні галереї мають 2—4 м висоти й 2—5 м завширшки². У печерних відкладах виявлено рештки фауни пізнього плейстоцену та голоцену, а також сліди перебування первісної людини³. Це свідчить, що печера впродовж тисячоліть була доступним і привабливим сховком для тварин і людини. Наявність в околицях темно-сірих лісових ґрунтів та опідзолених чорноземів є ознакою «густого і темного» лісу, поширеного в давнину на цій території і згадуваного поряд із позиціями козаків серед скал⁴. Подібна практика використання печер для захисту далеко не поодинокі. Для Середнього Подністрів'я, наприклад, на основі археологічних досліджень і писемних повідомлень виділено печери-сховища XVII ст.⁵, а окремі об'єкти трактовано навіть як печерні монастирі-фортеці⁶. Отже, єдиною відомою на сьогодні печерею в регіоні, яка відповідає всім наведеним у джерелах характеристикам, є Буковинка⁷. Тому саме її варто розглядати надалі як основний

¹ Про видобування тут гіпсу кар'єрним способом відомо принаймні з початку ХХ ст.

² Коржик В., Корольок В. Печери Буковини. С. 96.

³ Рідуш Б. Печери Чернівецької області. С. 46—48.

⁴ Naima M. Zatarzi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiej. *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących, z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag, przez I. I. S. Sękowskiego*. Warszawa, 1824. T. I. S. 155.

⁵ Рідуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс. *Археологічні студії*. Київ—Чернівці, 2008. Вип. 3. С. 232.

⁶ Нечитайло П. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністрів'ї // *Магістеріум*. 2003. Вип. 11: Археологічні студії. С. 75—82.

⁷ Ільків М. «Печера між скель» на шляху турецького війська у Хотинській війні 1621 р. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат*: Матер. V Міжнар. наук.-практ. конф. до 50-ліття експедиції в Тустані (30 вересня — 1 жовтня 2021 р., Львів-Урич). Львів, 2021. С. 39; Ільків М. Пруто-Дністровський театр бойових дій

орієнтир при локалізації місця бою і шляху просування до Хотина основного турецького обозу. Вороже військо піднялося вздовж р. Прут вверх за течією та, діставшись Траянового валу¹ східніше сучасного с. Подвірне, повернуло на північ давньою і найбільш короткою дорогою до Хотина (іл. 4).

За 1,8 км північніше згадуваного с. Стальнівці, що біля цього шляху, розташовується пануючий над околицями пагорб із пласкою вершиною. Серед місцевого населення він відомий як Горб Турка (молд. Dealul Turcului), а перекази пов'язують походження цієї назви з місцем розташування у давнину табору турецького війська². Легенда принципово різниться від поширених чи не в кожному населеному пункті Буковини і Хотинщини розповідей про заховане «турецьке золото» і справді могла виникнути під враженнями від кількаденного привалу величезної османської армії в 1621 р.³ Більше того, вагомість переказу посилює доволі стійкий мікротопонім. Він не зазнав змін принаймні з початку ХХ ст., коли була зафіксована інформація, що з північно-західного боку с. Сталінешти, на горі «Дялтуркулуй» було «турецьке поселення», про яке в місцевого населення зберег-

Хотинської війни 1621 р. *Хотин-1621: 400 років пам'яті* / упоряд. Д. Вирський. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2021. С. 132.

¹ Відомий також як Турецький вал.

² Висловлюю щире подяку кандидату історичних наук, асистенту кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича *Олександру Валерійовичу Руснаку* за надану інформацію.

³ З подіями 1621 р. пов'язані й інші перекази, історичне підґрунтя яких потребує ретельної перевірки. Так, у верхів'ї Розкопинського яру біля однойменного села Чернівецької області є джерело Ізвор, мінеральною водою з якого буцімто лікувався після поранення Петро Сагайдачний (за матеріалами розвідок краєзнавця із Сокирянщини *Ігоря Швеця*). У Новоселицькому районі, де колись проходили турецькі війська, відомі перекази про слонів і коней (інформацію люб'язно надала старша наукова співробітниця Чернівецького обласного краєзнавчого музею *Лєся Віталівна Колодій*). Безсумнівно, враження від вигляду вельми екзотичних для місцевого населення слонів Османа II залишили в народній пам'яті глибокий слід. Яскраве підтвердження цьому — знахідка фрагмента керамічної пічної кахлі із зображенням бойового слона з погоничем і датою «16(21)», яка була виявлена в с. Громи на Черкащині, див.: Федорук А. Військове спорядження і величина екіпажів бойових слонів Османа II в битві під Хотином 1621 р. за писемними звітками, іконографією та матеріалами археології. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2020. Вип. 29. С. 466—467, мал. 1.

лися перекази¹. Саме у вигляді характерних мікротопонімів серед населення регіону збереглася пам'ять навіть про середньовічні об'єкти². Найвища на шляху від Пруту до Дністра ділянка (понад 300 м н.р.м.) чудово підходила для розміщення табору, спостереження та контролю над обширною територією.

Зважаючи на запропоноване місце локалізації печери, виходить, що бій відбувся на лівому березі р. Прут, а не на правобережжі, як можна припустити з польського перекладу хроніки М. Наїми³. Справді, важко погодитися з думкою, що козацький загін, який приблизно 25 серпня атакували татари біля впадіння струмка Радавець у Прут⁴, стояв на місці два дні до приходу підкріплення від Османа II. Більш імовірно, що запорожці продовжили рух у напрямку Хотина, під час якого їх і наздогнали передові турецькі підрозділи. Якщо вірити турецькому джерелу, інша частина козаків два дні також чинила супротив ворогові на протилежному березі ріки⁵. Така реконструкція цілком узгоджується з розвідкою Н. Рашби та Л. Подгородецького, доповнюючи її: «...двісті козаків сховалися на правому березі Пруту в лісах, а близько сотні засіли в скалистій печері на лівому березі, біля дороги, по якій повинно було проходити військо султана, яке рухалося до Хотина»⁶.

¹ Сапожников И., Кашуба М. «Свод памятников старины и археологических находок в Бессарабии» Н. Могилянського и Я. Эбергардта. *Tyragetia*. 2019. Vol. XIII [XXVIII], № 1. Р. 139.

² Ільків М. Археологічні старожитності в народній пам'яті населення Буковини. *Історія і сьогодення музею: головні аспекти діяльності, завдання, проблеми, рішення*: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (15—16 травня 2013 р.). Чернівці, 2013. С. 468—474.

³ Naima M. Zatargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik woyny chocimskiey. S. 155—156. Уточнені дати подій з хроніки, переведені з ісламського на християнське літочислення, подані в українському перекладі О. Галенка та О. Тульчинського 2016 р.

⁴ Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. С. 66.

⁵ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 70.

⁶ Рашба Н., Подгородецький Л. Хотинская война (1621 год). *Военно-исторический журнал*. 1971. № 12. С. 80—84.

За словами молдавського літописця Мирона Костіна, впродовж цих кількох днів, тобто з 28 по 30 серпня, турки зупинилися на відпочинок¹. До певної міри, з огляду на риторику польських і турецьких джерел, така стоянка була вимушена, спровокована атаками на козацький загін. Однак чи справді дві-три сотні запорожців могли зупинити багатотисячну армію на відкритій місцевості? Очевидно, що ні, оскільки навіть залишені в тилу турецьких військ, вони б не становили серйозної загрози. Ба більше, не можна вважати османське командування і особисто султана настільки необачними, щоб вони, заради захоплення і катування кількох десятків козаків, призупинили поспішний марш з метою завадити об'єднатися основним силам запорожців із рештою військ під Хотиним. Різні джерела фіксують протилежну ситуацію, коли Осман II і до бою з козацькими загонами, і після намагався всіляко прискорити просування армії на північ. Тому навряд чи основною причиною зупинки турецького війська з обозом на 2—3 дні могли стати чата запорожців або підхід розтягнутого на місцевості обозу. Що ж спонукало султана зупинитися?

«Могутній прорив»²

Запорозьке військо на чолі з Яковом Бородавкою 8 серпня 1621 р. переправилося на правий берег р. Дністер під Могилевом-Подільським, чим, власне, розпочало сухопутну фазу Хотинської війни³. Більшість козаків окремими загонами розсіялися територією Молдавського князівства, здійснюючи розвідувально-диверсійні операції на шляху ворога і поповнюючи власні ресурси. Вони розорили околиці Сороки і Оргієва, дісталися Степанівців (рум. Ștefănești), звідки

¹ Costin M. *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*. Ediție critică. București, 1944. P. 57.

² Карпо В., Масан О. «Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року. *Зелена Буковина*. 2005. № 1—2. С. 178.

³ Сас П. *Хотинська війна 1621 року*. Київ, 2011. С. 279.

здійснювали рейди під Сучаву, Котнарі та Ясси¹. Обстановка принципово змінилася з появою Петра Сагайдачного, який 21 серпня прибув із Варшави до Хотина. Врятувавшись від переслідування ворога, поранений у руку із яничарки, 25 серпня він таки дістався запорозького обозу під Могилевом (?) на Дністрі. Козацьке військо зразу ж попрямувало на Хотин, а не в напрямку Степанівців, як того раніше хотіло польсько-литовське командування². Рухатися запорозькому обозу на Степанівці (лише по прямій — 85 км на південний захід від Могилева), як і особисто Петру Сагайдачному, про що неодноразово йдеться у польських джерелах, не було ніякого сенсу: цим шляхом уже проходили запорозькі чати, тобто околиці були спустошені до підходу турецького війська; на той момент армія Османа II уже минула цей населений пункт, тому козацьке військо, спрямоване в цьому напрямку, вийшло б хіба у глибокий тил противника; навіть при зустрічі з ворогом сподіватися на успіх з боку козаків було б зовсім не раціонально. Як показало розгортання подій, прямувати до Степанівців ніхто не збирався. Тому, дуже ймовірно, стосовно наведеного епізоду в джерелах відобразилися не реальні наміри командування військ Речі Посполитої, а результат шпигунської гри з метою дезінформувати ворога³. Якщо це і справді так, то видимих результатів не було: турки не змінили напрямку руху і не знизили темпів пересування.

Шлях від Могилева до Хотина, який становить орієнтовно 110 км, запорожці подолали за тиждень⁴. Очевидно,

¹ Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. *Архіви України*. 2004. № 1—2 (253). С. 110.

² Порівн.: Степанков В., Степанков В. Польсько-турецька війна 1620—1621 років: міфи й історична дійсність. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці, 2022. № 1. С. 98—99.

³ Проблема з турецьким шпіонажем у польсько-литовському таборі стояла дуже гостро. І справа була, очевидно, не лише в перебіжчиках чи розвідниках серед купців та дипломатичних місій, а й шпигунах серед офіцерських чинів. Яскравий приклад цього пов'язаний зі смертю Я. К. Ходкевича, про що, незважаючи на намагання приховати навіть серед власного війська, стало відомо туркам уже через кілька годин.

⁴ Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р. С. 23.

вони рухалися переважно по підвищених ділянках Пруто-Дністровського вододілу, де місцевість більш рівнинна, без характерних для придністровських ландшафтів високих і стрімких скелястих схилів і глибоких каньйоноподібних ярів. Лише так можна було використовувати для прикриття рухомий табір, без якого було не обійтися через постійні напади ворога. Впродовж кількох днів атаки татар і окремих підрозділів турків фактично не припинялися. Є підстави вважати, що, попри високі бойові якості запорожців, ворог чинив дуже сильний тиск і втрати серед козаків, відповідно, були не настільки мізерними, як то фігурує в деяких польських джерелах¹. Про орієнтовні втрати козаків у Молдавії та на шляху до Хотина можуть говорити дані компутів запорозького війська. Так, у липневому реєстрі налічувалося 44100 осіб у складі 15 полків, тоді як наступний компут фіксує 38820 козаків і 13 полків². Припускаємо, що останній список було складено під Хотином у перших числах вересня після концентрації тут усіх козацьких сил. Формувати реєстр у районі Могилева не було змісту з двох причин: 1) втрат чи дезертирства серед козаків при переході українськими землями не було і статистика фактично залишалася незмінною, тобто не було навіть потреби в черговому компуті; 2) після переходу через Дністер 8 серпня значна частина війська була й надалі розосереджена по північній та центральній Молдавії, що унеможливило б підрахунок як такий. Тобто, очевидно, дорогою до Хотина і, можливо, у перші дні боїв під Хотином полягло близько 5280 запорожців. Прикметно, що про загибель п'яти тисяч козаків у Молдавії повідомляє також вірменський хроніст Аксент Кам'янецький³.

¹ Prokopa Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / zedr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 44; Jana hrabi z Ostrogora Dziennik wyprawy chocimskiej. *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / zedr. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 18.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 118—119, 123.

³ Агоп и Аксент Каменаци. Каменецкая хроника. *Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження*. Хотин, 2011. С. 94.

У проміжку між 26 та 28 серпня, через «два переходи» після переправи, відбулася найбільш масштабна на цьому відрізку дороги битва з військом кримського хана Джанібека-Гірея та ордою Кантеміра-мурзи, який чекав у засідці на правому фланзі. Сили татар були вельми значними. За листом від хана до Османа II, у бій з козаками вступило 50 000 вояків¹. За донесенням Іштвана Радагі від 28 серпня, татар у турецькому обозі на той час справді не було². Раптовим нападом татари вдерлися у козацький стан, завдаючи дошкульних втрат і грабуючи вози. Запорозцям вдалося відбити атаку, але це змусило їх відійти й «оточитися табором у степовій глушині»³. Ще цілий день козацька кіннота билася з ворогом у полі, втративши близько 800—1000 чоловік убитими та пораненими⁴.

Вказівка на місце, куди відступив і окопався козацький обоз, збереглася в листі Тороса Торосовича з табору військ Речі Посполитої під Хотиним від 31 серпня 1621 р. Очевидно, автор належав до тих вірменських купців, які користувалися пільгами з боку турецької адміністрації та могли вільно пересуватися і торгувати на території Туреччини та її васаль-

¹ Алекберлі М. А. Хотинська війна (1621 р.). *Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження*. Хотин, 2011. С. 169—170; Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 67; Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 230. Багато джерел передають неправдоподібно завищені цифри — 160 000 або й 210 000, див.: Лист хелмінського воєводи Вайгера. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. VIII. С. 249; Агоп и Аксент Каменаці. *Каменеуцкая хроника*. С. 91. Загальна чисельність татар у 15 000 — навпаки, є зовсім заниженою, див.: Podhorodecki L. Chocim 1621. Warszawa, 2008. S. 95. Вони б не могли становити серйозної загрози козацькому обозу.

² Реляція шпигуна Іштвана Радагі. С. 231.

³ Відступу козаків на протилежний лівий берег Дністра, як то запропоновано у резюме від перекладачів до відповідного повідомлення «Історії Наїми», не було, див.: Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69. Хоча цілком імовірно, що в екстремному випадку командування Війська Запорозького могло розглядати варіант відходу на подільський берег Дністра зручним бродом у районі затопленого с. Атаки і вже лівобережжям рухатися вгору за течією до Хотина.

⁴ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69; Реляція татарського жовніра Черера. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1908. Т. VIII. С. 231; Лист хелмінського воєводи Вайгера. С. 249; Алекберлі М. А. Хотинська війна (1621 р.). С. 169—170; Podhorodecki L. Chocim 1621. S. 83.

них держав навіть під час бойових дій 1620—1621 рр.¹. Знаючись на місцевості та безперешкодно подорожуючи, купці під прикриттям торгівлі нерідко займалися шпіонажем. Тож із листа довідуємося, що 28 серпня козаки прорвалися крізь татарське військо і стали біля «Kotogowa w Wołoszech, cztery miłe od obozu»². Однозначно, що мова йде про сучасне село Комарів Дністровського (раніше Кельменецького) району Чернівецької області³, яке справді лежить на відстані близько 40 км від Хотина.

За 2,3 км на захід від цього населеного пункту, на невеликому мису високого правого берега струмка⁴, в урочищі з характерною назвою Замчисько збереглися рештки укріплення, які попередньо можна ідентифікувати з місцем розташування табору запорозького війська (іл. 5)⁵. Підпрямокутної форми майданчик 200×240 м захищений із трьох сторін ровом (глибина — до 1 м; ширина — близько 1,5 м) та валоподібним викидом по обидва боки від нього (висота — до 0,5 м; ширина — до 2 м). Він плавно понижується відповідно до площини мису в західному напрямку. Північно- та південно-західні сторони місцями ескарповані. З південного заходу периметр обмежений високим і стрімким кам'янистим схилом (іл. 6). Тут же виходить на поверхню товтрова гряда вапняків, у найвищій скелі якої з боку яру присутній зовсім мініатюрний грот (вхідний отвір — орієнтовно 1×1 м, глибина — 1,5 м) зі слідами кіптяви на поверхні та незначним глинистим заповненням на долівці. У цій же частині

¹ Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. Київ, 1993. С. 13.

² Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. С. 110.

³ Це одна із перших писемних згадок про населений пункт. Наступна з відомих — 7 серпня 1665 р., див.: Карпенко Ю. О. Топонімія східних районів Чернівецької області. Чернівці, 1965. С. 29; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. Київ, 1969. С. 333.

⁴ Тепер безіменний, на карті першої половини XX ст. фігурує під назвою Ratova.

⁵ Ільків М. Пруто-Дністровський театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. С. 139—140.

майданчика з підвищенням рельєфу і зручній для всебічного огляду, а також західніше від нього простежуються рештки траншей Другої світової війни (?), спрямовані вістрям оборони на південний захід у бік яру. Зовсім поряд на мису західніше та на північний захід від укріплення, на вершині та схилах яру виходять джерела, що вирізняє цю місцевість від довколишніх підвищених ділянок рельєфу. Комарівська експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Петраускаса, яка виявила і обстежила пам'ятку в 2016 р., зафіксувала на її території фрагменти керамічного посуду пізньоантичного часу й пізнього середньовіччя¹.

Ефективна оборона фортифікацій того часу передбачала їх правильну геометричну форму. Тому прямокутна форма укріплень є загалом характерною для раннього нового часу. Наприклад, прямокутний об'єкт менших розмірів (120×80 м) розглядається як потенційні рештки табору німецької піхоти у Говтвянській битві 1638 р.² Такої ж форми Гребінківське городище на Полтавщині (130×110 м)³, городища Івангород (51×66 м) і Старі Бабани (110×100 м) на Черкащині⁴, укріплені садиби полковників Г. Кондратьєва (110×50 м)⁵ і М. Самойловича (150×90 м), городища Вільне (100—130×80 м) та Курган (острог Возок, 75×55 м), укріплений табір селітроварів Степне (79×45 м), городища першої половини XVII ст. Уцькове (74×38×81 м) і Ярославець (28—

¹ Петраускас О., Авраменко М., Мілья Т., Діденко С., Надвірняк О. Дослідження біля с. Комарів. *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ, 2018. С. 308.

² Шерстюк В., Яремченко В. Говтвянська битва 1638 р.: історико-археологічна реконструкція. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2016. Вип. 25. С. 41, іл. 2.

³ Шерстюк В. Говтвянське та Гребінківське городища пізньосередньовічного часу на Полтавщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2009. Вип. 18. С. 120—121, іл. 1.

⁴ Діденко О. Городища Уманського полку. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 1998. Вип. 7. С. 145, 146, іл. 1, 2.

⁵ Осадчий Є. Укріплені садиби козацького часу Північного Сходу Слобожанщини середини XVII—XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2010. Вип. 19. С. 54, іл. 1.

35×30 м) на Сумщині¹, городища й рештки оборонних дворів Стопчатів (50×55 м), Заріччя (125×120 м), Люча II (50×60 м), Пістинь III (70×80 м), Рожнів (90×80 м), міські укріплення Добротова (300×300 м) на Прикарпатті². Прямокутний периметр оборони має укріплення на о. Городище на Нижньому Дніпрі (255×100 м), одна зі сторін якого захищена природно без штучних фортифікацій³. У деяких випадках по кутах прямокутної в плані фортифікації чи й посеред довгих куртин облаштовували виступи на зразок ронделів, бастіонів чи башт: табір литовських військ під Лоевом 1649 р.⁴, городище 30-х рр. XVII ст. Засулля (Новий острог, 80—50×45 м), острог Олешня (240×80 м), городище 2 біля с. Сосонка середини XVII ст. (250×100—40 м) на Слобожанщині⁵, городище Низкиничі на Волині (близько 60×60 м)⁶, оборонні двори Білі Ослави (90×60 м), Великий Ключів (70×40 м), Люча I (160×100 м), Печеніжин (90×90 м), Уторопи (100×90 м) на Гуцульщині⁷, ймовірно, укріплення в м. Маріуполь⁸ та м. Самарь⁹ тощо.

¹ Осадчий Є., Коротя О. Замки та фортеці Сумщини XVII—XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ, 2015. С. 28, 33—34, 73—74, 113, 135, 142.

² Томенчук Б., Кугутяк М., Сіреджук П., Кочкін І., Волощук М. Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури у 2 т. Львів, 2011. С. 51, 81—82, 84—85, 106, 121, 127—128.

³ Ленченко В. Томаківська Січ в джерелах XVI—XIX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2010. Вип. 19. С. 258, іл. 3.

⁴ Волков Н. Оборонительные сооружения Буларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама ванн Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске. *Научные материалы по истории фортификации*. Архангельск, 2016. Вып. 2. С. 41, ил. 1.

⁵ Осадчий Є. М., Коротя О. В. Замки та фортеці Сумщини XVII—XVIII ст. С. 54, 89—90, 110—112.

⁶ Мазурик Ю. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Низкиничі на Волині // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2003. Вип. 12. С. 67—69, іл. 2.

⁷ Томенчук Б., Кугутяк М., Сіреджук П., Кочкін І., Волощук М. Старожитності Гуцульщини. С. 72—75, 103—105, 114—116, 139—141.

⁸ Кучугура Л. Археологічне вивчення Кальміуської паланки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2010. Вип. 19. С. 80, іл. 2.

⁹ Бінкевич В., Каменко В. Про час виникнення та місцезнаходження козацького містечка Самарь. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2003. Вип. 12. С. 25, мал. 1.

Не викликає сумнівів, що у листі Тороса Торосовича, як і в повідомленнях інших джерел, йде мова саме про основний козацький табір з усім обозом, а не про один з окремих підрозділів, розісланих на південь та південний захід. Звідси зрозуміло, чому на заклик запорожців з-під Комарова про підмогу Я.К. Ходкевич відправив із Хотина назустріч для супроводу аж дванадцять тисяч польсько-литовського війська під керівництвом Потоцького, Ференцбаха й інших¹. Умістити все запорозьке військо укріплення у Комарові, звісно, не могло, але в цьому і не було потреби, оскільки значний відсоток козаків ще залишався на чатах по Молдавії. По-друге, багато запорожців були кінними (не менше чверті від загальної кількості) і діяли у відкритому бою за межами табору². Отже, укріплений табір у цьому випадку більше призначався для захисту піхоти, обслуги обозу і, звісно, артилерії. По-третє, укріплений майданчик площею приблизно 4,5 га має доволі значні розміри порівняно з наведеними вище аналогіями фортифікацій козацької доби та міг вмістити чимале військо.

З огляду на те, що обоз Війська Запорозького був змушений відступити на північ від свого маршруту орієнтовно на 10 км, власне основний бій 26—27 серпня мав відбутися в районі сучасного села Іванівці (західна околиця) (іл. 7). Лише звідси можна було пройти до Комарова на доволі вузькій ділянці вододілу між урвищами у верхів'ях Атацького та Поливаного ярів. Оскільки битва розпочалася під час привалу через два переходи після переправи в районі Могилева, то виходить, що цю відстань, орієнтовно 60 км, козацьке військо пододало за два дні (25—26 серпня).

¹ Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. С. 110. Наведена чисельність, припускаємо, завищена.

² Ще на козацькій раді 15—17 червня 1621 р. в Сухій Діброві на р. Мокрий Кагарлик, було очевидно, що однією із вимог набору на службу в похід проти турків була наявність коня. Крім того, учасник подій шляхтич Я. Чаплінський подав кількість кінних запорожців, які прибули під Хотин, значно більшою, ніж піших, див.: Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 129, 136.

Натомість шлях після бою від Комарова до Хотина, приблизно 52 км, запорожці пройшли за чотири дні (29 серпня — 1 вересня). Таку різницю в швидкості просування війська (відповідно, 30 км/день і 13 км/день) виправдано пояснити тим, що першу ділянку маршу воно рухалося без обтяжливого прикриття по всьому периметру із возів — своєрідного *Wagenburg*. Зупинка козацького війська на відпочинок без облаштування табору із возів, як те передбачали подібні обставини, стала значним прорахунком. Саме тому, очевидно, татарам вдалося увірватися в козацький обоз, завдати відчутних втрат, пограбувати вози та відтіснити його на північ від шляху на Хотин. З іншого боку, якби татари такими силами справді увірвалися у сформований із возів табір, то результат бою для козаків міг бути досить трагічний — укріплення перетворилося б на пастку. Тому, скоріш за все, запорожці лише після відступу під Комарів через зростання небезпеки перетворили рухомий табір на стаціонарний оборонний пункт: розпрягли тварин, скували ланцюгами і обкопали вози, що було традиційним для козацької тактики (іл. 8)¹.

Після того, як атака ворога була відбита, бій закінчився і татари відійшли, козацьке військо, уже під прикриттям повноцінного табору, відновило рух на захід. Така реконструкція загалом узгоджується із думкою П. М. Саса, що запорожці були змушені утворити із возів похідний табір («Сагайдачний вишикував військо табором»), сповільнивши свій рух². Тільки от вірогіднішою датою формування вагенбурга є не 25, а 28 серпня³, що узгоджується зі швидкістю руху обозу та відступом перед татарськими ордами.

Повідомлення про останню фазу руху запорозького війська до Хотина присутнє в німецькомовній «Короткій

¹ Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. / Телегін Д., Винокур І., Титова О., Свешніков І. та ін. Київ, 1997. С. 31.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 293.

³ Лист хелмінського воєводи Вайгера. С. 249.

реляції» 1621 р.: «Коли козаки зрозуміли, що вони ослабі вистояти перед такою атакою, вони вийшли зі свого табору, щоб з'єднатися з іншими загонами, які мали їхній польовий табір за п'ять миль дороги звідти, при панові генералові (Я.К. Ходкевичі. — *Авт.*), вишикувалися в бойовий порядок, розподіливши загоны між своїми хоругвами, і розпочали могутній прорив прямо через табір турків і татар. Протягом усього цього походу вони були готові стати до битви з ворогом і відкинути [його], і повсякчас велася захисна стрілянина»¹. Однак автор, який у стислі терміни уклав реляцію на основі листів-рапортів польського командування з-під Хотина до королівського двору, помилково відніс цитовані вище події до 4 вересня, на що звернули увагу вже перекладачі й коментатори джерела². Якщо відштовхуватися від запропонованої ними для цього випадку розміру милі (7,5 км), то теж приблизно отримуємо відстань від Хотина до Комарова.

Уточнення перебігу та наслідків битви основної частини козацького війська з татарами і турками, яка відбулася 26—27 серпня, спонукає до чергових роздумів про час і причини усунення Якова Бородавки з посади гетьмана і її заміщення Петром Сагайдачним. Детально проаналізувавши дані з цього приводу, П. М. Сас констатує факт, що інформація джерел часто суперечлива й тенденційна. Так, під 29 серпня ця подія відзначена в щоденнику Я. Собеського. У П. Збігневського повідомлення про скинення Бородавки датується 31 серпня. Це ж число фігурує в щоденнику Я. Остророга. За хронікою Аксента Кам'янецького, заміна на гетьманстві відбулася аж 12 вересня, тобто уже під час боїв під Хотиним. На основі зіставлення даних П. М. Сас вважає, що козацька рада, на якій змінили гетьманів, відбулася під Могилевом

¹ Карпо В., Масан О. «Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року. С. 178.

² Карпо В., Масан О. «Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року. С. 181.

25 серпня¹. Однак, як слушно зазначає дослідник, вказані у польських джерелах причини зміщення, а згодом і страти Бородавки надто нечіткі, мають переважно ідейний характер і не відображають суті проблеми як такої: зволікання з прибуттям до Хотина, недостатня кількість провіанту і фуражу, загибель частини запорожців під час рейдів Молдавією чи навіть підозра у зраді². Адже справді, до прибуття під Хотин жодне із цих звинувачень було б недоречним. Ба більше, Бородавка навпаки дотримувався попередніх домовленостей із поляками: вслід за ними переправив козацьке військо на правий берег Дністра й здійснював диверсійні операції на шляху турків, очікував запорозького посла із Варшави, тобто Сагайдачного, щоб діяти надалі згідно з досягнутими там домовленостями. Як знак лояльності та готовності до подальших спільних дій гетьман відправив до Хотина посольство на чолі з Михайлом Дорошенком, яке прибуло в табір Речі Посполитої 24 серпня, а після появи Сагайдачного військо без зволікання рушило на з'єднання з польсько-литовськими силами. Тому жодних вагомих підстав для переобрання гетьмана на раді під Могилевом, як то може видатися з оповіді в щоденнику Собеського³, не відомо.

Натомість якщо припустити, що переобрання гетьмана під Могилевом не відбулося, то однією із причин цього надалі могли стати саме події біля Комарова. Організований без належного прикриття і розвідки марш основних сил козацького війська з обозом мало не призвів до катастрофи. Звісно, що захист обозу також був послаблений і через відсутність значної кількості козаків, яких Бородавка розіслав по Молдавії⁴. Згадується в турецькій хроніці і надмірне споживання в козацькому таборі вина, що спровокувало нічний ворожий

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 283—288.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ, 2011. С. 288—290.

³ Jakoba Sobieskiego Dziennik wyprawy chocimskiej. *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / zebrał Z. Pauli*. Kraków, 1853. S. 123.

⁴ Наприклад, один із таких запорозьких загонів, який прийшов із рейду по Молдавії до Хотина 31 серпня, мав чисельність три тисячі чоловік.

напад¹ і перегукується із звинуваченнями Бородавки у зловживанні алкоголем. Про наслідки битви козаків із татарами й турками красномовно говорять слова Я. Собеського від 27 серпня стосовно реакції в польсько-литовському таборі під Хотиним: «Пронеслася чутка, ніби запорожці зовсім не прийдуть. Відчай відбивався на обличчях солдатів і старшин; голови схилились; чутно було тихе нарікання, коли сумна звістка передавалася по наметах. Схвильований Ходкевич обмірковував можливості зарадити лиху»². Враховуючи всі обставини, версія про переобрання запорожцями гетьмана під Комаровом є досить вірогідною.

Значних втрат у битві зазнали й татари, в т.ч. з числа знатних воїнів. Хан відправив гінця до султана, щоб повідомити про успіхи і попросити підмоги для подальших дій³. Осман II відрядив значний корпус із 25 (!) гарматами, але ще до його прибуття козаки пробилися крізь татарський заслін і продовжили рух до польсько-литовського табору. Як бачимо, зупинка основних османських військ неподалік р. Прут у часі фактично збігається з козацько-татарською битвою поблизу Іванівців — Комарова. Очевидно, за попередніми результатами останньої турецьке командування вважало, що запорожці не в силах надалі чинити достойний опір і, що головне, не прорвуть татарську блокаду й не дістануться, принаймні вчасно, Хотина. Це й було, припускаємо, основною причиною кількаденної стоянки армії Османа II, який старався одночасно винищувати окремі козацькі загони, зокрема й обложений у печері. Саме з Попруття було зручно перекидати підрозділи на північний схід для ударів по козацькому обозу. Такий висновок турецького командування виявився

¹ Kasalak K., Gündüz T. Osman'in Hotin seferi (1621). P. 141.

² Історія Хотинського походу Якова Собеського 1621 р. С. 23.

³ Гонєць татарського хана повідомив про це 26 серпня на зупинці Конджан, див.: Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 69; на турецькій мові — Косана чи Kotçany (див.: Kasalak K., Gündüz T. Osman'in Hotin seferi (1621). P. 140), у польській транслітерації — pod Konczanami (див.: Naima M. Zatargi z Otomanami z powodu kozakow i dziennik wojny chocimskiej. S. 154).

надто передчасним і, відповідно, хибним. Султан не очікував настільки сильної напористості від запорожців. Як Кантемір-мурза, так і власне турецька частина війська вважали винним Джанібека-Гірея, якому так і не вдалося розбити чи остаточно зупинити козацьке військо¹. Поспішне відновлення просування османської армії на північ було надто пізнім — запорозький табір зовсім недалеко від основних сил ворога все ж таки встиг прослизнути і дістатися Хотина на пів доби раніше.

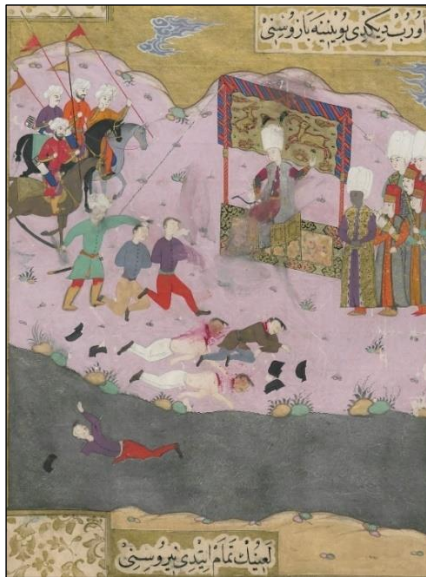
Отже, у результаті зіставлення даних різних категорій джерел деталізовано шлях пересування запорозьких і турецьких військ Пруто-Дністровським межиріччям та запропоновано локалізацію двох боїв на підступах до Хотина: невеликого загону біля с. Стальнівці та основного обозу Війська Запорозького в районі сіл Іванівці — Комарів. З першим пунктом є підстави ідентифікувати печеру Буковинка, тоді як з другим — рештки укріплень в уроч. Замчисько. Очевидно, що обидва епізоди воєнної кампанії були пов'язаними — армія Османа II зупинилася на час успішних дій татарської частини війська проти козацького обозу. Подальше опрацювання джерел, польові дослідження (насамперед археологічні) дозволять уточнити локалізацію та характеристики різних об'єктів на Пруто-Дністровському театрі бойових дій Хотинської війни.

¹ Реляція шпіона Іствана Радагі. С. 231; Реляція татарського жовніра Черера. С. 231—232. Через це ж, очевидно, 2 вересня під Хотиним хан з острахом з'явився на аудієнцію до Османа II, див.: Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. С. 71.

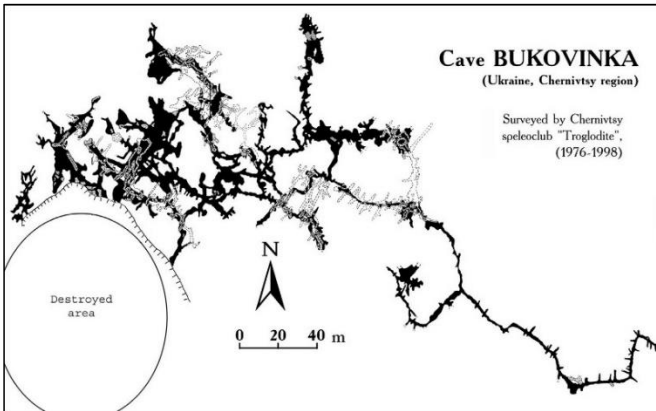
Ілюстрації до розділу

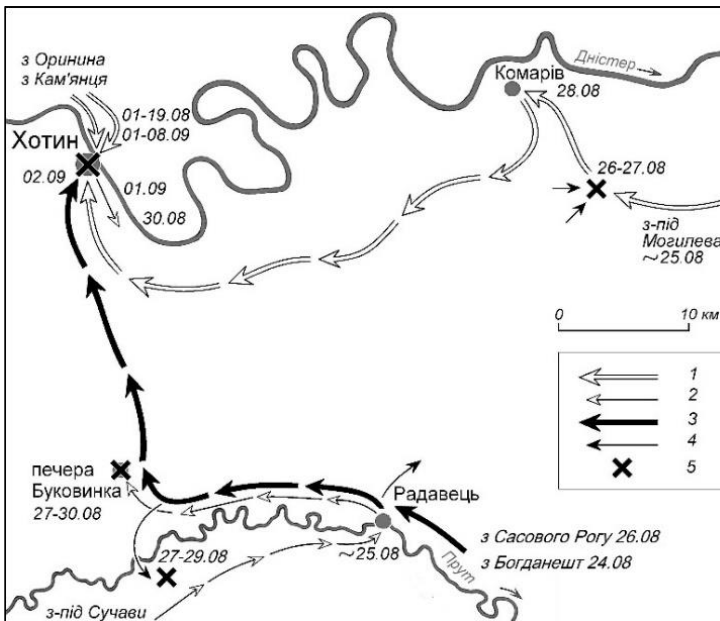
Іл. 1. Варіанти реконструкції руху військ до Хотина в 1621 р.
(1 — за Nabialek 2006; 2 — за Sac 2013).

Іл. 2. Осман II розстрілює з лука полоненого козака-втікача
(мініатюра з хроніки «Şehnâme-i Nâdirî»).

Іл. 3. План печери Буковинка (за Bondar, Ridush 2014).

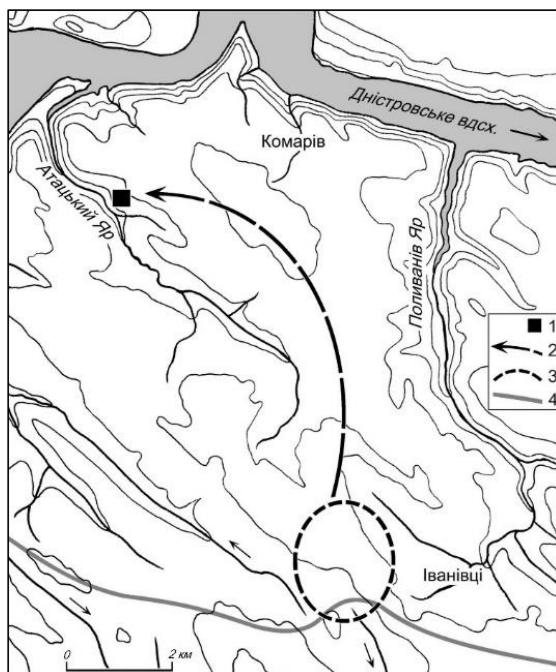
Іл. 4. Картошхема просування військ до Хотина упродовж 1 серпня — 2 вересня 1621 р.: 1 — основні частини війська Речі Посполитої (з Оринина та Кам'яця — польсько-литовське військо; з-під Могилева — запорозькі козаки); 2 — окремі підрозділи армії Речі Посполитої; 3 — основне військо Османської імперії; 4 — окремі частини армії Османа II; 5 — місця боїв.

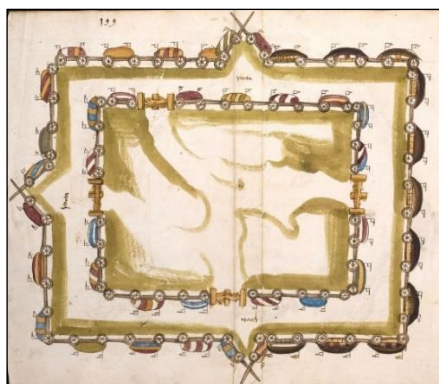
Лл. 5. Рештки укріплень біля с. Комарів, уроч. Замчисько (аерофотознімок Google Earth).

Лл. 6. Городище Комарів-Замчисько: центральна та західна частини укріпленого майданчика (вгорі, вигляд із півдня); західний кут майданчика і кам'янистий схил яру (внизу, вигляд зі сходу).

Іл. 7. План-реконструкція козацько-татарської битви 26—27 серпня 1621 р. в районі Іванівці—Комарова: 1 — рештки укріплень Комарів, уроч. Замчисько; 2 — відступ запорозького війська; 3 — орієнтовне місце локалізації поля бою; 4 — вододільний шлях.

Іл. 8. Укріплений возами табір
(за Франц Хельм «Книга практичних мистецтв», 1535).

РОЗДІЛ III

ЕКОЛОГІЧНІ УМОВИ ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ¹

Будь-які історичні події відбуваються у конкретних ландшафтних і погодних умовах, які визначають всі особливості реалізації історико-географічного процесу, надто у його еколого-санітарних аспектах². Екологічні умови кожної воєнної події, як і не воєнних загалом, впливають на час, місце, характер боїв, стан самопочуття і здоров'я бійців. Перебіг подій Хотинської битви 1621 року наочно демонструє сильну залежність цієї масштабної воєнної операції від ряду природно-антропогенних та просторових чинників, на що раніше історики не звертали належної уваги. Тому автор намагається систематизувати всю доступну інформацію з цього приводу і визначити роль екологічних чинників у перебігу подій.

¹ Віталій Коржик (*Чернівці*)
Кандидат географічних наук, старший науковий співробітник. Національний природний парк «Хотинський».
orcid.org/0000-0001-6275-8819
e-mail: vpkorzhyk@gmail.com

² Коржик В. П. Історико-географічний процес як антропогенізація довкілля // «Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ сторіччя». К., 1999. С. 162—166.

Необхідних для ретельного вивчення й оцінки достовірних фактів доволі мало, вони розпорошені по публікаціях істориків і хроністів того часу. Доводиться покладатись на окремі прямі, а у більшості непрямі свідчення, які необхідно прив'язувати до конкретних природних умов і включати механізм ретроспекції, та аналізувати історико-географічну інформацію, особливо її топографічний аспект. Для нас важливими є ландшафтна структура міста і околиць Хотина, історична локалізація безпосереднього місця подій, забезпечення військ територіальними і харчовими ресурсами, погодні умови, похідні від них санітарно-епідеміологічні проблеми.

Спряжений історико-географічний аналіз ситуації і зіставлення поодиноких фактів з різних джерел дозволяє не тільки впевнитись у їх достовірності, але й оцінити ступінь достовірності самих історичних джерел, на які посилаються дослідники. Хотинській війні 1621 р. присвячено чимало історіознавчих публікацій С. Величка, М. Грушевського, М. Алекберлі, Г. Василенко, В. Ботушанського, М. Льківца, А. Федорука, П. Саса, польських і литовських авторів та інших, хоча вони у більшості спираються на першоджерела хроністів XVII ст. — Я. Собеського, невідомого німецького офіцера (*Zeitung aus Walachei*), Кятіба Челябі, Іоаннеса Каменецького та інших, у яких події часто подані занадто емоційно та упереджено. Варто зазначити, що спеціальної уваги на екологічних чинниках в цих публікаціях не акцентувалось.

Метою цієї публікації є аналіз інформаційних першоджерел і виявлення закономірностей впливу ландшафтно-екологічних умов на перебіг Хотинської битви.

Ландшафтний антураж та лісистість

Місто Хотин та околиці, де відбувались бойові дії, розташовуються в долині Дністра на території низьких, середніх та високих терас. Власне днище Дністровського каньйону формують русло ріки, низька та висока заплави. Рівень

високої заплави 5—7 м, вона по всій довжині долини виражена фрагментарно. Частота її затоплення високими паводками доволі висока — в середньому 1—2 рази на десятиліття. Низька заплава має два чітко виражені рівні: 3,5—4 та 1,5 м. Вона поширена практично по всій довжини річища. Господарське використання її обмежене. Залежно від рівня води її прохідність змінюється у широких межах.

Нижні тераси (I — 10—15 м, II — 25—40 м) є ерозійно-аккумулятивними. Перша тераса в голоцені перебуває у стадії її відчленування від днища долини, тобто від високої заплави. Мають більше поширення, ніж середні, але в межах Хотина також фрагментарні. Найкраще виражені біля нинішніх сіл Атаки та Анадоли, де ерозійно розчленовані ярами та балками.

Середні тераси (IV та III) складають переважно східну понижену частину Хотина. Третя тераса заввишки 45—55 м ерозійно-аккумулятивна, похила до покатих поверхонь, також розміщена фрагментами, оскільки посічена глибокими долинами і ярами приток. Добре виражена біля сіл Атаки та Анадоли. Четверта тераса Дністра заввишки 70—80 м більш характерна для центрально-східної частини Хотина, її контакт з третьою візуально відчутний, але згладжений. Південніше фортеці і до першої глибокої балки їхній схил до річища виражений стрімким важкопрохідним урвищем, яке у битвах надійно забезпечувало тил оборонців.

Західна підвищена частина Хотина залягає в межах пологістих схилів V тераси заввишки 105—120 м та VI заввишки 130—125 м, які утворюють вододільний гребінь в районі сучасних вулиць Чернівецької, Лісної і дорожнього кільця на південному виїзді з Хотина. Далі на південь за заболоченими витоками струмка Варниця VI тераса яскраво вираженим уступом переходить у надвисоку VII терасу з відносними відмітками 140—150 м над рівнем Дністра.

При такому виположеному хвилястому рельєфі фактичного плато і камуфлюючій ролі лісо-лучної рослинності початку XVII ст. децю пафосно сприймаються захоплюючі свідчення Якова Собеського про прибуття турецьких військ: «Гідні вічного здивування швидкість і раптовість, з якою супротивник розташував свій табір. З неймовірним поспіхом були розіпнуті намети, що блищали дивною красою й розкішшю. Три найбільші височини побіліли ніби від раптового впалого снігу»¹. За реальних умов Хотинського рельєфу ці «височини» є відносними поняттями, і їх фрагментарно можна було б побачити лише з берега Дністра, а не з позицій оборонного валу та укріплень польсько-литовського війська, звідки хроніст, по всьому, споглядав за прибуттям ворогів.

З позицій оборонців також не можна було б візуально простежити маневри турецько-татарських загонів під час битви, оскільки вони успішно просувались у зоровій «тіні», утвореній балками верхів'їв струмків Варниця, Румни та Дарабанського потоку. Польсько-литовсько-козацькі зағони також успішно використовували елементи рельєфу для втаємничення власних маневрів, хоча простір для цього територіально був значно вужчий.

Цікавим для відтворення перипетії боїв є визначення осередків болотної рослинності, на яку посилається той же Я. Собеський: «Між лісами і болотами Джанібек-Гірей і його татари зайняли простір на цілу милю разом з волохами, молдаванами і частиною турецьких сил»². Розміщення таборів чи оборонних споруд при швидкоплинних воєнних діях в заболочених місцях є нонсенсом, а проведення конкретних акцій стикається з труднощами пересування і загальною стійкістю людського організму під час рукопашного бою в умовах лютування москітів.

¹ Собеський Яків. Історія Хотинського походу // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 26.

² Собеський Яків. Історія Хотинського походу // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 26.

Звичайно, болота могли розміщуватись лише у пониженнях, підніжжях пологих схилів. Аналіз рельєфу доводить, що таких місць могло бути лише три. Одне — це неглибока обширна депресія у витоках «фортчного» потоку в районі нинішніх вулиць Кліща, Дудніченка, Української, Горького, південного відрізу — Данила Галицького, відомої як «мочари». Ще й сьогодні ці квартали потерпають від високого стояння ґрунтових вод, місцями аж до поверхневого заболочення, тому мешканці вимушені використовувати дренажні канали і скидати надлишок вод у верхів'я цього струмка. Менший ареал розміщений у верхів'ях Дарабанського потоку південніше автостанції, який штучною каналом нині дрениє навколишні городи та складські землі. Найбільший ареал приурочений до видовженої сплющеної депресії верхів'їв струмка Варниця південніше колишнього заводу «Калібр». Тож Джанібек-Гірей з його татарами могли отаборитись лише на сухій гребеневій частині локального вододілу, що тягнеться до витоків струмка Румни, вздовж нинішніх вулиць Чернівецької, Лісної та початку кільцевої дороги на Атаки. Відповідно до цієї диспозиції, під час боїв татарам доводилось або повільно і з труднощами долати заболочений ареал у витоках «фортчного» потоку, або, скоріше, обходити його по флангах, що спрощувало оборону польско-литовських військ.

У військовій сфері лісовий покрив напряму визначає локалізацію місць битв і боїв, особливості їх проведення, використання. Ліси визначають ступінь прохідності території при маневруванні, вони є осередками укриття чи маскування військ. Вони ж є джерелом одержання деревини для саперних робіт, будівництва укріплень, приготування їжі та обігріву, надто у холодну пору. Під час Хотинської битви листя дерев через відсутність сіна й соломи обложено вимушено згодовували коням. Тому відтворення лісо-ландшафтної обстановки на час боїв Хотинської війни має

історико-географічну цікавість¹. Варто зазначити, що в регіоні проведення боїв лісистість за останні 400 років неодноразово і кардинально змінювалась з причин політико-економічних пертурбацій та високого вегетаційного потенціалу рослинності. Автором раніше була відтворена картина динаміки лісів для околиць Хотина станом на XVIII—XX ст. Нині варто продовжити цю ретроспективу вглиб віків.

Периметр оборони коаліційних польсько-литовсько-українських військ становив близько 9 км, повернутий випуклим фронтом на захід та південний захід. Північний фланг боронили польські війська Любомирського, центр — литовські загони під командою Ходкевича, південне крило — запорізькі козаки під орудою Сагайдачного та «Лісовчики».

Основний лісовий масив, про який неодноразово згадується у документах, розміщувався у північно-західній частині нинішньої міської території, яка входила у досяжну сферу оборони польських військ. «Правим флангом, що межував з лісом, у якому засіли татари, командував Любомирський»². Власне ліс починався від західної частини нинішньої вулиці Олімпійської і простягався на захід. Звідси татарсько-турецька кіннота неодноразово і небезпечно атакувала польські позиції і тут же переховувалась після відступу. Цей ліс часто фігурував у подіях протягом всієї облоги і тому відігравав доволі серйозну роль у боях. Його розміри нині важко точно оцінити, однак, зважаючи на достатню прохідність для великих мас вояків, він не міг бути ані великим, ані суцільним. На гравюрі середини XVII ст., наведеній у роботі П. Саса та К. Генуте³, якій можна довіряти лише з певними припущеннями, враховуючи великі фантазії і пафос живописця, ліси зображені також фрагментами і тяжіють до вже

¹ Коржик В. Лісистість Буковини як функція антропогенізації довкілля // Наук. вісник Чернівецького національного ун-ту, сер. Географія. 2001. Вп. 104. С. 36—60.

² Собеський Яків. Історія Хотинського походу // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 27.

³ Сас Петро, Кіркене Генуте. Хотинська битва 1621. Битва за Центральну Європу. К.: Балтія Друк, 2011. 216 с.

попередньо згаданого локального вододілу у західній і північно-західній частині нинішнього Хотина, а також витоків струмка Румни. Лісових «пущ» не могло бути і з причин постійних рубок мешканцями тодішнього Хотина для власних потреб та забезпечення паливом гарнізону замку.

На південному фланзі оборони явні лісові масиви, і також фрагментованими смугами, розміщувались вздовж схилів долини Дарабанського потоку та його дрібніших приток. Вони використовувались ворогом як для заготівлі дров, так і переховування під час нічних атак запорізьких козаків. Усі інші варті уваги лісові масиви розташовувались у запіллі турецько-татарських таборів, в основному в долині і на лівобережних горбах струмка Варниця.

Інші невеликі лісові ділянки розміщувались всередині периметру оборони коаліційних сил, першочергово між нинішніми вулицями Шевченка, східної частини вулиці Кліща та Запорізької-Котовського, де й до сьогодні у глибокій долині безіменного потоку збереглись дерево-чагарникові хащі. Тут козаки заготовлювали листя для годування виснажених коней та дрова для обігріву й приготування гарячої їжі. Звідси «загони німецької та угорської піхоти, приховані у лісах і серед пагорбів, несподіваним ударом встигли підтримати запорожців, котрі вже почали слабнути»¹. На цей же лісовий масив вказується і при описі останнього великого штурму 28 вересня: «Турки пройшли між лісом і слабкими запорозькими шанцями, звідусюди загрожуючи Русиновському»².

Решту території між таборами займали пасовища, закинута рілля та чагарники, висока трав'яна рослинність яких серйозно заважала проведенню бойових зіткнень, а під час злив перетворювались на багнисті важкопрохідні ділянки. За півтора місяця Хотинської війни ці ліси були частково

¹ Собеський Яків. Історія Хотинського походу // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 28.

² Собеський Яків. Історія Хотинського походу // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 49.

вирубані на військові потреби і забезпечення життєздатності військ. Приблизно відтворена нами ландшафтна обстановка показана на рисунку 1. Проте завдяки високому вегетаційному потенціалу і швидкості сукцесії в умовах ландшафтного інваріанта широколистяних лісів вони доволі швидко відновились і пізніше неодноразово використовувались як для потреб зростаючого міста, так і подальших численних воєнних подій. Практичний бік справи полягає у можливості отримання додаткових археологічних даних при розкопках на малопорушених землях, тобто у лісах.

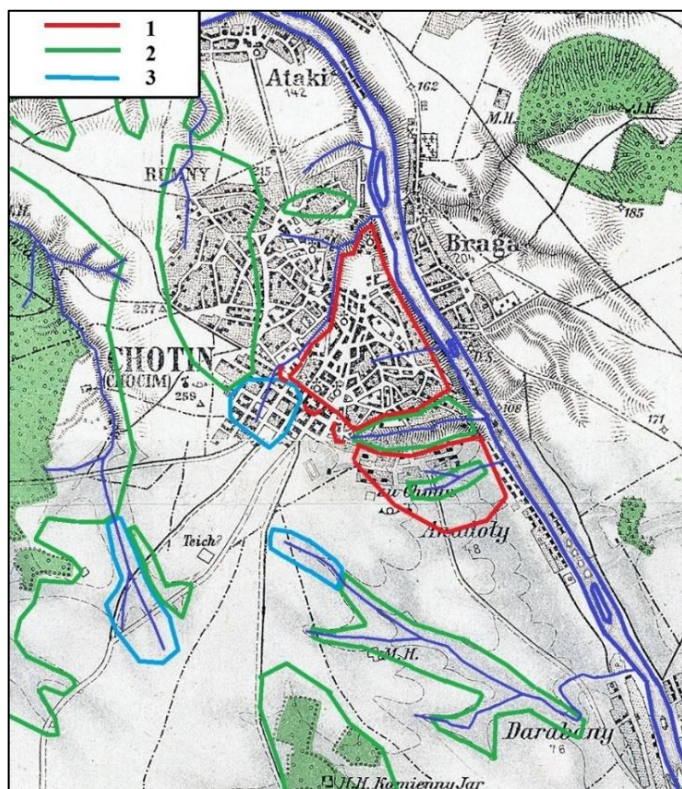

Рис. 1. Приблизно реконструйована ландшафтна обстановка місця подій Хотинської битви. 1 — орієнтована лінія укріплень польсько-литовсько-запорізького війська, 2 — відтворені контури лісових масивів, 3 — ареали заболочених ділянок

Ця картина дозволяє переглянути загальноприйнятту версію диспозиції сил ворогуючих сторін під час битви (рис. 2).

Рис. 2. Загальноприйнята версія диспозиції сил ворогуючих сторін під час битви

Погодні умови

Вплив погодного чинника на перебіг воєнних подій деколи набуває вирішального значення. Його недооцінка призводить до фатальних результатів у військовій практиці та до прикрих помилок у історичних реконструкціях воєнних подій. Воюють живі люди з усіма їхніми біологічними властивостями та психологією. До найголовніших парамет-

рів погодних умов насамперед відносять **термальний режим**. Це, головним чином, відчуття комфорту чи дискомфорту, бо перебування людського тіла у звичайній вовняній чи бавовняній одежі кардинально відрізняється від такого у металічних лицарських обладунках і відбивається на фізичній стійкості бійця. Вплив стану атмосфери позначається на фізичному стані організму: перегрів, переохолодження, зневоднення, замерзання, виснаження, провокація хвороб, психо-нервовий стан і зрив та т.п. Важливим є необхідність відповідного одягу та обладунків, можливість обігріву, обозу для перевезення зимового або літнього вбрання та калорійних харчів і т.п.

Режим зволоження напряму впливає на фізичний стан ґрунтів, передусім цупкість (сухо, слизько, трясовина), та рослинності, серед якої необхідно пересуватись у кондичійній формі, з урахуванням сезонних змін. Вплив вологи (води) на белігеративну інфраструктуру (окопи, шанці, земляні укріплення, можливість оперативних будівельних робіт) також є серйозним чинником. За умов Хотинської битви тодішня вогнепальна зброя вимагала сухого пороху і часто коригувала можливість застосування інших видів (вогнепальної чи холодної). Надважливою була необхідність просушування одягу на вогнищах, підтримка сухості у вогких шатрах, забезпечення умов для лікування поранених та хворих. Сирість і холод ставали причиною простудних хвороб та великих небойових людських втрат. Нарешті, наявність чи ненааявність вологи визначає санітарно-епідеміологічний стан у таборі та на полі бою, адже під час злив вода змиває з поверхні рештки людської життєдіяльності і створює нестерпні для життя санітарні умови. Необхідність забезпечення 80-тисячного коаліційного війська якісною питною водою стала гострою проблемою для військового керівництва.

Вітровий режим посилює дію термічних параметрів і стану зволоженості, а також коригує якість стрільби з холодної та вогнепальної зброї. В деяких випадках сильні вітри створюють шумове прикриття під час бойових вилазок.

Окремо варто зупинитись на питанні **гідрологічного та геохімічного режиму р. Дністер**. Підтримка постійного зв'язку з Польщею, тобто з лівим берегом напроти Хотинського замку, була чи не найголовнішою життєнеобхідною справою для коаліційного війська. Вже по прибутті до Хотина польських загонів на початку серпня розпочалась майже півторамісячна епопея з наведенням мостової переправи. Через відсутність барж або човнів перевага була надана козловим конструкціям, які на доволі широкій річці з нестійким режимом неодноразово руйнувались паводками. Міст постійно відновлювався, але 25 вересня під час чергової повені, не без диверсійної «допомоги» молдавсько-волоських «командос», остаточно був знесений, чим значно ускладнилось і так важке становище оборонців.

З огляду на погодні умови, вкрай сумнівним виглядають свідчення про відчайдушну спробу турецьких військ на початку жовтня вбхід форсувати Дністер з лівого берега і через острів вийти у тили запорізького табору. Цьому перешкоджали холодні води ріки, від'ємні температури повітря і неможливість воювати на морозі у мокрій амуніції. Такого не могли собі дозволяти навіть північні народи.

Нарешті, при дефіциті питної води у таборі коаліціантів можливість використання річкової води для пиття людей ставала ризикованою, бо навіть у ті часи вода Дністра не відрізнялась задовільною органолептикою і бактеріальною чистотою, і її вживання могло спричиняти спектр епідеміологічних хвороб. На масові захворювання воїнів коаліції, передусім криваву дизентерію, вказувалось практично у всіх публікаціях того часу. Менше вони позначились на турецько-татарських військах, які не були обмежені у

просторі і мали відкритий доступ до необхідних ресурсів. Отже, при плануванні воєнних операцій було життєво необхідно передбачати всі можливі ситуації з примхами погоди і пошуком придатних водних джерел.

Для більш чіткого розуміння умов битви варто брати до уваги той факт, що XVII ст. припало на пік так званого «малого льодовикового періоду» субатлантичної фази голоцену у Європі (кінець XIII — середина XIX століть), клімат якого вирізнявся підвищеною вологістю та прохолодою. Повені, сильні морози, глибокий сніг та інші несприятливі явища, передусім зимові, тоді не сприймалися за аномальні, а слугували звичайним погодним фоном життєдіяльності. Тож ранній початок зими у 1621 році не став шокуючим для ворогуючих сторін, хоча більше від холодів страждали війська, набрані у Сирії, Єгипті та Передній Азії. Оскільки битва проходила в період першої половини осені, тобто осіннього рівнодення з прогресуючим зменшенням тривалості світлового дня з 13.20 до 11.29 годин, то активні й ефективні дії могли здійснюватись у доволі обмеженому часі.

Залежність воєнних дій від примх погоди ми спробували показати у таблиці 1 [9].

Таблиця 1

Графік подій Хотинської битви 1621 р.

<i>Дата</i>	<i>День</i>	<i>Основні події битви</i>	<i>Вітри</i>	<i>t°</i>	<i>Опади</i>
02.09	Чт	Прибуття турків, перші сутички			
03	Пт	Прибуття татар. Перший великий штурм турками коаліційних таборів			
04	Сб	Продовження штурму			
05	Нед	Припинення боїв			Сильний затяжний дощ
06	Пн	Перерва між боями для поховання загиблих			Сильний затяжний дощ

07	Вт	Відновлення боїв. Штурм коаліційних таборів		<i>Продовження таблиці 1</i>	
08	Сер	Відновлення боїв, але ненадовго			
09	Чт	Припинення боїв	Люту- вали вітри (фронт циклоу ?)		Сильні дощі
10	Пт				
11	Сб	Турецький штурм			
12	Нед	В ніч на 12.09 коаліціантами запланований контрнапад на турецький табір, але був відбій			Вранці — сильна злива, яка унеможливила використання рушниць. Г. Василенко ж вважає, що атака була вдалою
13	Пн	Перерва для поховання загиблих			
14	Вт	Відновлення боїв			
15	Сер	Сильні бої. Смерть Каракаш-паші			Сильна течія пошкодила польський міст
16	Чт	Сильні бої. Генеральна рада коаліціантів			
17	Пт	Сильні бої.			
18	Сб	Турецький штурм. Вночі нічна атака козаків, використання ними холодної зброї через грозу		Віднос- но тепло	Сильна гроза
19	Нед	Турки у скорботі за загиблими			Сухий період. Пилука під копитами коней і худоби
20	Пн				
21	Вт				
22	Сер	В ніч на 22.09 атака козаків на турецький лівобережний табір			Сухий період. Пилука під копитами коней і худоби
23	Чт	В ніч на 24.09 нічна атака запоріжців на лівий берег і міст			
24	Пт	Помер К. Ходкевич. Козаки у нічному бою вирізали турків у лівобережному таборі	Вночі жорсто- кий сильни й вітер (фронт		Сильний дощ

			цикло ну?)	Продовження таблиці 1	
25	Сб	Генеральний турецький штурм			З 16.00, коли трохи просохло після ранкового дощу. Сильна течія і диверсія пошкодила польський міст
26	Нед	Окремі бої			
27	Пн	Окремі бої			
28	Вт	Останній генеральний штурм турків	Вітри (холод ний фронт цикло ну)	Різка похолод ання до відємн их темпера тур	Випав сніг, що пригнітило турецьке військо. Бій в умовах снігопаду
29	Сер	Епізодичні сутички		Холод	Сніг, град
30	Чт	Спорадичні військові сутички			
01—08. 10	Пт	Проведення мирних переговорів.			
	Пт	Спорадичні сутички			
09	Сб	Укладання мирного договору			
10	Пн	Відхід турецької армії на вихідні позиції			
11	Вт			Холод ні вітри	Сніг
12	Сер	В ніч на 12.10 запорізьке військо перейшло на лівий берег			
13	Чт	Малоорганізовані й відхід польських військ через міст			
14	Пт	Відхід останніх польських військ через Дністер. Напади татар та молдавських опришків на відступаючих			

Власне бойові дії розпочалися з 2 вересня 1621 р. одразу по прибутті основних сил турецько-татарського війська. Особливо жорстокі бої тривали з 3 по 5 вересня при сприятливих для цього погодних умовах. 5 вересня перед полуднем

розпочався сильний затяжний дощ, що тривав до 6 вересня включно і унеможливив будь-які воєнні дії. 7 вересня за домовленістю ворогуючі сторони ховали загиблих. Наступного дня бої розпочались, але тривали недовго, бо з 9 по 10 вересня знову «заходились дощі, лютували вітри», які перетворили поле битви на місиво. В ніч на 12 вересня козацько-польським військом передбачалась нічна атака на ворожий табір, проте пішов такий сильний дощ, що використання основної зброї — рушниць стало неможливим через вогкість пороху, тож доленосний наступ довелось скасувати. Тут виникли розбіжності між Я. Собеським, який занотував цей факт, і Г. Василенком, який стверджує про вдалу атаку. Така ж ситуація повторилась і на наступну ніч, отже, понеділок 13 вересня був використаний сторонами для поховання загиблих.

З 14 по 23 вересня, судячи з документів, трималась тепла бездощова погода. Про це можна судити з того, що наприкінці цього відрізка часу ґрунт просохнув настільки, що коні і худоба, яку гнали на водопій до Дністра, здіймали таку пилюку, що вся околиця вкривалась густою імлюю. В цей час відбувались активні бойові дії, особливо загальний штурм турецької армії у суботу 18 вересня. 19 та 20 вересня були використані для поховання загиблих.

У четвер 23 вересня уночі піднявся жорстокий сильний вітер (певне, проходження холодного атмосферного фронту циклону), що вплинуло на самопочуття старого хворого гетьмана Ходкевича і призвело до його смерті 24 вересня. Запланований на 25 вересня штурм став можливим лише о четвертій годині дня, коли земля трохи просохла після ранкового дощу, і тривав усього декілька годин світлого часу. 28 вересня Османом II передбачався останній генеральний штурм польсько-козацьких таборів, і битва тривала цілий день. Натомість різко похолодало (по всьому, холодний фронт циклону) і випав перший сніг, що справило гнітюче враження передусім на мусульманську, більшу частину турецького війська, складену з теплолюбних арабів Єгипту

та Сирії. Величезні безперспективні втрати у живій силі, велика кількість пораних і хворих з обох сторін та різке погіршення погоди призвели до необхідності укладання мирного договору і швидкого завершення війни.

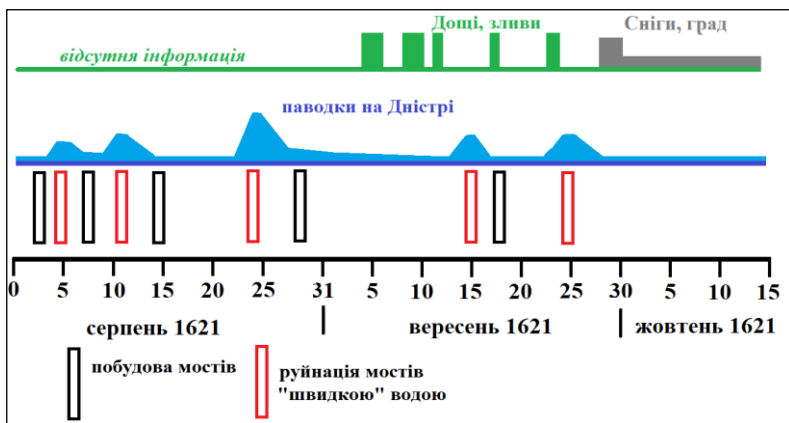

Рис. 3. Відтворені погодні умови і їх кореляція зі станом мостової інфраструктури

Еколого-санітарні чинники

Розглянуті вище ландшафтно-кліматичні умови та особливості військової кампанії обумовили й специфіку еколого-санітарної обстановки. Головним чинником стала надзвичайна скупченість великої людської маси на доволі обмеженій території. За розрахунками, загальна площа у периметрі оборони коаліційних військ становила близько 7 км², а площа самих таборів, де проживали оборонці, напевне не перевищувала й 6 км². При загальній кількості польсько-литовсько-запорізьких військ близько 70 тис. бійців і обслуги щільність сягала 11700 чол/км² або 117 чол/га. На цій же ділянці попервах розміщувались близько 40 тис. голів коней (щільність 6600 голів/км² (66 голів/га), а також намети, осередки приготування їжі, сортирні ями,

купи побутового сміття, місця поховання загиблих та померлих від ран, хвороб та голоду. Така щільність живих організмів при тривалій обороні створювала нестерпні умови для оборонців і зростаючу серйозну санітарно-епідеміологічну загрозу. При частих та інтенсивних дощах з похилої забрудненої поверхні табору стічні води потрапляли на тилову територію оборони, де в основному розміщувались джерела питної води та криниці, що збереглись під час зачистки майбутнього поля битви від будинків хотинчан, що заважали справі.

Трохи меншою була щільність тих, що перебували у турецькому таборі. Як відзначав Я. Собеський: «У турецькому таборі не було ніде місця, вільного від людей і худоби, навпаки, вдень і вночі всі проходи в таборі були заповнені гуртами, які сновигали, то гнані на пасовисько, то назад до табору. При сході і заході сонця люди і тварини в незліченній кількості йшли до Дністра: одні по воду, інші на водопій і здіймали таку пилюку, що всі околиці вкривались густою імлюю»¹. Але і тут велика скупченість провокувала виникнення епідемічної обстановки, що впливала на психологічний стан вояків турецько-татарської армії і зростання рівня дезертирства.

При такій кількості оборонців дуже скоро постала проблема харчового забезпечення. Якщо до останньої руйнації моста з обозами ще епізодично надходила якась допомога з польського Кам'яця (Подільського), то після руйнації і блокади комунікацій татарськими загонами постачання припинилось. Маркітанти, позбавлені підвозу, підняли ціни на харчі у 30—50 разів, і вони виявились настільки «непідйомними» для деяких категорій військових, що розпочався справжній голод. На це дуже скаржився невідомий німецький

¹ Собеський Яків. Історія Хотинського походу // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 51.

офіцер¹: «Не было никакого средства достать провиант для несчастных, истощенных от голода солдат. Многие умирали от голода»². Така ж доля спіткала й кавалерію, оскільки нестача корму «для несчастных лошадей, которые на протяжении 4 недель не ели ни сена, ни соломы»³ привела до ситуації, коли «добрые кони ели ветки в дубовом лесу, из-за голода должны были грызть колья и т.п. По словам сведущих людей из лагеря, внутри большого укрепления и за его пределами, погибло 24 тысячи лошадей». З цієї причини вже з середини вересня польська кавалерія втратила свою боєздатність, а більшість кавалеристів вимушена була битись у пішому строю.

Великою проблемою для обложених став дефіцит питної води. На тій же сторінці 120 німецький офіцер болісно зазначає: «Из-за жажды, нездоровой ядовитой известковой воды среди войска вспыхнула кровавая дизентерия, усугубившая их беды. Лица бедных солдат так пострадали от воды, что многие не могли видеть. Их половые органы раздулись, словно бычьи пузыри, и не выпускали мочу. Здесь хорошей воды не было четыре недели». Дійсно, в умовах військової антисанітарії вживання води з ненадійних поверхневих джерел без можливості належної термальної обробки призводить до розладу травної системи з усіма наступними наслідками. Однак гідрохімічні параметри води з підземних горизонтів за останні 400 років не змінились і загалом вони відносяться до слабомінералізованих вод гідрокарбонатно-кальцієвого складу (вода з джерела — гідрологічної пам'ятки природи місцевого значення «Джерело Хотинське», що по вул. Кутузова, 34, відноситься до гідрокарбонатно-сульфат-

¹ Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 117—124.

² Вести из Валахии. С. 120.

³ Вести из Валахии. С. 120.

но-кальцієвого типу з мінералізацією 1 г/л), цілком придатних для вживання, і споживаються хотинчанами й понині без будь-яких негативних наслідків. Симптоми німецьких солдатів свідчать скоріш про відчайдушний голод, який супроводжувався класичним для клініки спуханням організму і наступними порушеннями сечовивідної системи. Цей крик душі вболіваючого за своїх солдатів офіцера яскраво показує ту роль, яку відвело польське командування німецьким найманцям-ландскнехтам — роль бойового витратного матеріалу.

Поза увагою дослідників постійно залишаються такі «брудні» аспекти воєнних подій, як необхідність організації сортирів та вигрібних ям у польових умовах і під час позиційних боїв, а також поховання загиблих. Останнє важливе не лише з чисто санітарної необхідності прибрати тіла, які у теплий період швидко розкладались і отруювали середовище. Не останню роль відігравали моральні мотивації та релігійні традиції як християн, так і мусульман, які вимагали достойного поховання співвітчизників. Тому під час затяжних позиційних боїв супротивники вимушені буди домовлятися про тимчасові перемирення для прибирання своїх загиблих. Під час Хотинської битви таких поховальних перемир'їв було щонайменше три: 5—6, 13, 19—20 вересня. Турки, за свідченням Іоаннеса Каменецького, своїх загиблих «погружали на повозки и везли в свой лагерь, но из погибших брали лишь знакомых и военачальников, а остальных — одних бросали в реку, других хоронили тут же, иных оставляли на месте в качестве пищи собакам и диким зверям»¹. Достеменно невідомо, де на доволі незначній і орієнтовно визначеній території поховані загиблі з християнського боку (орієнтовно близько 30—35 тисяч). Також невідомо, кому після завершення битви і відходу військ супротивників довелося прибрати тіла з поля сутичок. Напевне, ця проблема може бути темою наступних наукових досліджень, оскільки

¹ Каменецкий Иоаннес. История Хотинской войны // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 77.

поховання — індивідуальні чи братські — є яскравими свідченнями місць і масштабів бойових дій¹. Війна не може вважатись завершеною, поки не буде похований останній вбитий солдат.

Висновки. Як довів перебіг подій Хотинської битви, природно-екологічні чинники відіграли суттєву роль у цій військовій історії. Розпочнись битва трохи раніше чи пізніше, її кінцеві результати могли бути іншими, що вплинуло б на подальшу історію Європи. Примхи погоди на тлі зростаючого голоду, епідемії кривавої дизентерії та інших, передусім простудних захворювань, позначились на стані численних поранених з обох сторін, що призвело до високої смертності вояків і загальних людських втрат. Рання зима примусила обидві сторони терміново шукати мирного вирішення міждержавного спору. За пересічними даними, ціна війни обійшлась Туреччині у 80—100 тис. загиблих, польсько-литовсько-козацькому війську у 30—35 тис. Досі залишились невиявленими місця масового поховання загиблих у індивідуальних та братських могилах, що своєю інтригою становить певний науковий інтерес. Ретроспективний аналіз погодних умов дав можливість порівняти дані природничої та історичної інформаційних систем, виявити розбіжності у свідченнях різних авторів і рівень їх достовірності.

Література

1. Алектрберлі М.А. Хотинська війна. (1621 р). К., 1991. С. 102—231.
2. Василенко Г.А. Хотинська війна. К. : Вид-во «Радянська школа», 1960. 99 с.
3. Величко С.В. Літопись событий в Юго-западной России в XVII-м веке // «Хотинська війна (1621 р.)». К., 1991. С. 31—57.
4. Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 117—124.
5. Каменецкий Иоаннес. История Хотинской войны // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 61—85.

¹ Коржик Віталій. До питання давніх військових поховань // «Археологія Буковини: здобутки і перспективи», V міжнар. наук. семінар. Чернівці, 2021. С. 59—61.

6. Коржик В. П. Історико-географічний процес як антропогенізація довкілля // «Ландшафт як інтегруюча концепція XXI сторіччя». К., 1999. С. 162—166.
7. Коржик В. Лісистість Буковини як функція антропогенізації довкілля // Наук. вісник Чернівецького національного ун-ту, сер. Географія. 2001. Вип. 104. С. 36—60.
8. Коржик В. П. Белігеративні геокомплекси Буковини як свідки історико-географічного процесу // Наук. вісник Чернівецького національного ун-ту: Збірник наук. праць. Географія. Вип. 480—481: Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 189—193.
9. Коржик В. Погодні умови Хотинської битви 1621 р. // XIII Буковинська міжнар. історико-краєзнавча конфер., присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези допов. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 30—31.
10. Коржик Віталій. До питання давніх військових поховань // «Археологія Буковини: здобутки і перспективи», V міжнар. наук. семінар. Чернівці, 2021. С. 59—61.
11. Сас Петро, Кіркенен Генуте. Хотинська битва 1621. Битва за Центральну Європу. К. : Балтія Друк, 2011. 216 с.
12. Собеський Яків. Історія Хотинського походу // «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження». Хотин, 2011. С. 13—60.

РОЗДІЛ IV

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 РОКУ І ПРИДУНАЙСЬКІ КНЯЗІВСТВА: ВОЄННИЙ ТА ДИПЛОМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ УЧАСТІ МОЛДАВІЇ І ВАЛАХІЇ У ПОЛЬСЬКО-ОСМАНСЬКОМУ КОНФЛІКТІ¹

Війна 1621 року між Османською імперією і Річчю Посполитою посідає важливе місце в минулому країн Центрально-Східної Європи, ставши поворотним моментом у міжнародному становищі Польсько-Литовської держави, імперії османів, а також васальних від Порти придунайських країн — Молдавії та Валахії, які надавали османам у цій війні як дипломатичну, так і військову допомогу, а територія Молдавської землі стала театром бойових дій між військами противників².

¹ **Михайло Чучко** (*Чернівці*)
Доктор історичних наук, професор. Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича.
orcid.org/0000-0002-1326-2865
e-mail: m.chuchko@chnu.edu.ua

² Чучко М. Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті // XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвя-

Варто відзначити, що польсько-османський воєнний конфлікт 1621 р., відомий в історіографії як Хотинська війна, загалом досить докладно вивчений як зарубіжними, так і вітчизняними істориками. Особливо це стосується висвітлення бойових дій під Хотином та дипломатичної сторони конфлікту¹. Водночас проблема участі у воєнних діях та мирних перемовинах під час Хотинської війни 1621 р. залежних

чена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22—23 жовтня 2021 р. / Наук. ред. О. В. Добржанський. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2021. С. 9—11.

¹ Kobierzycki S. *Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis: ejus natales et infantiam, electionem in magnum Moscoviae ducem, bella Moscovitica, Turcica, caeterasque res gestae continens, usque ad excessum Sigismundi III Poloniae Sueciaeque regis*. Dantisci, 1655. 952 s.; Пуфендорф С. Введение, въ гісторію европейскую. Черезъ Самуила Пуфендорфія, на нѣмецкомъ языкѣ сложенное, Таже черезъ Іоанна Фрідеріка Крамера, на латинскій преложенное. Нынѣ же повелѣниемъ великаго государя царя, и великаго князя, Петра Перваго, всероссійскаго імператора, на россійскій съ латінскаго преведенное, Печатано въ Санктъ-Петербургѣ, 1718, Декабря въ 5 день. [4], 12, 558. 16 с.; Алекберли М. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1961, 272 с.; Алекберли М. Хотинская война (1621 г). Черновцы, 1957. 123 с.; Ботушанський В. Хотинська війна 1621 року — визначна подія історії середньовічної епохи // Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження. Хотин, 2011. С. 4—12; Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Козацькі часи — до року 1625 (репр. вид. 1995). Київ: Наукова думка, 1995. 624 с.; Федорук А. Хотинська битва 1621 року. Чернівці: Золоті литаври, 2010. 74 с.; Ковалець Т. Османська імперія у кампанії проти Речі Посполитої 1621 р. (на підставі маловідомих звітів розвідки Республіки) // XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22—23 жовтня 2021 р. / Наук. ред. О. Добржанський. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2021. С.39—40; Рашба Н. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов» / Упоряд. Х. Ибрагимбейли, Н. Рашба. Москва: Наука, 1984. С. 14—52; Петросян И. Янычары в Османской империи. Государство и войны (XV — начало XVII в.). Санкт-Петербург: Наука, 2019. 604 с.; Сас П. Хотинська війна 1621 року: Монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.; Льків М. Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі // XII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22—23 жовтня 2021 р. / Наук. ред. О. Добржанський. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2021. С. 14—16; Nagielski M. Kampania chocimska 1621 roku, in «Wschodni rocznik humanistyczny», Tom XVIII (2021), No 3. S. 7—25; Podhorodecki L. Chocim 1621. Warszawa: Bellona Spółka Akcyjna, 2008. 177 s.; Przeździecki P. Education The Polish-Turkish War of 1620—1621: the battles of Cecora and Chocim // Polish battles and campaigns in 13th—19th centuries. Warszawa: Wojskowe centrum edukacji obywatelskiej im. płk. dypl. Mariana Porwita, 2016. P. 87—102; Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej 1621. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1921. 211 s.; Kazalak K., Gündüz T. II. Osman in Hotin Seferi (1621) // Ankara Universitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. Ankara, 2003. Issue 14. P. 129—144.

від Порти Молдавії і Валахії й донині залишається дослідже-
ною недостатньо, обмежуючись кількома дотичними до те-
ми публікаціями та оказіональними згадками в узагальнюю-
чих працях з історії придунайських князівств¹, що обумовлює
її актуальність в плані подальших досліджень.

¹ Буковина: історичний нарис / Ред. кол. С. Костишин, В. Ботушанський, О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан, Л. Михайлина. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.; Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. Чернівці: Молодий буковинець, 2002. 416 с.; Балух О. Военно-політичне становище Буковини у складі Молдавської держави у 1600—1621 рр. // Релігія та Соціум. Міжнародний часопис. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. № 1—2 (21—22). С. 171—183; Жуківський А. Історія Буковини. Чернівці: Час, 1991. Ч. 1: до 1774 р. 120 с.; Історія Румунії / І. Болован, І.-А. Поп (координатори) і др. / Пер. с рум. Москва: Весь мир, 2005. 680 с.; Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.) / В. Ботушанський, С. Гакман, Ю. Макар та ін. За заг. ред. В. Ботушанського. Чернівці: Рута, 2005. С. 9—168; О. Масан, Чернівці в другій половині ХІV — ХVІІІ ст. (до 1775 р.) // Чернівці: Історія і сучасність [Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто] [Кол. монографія]. В. М. Ботушанський, С. В. Біленкова, О. В. Добржанський та ін. За заг. ред. В. Ботушанського. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 23—74; Мохов Н. Молдавія епохи феодалізму (От древнейших времен до начала ХІХ века. Кишинев: Карта молдовоязыка, 1964. 440 с.; Нариси з історії Північної Буковини / Редкол.: Ф. Шевченко (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1980. 335 с.; Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть ХІV — начало ХІХ в.) / Драгнев Д. (отв. ред.). Кишинев: Штиинца, 1987. 464 с.; Семенова Л. Княжества Валахия и Молдавия. Конец ХІV — начало ХІХ в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва: «Индрик», 2006. 400 с.; Семенова Л. Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1618—1634 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в ХVІІ в. Ч. 1. Москва, 1998. С. 115—127; Чучко М. Молдавське урядування на території Цецинської/ Чернівецької, Сучавської та Хотинської волостей // Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області: Монографія / Гакман С., Добржанський О., Долинянська Т., Круглашов А., Мельничук Я., Піддубний І., Федорук А., Холодницький В., Чучко М., Ярмистий М. / За заг. ред. Добржанського О., Круглашова А., Ярмистого М. Чернівці: Букрек, 2014. С. 106—187; Чучко М. Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті // ХІІІ Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей. Чернівці, 22—23 жовтня 2021 р. / Наук. ред. О. Добржанський. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2021. С. 9—11; Milewski D. Mołdawia między Polską a Turcją. Gospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626—1629). Oświęcim: Napoleon V, 2014. 369 s.; Nistor I. Istoria Basarabiei. București: Humanitas, 1991. 351 p.; Nistor I. Istoria românilor. București: Editura Biblioteca Bucureștilor, 2002. Vol. I. 661 p.; Pintescu F. Bătălia de la Hotin (1621): încadrarea tipologică, analiza, prezentarea în istoriografia română // Glasul Bucovinei. Cernăuți-București, 2011. Anul ХVІІІ. № 4 (72). P. 7—31; Constantinov V. Rolul de mediator al lui Radu Mihnea în timpul campaniei turcești de la Hotin din anul 1621 // Anuarul Institutului de Istorie. Chișinău, 2015. Nr. 4. P. 65—84. Constantinov V. Bătălia de la Hotin din 1621. Cauze, preliminarii, desfășurare și consecințe // Prutul. Revistă de Cultură. Huși, 2021. Serie nouă. Anul ХІ (XX). Nr. 1—2 (67—68). P. 7—31; Constantinov V. Rolul de mediator al lui Radu Mihnea în timpul campaniei turcești de la Hotin din anul 1621 // Anuarul Institutului de Istorie. Chișinău, 2015. Nr. 4. P. 65—84.

Зважаючи на це, ставимо за мету зупинитися на окресленій проблемі у пропонованій розвідці більш докладно, залучаючи не лише праці попередників, але й широке коло наявних джерел — документів, літописів, щоденників, спогадів, описів, повідомлень тощо¹, які дозволяють досить повно

¹ Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (Перевод Ю. А. Мыщыка) // Русин. Международный исторический журнал. Кишинев, 2011. № 2 (24). С. 139—151; Жерела до історії України-Руси: В 22 т. / Упор. І. Крип'якевич. Львів, 1908. Т. 8. 412 с.; «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого // Историко-филологический журнал АН АрмССР. Ереван, 1958. № 2. С. 258—286; История Хотинского похода Якуба Собеского 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. II (перв. половина XVII ст.). Ф. Евлашевский, Я. Собеский, С. Окольский, Г. Боплан. Освобождение невольников. Б. Машкевич; Перевод К. Мельник (под редакцією В. Антоновича) / Под ред. В. Антоновича. Киев, 1896. С. 40—126; «Каменецкая хроника» // Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов / Упоряд. Х. М. Ибрагимбеили, Н. С. Рашба. Москва: Наука, 1984. С. 53—71; Ковалець Т. Джерело без купур: мало-видна версія діаріуша Хотинської війни 1621 р. Прокопа Збигневського // Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.). Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016. С. 4—19; Ковалець Т. Діаріуш Миколая Мархоцького — маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р. // Питання історії України: зб. наук. ст. Чернівці, 2016. Т. 18. С. 177—182; Ковалець Т. «Дума Хотинська» — малознане джерело до історії великої битви 1621 р. // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.) / Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.). Хотин: ДІАЗ «Хотинська фортеця», 2013. С. 82—91; Костин М. Летопись земли Молдавской / Перевод летописи с молдавского Михаила Лупашко. Кишинев, 2014. 192 с.; Симеон Лехаці. Путевые заметки. Москва: Восточная литература, 1965. 321 с.; Лѣтописі Іоахіма Ерлича (1620—1673 гг.) // Южнорусские летописи... / [Под ред.] О. Левицкого. Киев, [1916]. 456 с.; Луняк Є. Козацька Україна XVI—XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. 508 с.; Мицик Ю. О двух немецких «летучих листках» XVII в. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Вып. 2. 2011. С. 203—212; Наїма М. Гюсейнові городи у витязі історії із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / пер. з османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського. Київ: Видавництво Жупанського, 2016. 288 с.; Собственноручныя записки Петра Могили: 1) Сказанія Петра Могили о чудесныхъ и замѣчательныхъ явленіяхъ въ церкви православной (южно-русской, молдо-влахійской и греческой) // Архивъ Юго-западной Россіи, издаваемый Временной комиссіей для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторѣ. Ч. I. Т. VII. Кіевъ: Типографія Т. Г. Корчакъ-Позицкаго, 1887. С. 49—132; Записки Тимофея Титловскаго о двухъ походахъ Султана Османа 1620—1621 // Лѣтописъ событій в югозападной Россіи в XVII-мъ вѣкѣ: в 4-х т. / сост. Самоил Величко. Томъ четвертый: Приложенія. Кіевъ: Типографія Федорова, 1864. XI. С. 147—182; Хотинский мирный договор 9 октября 1621 года // Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов / Упоряд. Х. М. Ибрагимбеили, Н. С. Рашба. Москва: Наука, 1984. С. 189—191; Călători străini despre Țările Române / Îngrijit de Maria Holban. București: Editura Științifică, 1972. Volumul IV. 634 p.; Cronici Turcești privind Țările Române. Extrase. Vol. I, Sec. XV — mijlocul sec. XVII / Intocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet. București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1966. 562 p.; Cronici Turcești privind Țările Române, Extrase Vol. II, Sec. XVII — începutul sec. XVIII / Intocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet, București, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1974. 539 p.; Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești, Volumul IX, Acte și scrisori

розв'язати такі дослідницькі **завдання**, як висвітлення воєнного, а також дипломатичного аспектів участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті 1621 року.

Корені конфлікту між Річчю Посполитою та Османською імперією, розв'язкою якого стала кровопролитна битва під Хотином 1621 р., крилися у суперечностях між країнами — регіональними лідерами, що змагалися за домінування в Центральній та Південно-Східній Європі, а також у прагненні Польсько-Литовської держави встановити свій контроль над залежною від Порти Молдавською землею, а в разі створення сприятливої ситуації — також над Валахією і, у перспективі, Трансильванським князівством¹. Характерно, що загострення відносин між імперією османів та Річчю Посполитою через домінування в Молдавії припало на час початку в Центральній Європі Тридцятилітньої війни (1618—1648 рр.), останнього великого релігійного конфлікту між протестантами та католиками, і стало її відголоском у Східноєвропейському регіоні. Не останню роль тут відіграв князь Трансильванії Бетлен Габор — османський васал, який виступив на боці протестантів у війні проти Священної Римської імперії².

Зазнавши серії поразок від Габсбургів ще навесні 1620 р., противники Католицької ліги, за посередництва Бетлена Габора, спрямували свої дипломатичні зусилля на

(1614—1636) / publicate de Andrei Veress, București, M. O., Imprimeria Națională, 1937, XXIV—407 p.; Documente privitoare la istoria Românilor, Volumul XV, Partea II, 1601—1825: Acte și scrisori din Arhivele orașelor Ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu) / Publ. de N. Iorga, București, 1913, 1943 p.; Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. Wyd. Wl. Wojcicki, Warszawa 1853, T. 1, 187 s.; Lubomirski S. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Komp. Z. Pauli. Krakow, 1853. S. 65—105; Ostrorog J. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Komp. Z. Pauli. Krakow, 1853. S. 15—39; Ostrorog J. Wojna wołoska odmcesarza tureckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania najasniejszego Pana Zygmunta Trzeciego. Poznan, 1622. 11 s.; Axinte Uricariu, Cronica paralela a țării Romanesti și a Moldovei / Editie de Gabriel Stempel. București: Minerva, 1993. Vol. 1. 380 p.; Zbigniewski P. Diariusz wyprawy chocimskiej r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Komp. Z. Pauli. Krakow, 1853. S. 42—64; Potocki W. Wojna chocimska. Poemat w 10 częściach. Warszawa: Nakład i druk S. Lewentaa, 1880.

¹ Чучко М. Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті. С. 9.

² Семенова Л. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). С. 177.

загострення конфлікту між Річчю Посполитою і Османською імперією. На їхнє переконання, зростання активності османів на європейському театрі (а Оттоманська Порта саме тоді була цілковито захоплена війною на Сході — з шиїтським Іраном) мало настрахати Габсбургів та зробити їх поступливішими у справі укладення миру з імперськими станами. Зрештою, після переконливих закликів Бетлена Габора, Осяйна Порта таки пішла на загострення відносин з Польською Короною, яка намагалась використати будь-яку слушну нагоду для втручання в справи Молдавії, маючи на меті як мінімум утвердити на престолі князівства пропольськи налаштованого господаря, а у перспективі — прагнула підпорядкувати Молдавську землю Речі Посполитій¹.

Після низки молдавських авантур польських магнатів, які носили приватний характер, на початку осені 1620 р. у справі Молдавії, побачивши сприятливу нагоду для встановлення там свого домінування, втрутилася офіційна Варшава, направивши до Молдавії коронну армію на чолі з великим коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, який почав воєнні дії проти османів. Офіційним приводом для початку кампанії стала підтримка молдавського воєводи Гаспара Граціані, противника Бетлена Габора, якого султан хотів усунути з престолу через його контакти з Річчю Посполитою. При появі польського війська господар негайно перейшов на бік поляків, які увійшли до прикордонної молдавської фортеці Хотин над Дністром, що надалі стала для коронної армії важливим форпостом для розгортання воєнних дій у Молдавській землі. У Речі Посполитій плекали надію, що в разі успішного походу проти османів будуть встановлені союзницькі відносини не лише з Молдавією, але й з Валаською землею, а у перспективі до цього союзу планували залучити також Трансильванське князівство. Однак ці сподівання так і не справдилися. 19 вересня 1620 р. османські війська сердара Іскандера-паші, бейлербея Сілістри, разом з кримськими

¹ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV — начало XIX в.). С. 186—191.

татарами калги Шагін-Герая та підрозділами трансильванців, буджацьких татар і валахів у битві біля с. Цуцора завдали коронній армії поразки. Під час відступу до Могилева великий коронний гетьман С. Жолкевський загинув у бою, а його союзника — молдавського воєводу Гаспара Граціані — вбили бояри¹.

Тим часом молодий султан Осман II уклав мир з Іраном. Але результатами війни з іранськими кизилбашами він залишився незадоволений. Падишаху була потрібна блискавична переможна воєнна кампанія, здатна піднести престиж імперії османів, який дещо похитнувся. Втручатися в масштабний міжнародний конфлікт проти Габсбургів, до якого заохочував султана князь Трансильванії Бетлен Габор, Осман II не наважився, а натомість зосередився на підготовці походу проти ослабленої поразкою під Цуцорою Речі Посполитої, яка нерозважливими діями в Молдавії 1620 р. дала привід для війни з Портою².

Султан Осман II вважав, що нову армію Річ Посполита зібрати не зможе, а тому вже наступного 1621 р. йому вдасться перемогти поляків без особливих зусиль. І хоча в оточенні молодого запального падишаха були противники війни з Польсько-Литовською державою, султан остаточно визначився з планом майбутньої воєнної кампанії: розбити польсько-литовське військо в генеральній битві і відтак піти в глиб Речі Посполитої, а в тили противника спрямувати татарські загони³. Хитка ситуація, в якій опинилася Річ

¹ Костин М. Летопись земли Молдавской. С. 43—45; «Каменецкая хроника». С. 54—56; Axinte Uricariul, Cronica paralela a țării Românești și a Moldovei. P. 350; Наїма М. Гусейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 59—61; История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 46—47, 48—49; Лѣтопись Іоахима Ерлича (1620—1673 гг.). С. 37—38; Семенова Л. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). С. 177; Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV — начало XIX в.). С. 190—191; Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1618—1634 гг.). С. 115—116; Буковина: історичний нарис. С. 47.

² Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV — начало XIX в.). С. 191; Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1618—1634 гг.). С. 116.

³ Симеон Лехаці. Путевые заметки. С. 256; История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 50—53.

Посполита після поразки під Цуцорою, змусила керівництво держави мобілізувати всі сили перед османською небезпекою. Цього разу Польська Корона навіть змушена була заручитися підтримкою козаків Війська Запорозького, яких в 1620 р. проігнорували¹. Командувачем польсько-литовської армії, яка мала виступити проти османів, призначили досвідченого воєначальника, великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича².

Польське командування планувало вести війну з султаном Османом II на чужій території, але повільний збір посполитого рушення, яке мав очолити король Сигізмунд III Ваза, змусив великого гетьмана литовського Я. К. Ходкевича, у якого було на перших порах лише 14 000 вояків, відмовитися від плану зайняти придунайські князівства Молдавію й Валахію та здійснити похід на Нижній Дунай і вдатися до оборонної тактики, очікуючи зустрічі з армією султана Османа II, укріпившись під прикордонною молдавською фортецею Хотин, де з 1619 р. розташовувався польський гарнізон³.

1 серпня передові з'єднання коронного війська, що стояли табором біля Оринина, під проводом коронного регіментаря, польного гетьмана Станіслава Любомирського, переправилися до Хотина⁴. Коли передові польські загони стали табором під Хотином, хотинський пиркелаб Мирон Барновський⁵, уродженець с. Топорівці Чернівецької волості, який, відповідно до своїх функціональних обов'язків мав пильнувати безпеку молдавського прикордоння, не маючи достатніх сил, щоб затримати чисельно переважаючого про-

¹ Lubomirski S. *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*. S. 67—68.

² История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 51; Podhorodecki L. *Chocim 1621*. S. 59—60.

³ Костин М. *Летопись земли Молдавской*. С. 48; Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 80; «Каменецкая хроника». С. 58; Буковина: історичний нарис. С. 47.

⁴ Lubomirski S. *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*. S. 70; История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 57; Podhorodecki L. *Chocim 1621*. S. 61.

⁵ Мирон Барновський був родичем по материнській лінії воєводського роду Могил. У 1626 р., після смерті в 1622 р. першої дружини Антемії, він одружився вдруге на доньці воєводи Раду Міхні (див: Gorovei S. S. *Neamul lui Miron vodă Barnovschi // Dragomirna: istorie, tezaur, ctitori*. Dragomirna: Sfânta Mănăstire Dragomirna, 2014. P. 299—312).

тивника, спираючись, очевидно, на місцевих служиторів, вдався до партизанської тактики боротьби з ним¹. Зокрема, учасник Хотинської кампанії люблінський воєвода Якуб Собеський занотував у своєму щоденнику, що 14 серпня «якийсь волох, Бернацький, ватажок зграї розбійників, ховаючись в сусідніх лісах, нападав із засідки на тих, які там рубали дрова або пасли худобу, при чому захопив багато коней, возів і людей, з яких 50 чоловік втекло.

Проти розбійників здійснили похід: Коначовський, людина заповзятлива, сотник, який відзначився під начальством Лісовського в московських війнах, і молдавський дворянин Бичек, ще раніше відомий як прихильник поляків»².

Утім, людям М. Барновського, що чинили опір полякам в околицях Хотина, вдалося уникнути розгрому від противника³. Пізніше, разом з татарами мурзи Кантеміра, пиркелаб розгорнув під Хотином широкомасштабну партизансько-диверсійну діяльність на комунікаціях польського війська⁴. Літописець Мирон Костін пише, що за це М. Барновський був відзначений «султаном за служби його при Хотині, а тим паче татарськими беями, особливо Кантеміром»⁵.

Тим часом польний гетьман С. Любомирський направив у глиб країни чати для спустошення її території⁶. Вони дісталися аж до молдавської столиці Ясс, захопивши і

¹ Czamańska I. Between Poland and Ottoman Empire. The political and juridical status of Moldavi in the 15th — 18th century // Turkey and Romania. A history of partnership and collaboration in the Balcans. Istanbul, 2016. P. 191; Чучко М. Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті. С. 9; Чучко М. Молдавське урядування на території Цецинської, Чернівецької, Сучавської та Хотинської волостей. С. 38; Golimaş A. Un domnitor, o erocă: Vremea lui Miron Barnovschi Moghilă, Voievod al Moldovei. Bucureşti, 1980. P. 23, 35; Milewski D. Mołdawia między Polską a Turcją. Hospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626—1629). S. 42.

² История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 57—58.

³ История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 58, 60.

⁴ Potocki W. Wojna chocimska. Poemat w 10 częściach. S. 135—139, 383—398, 647—662; Milewski D. Mołdawia między Polską a Turcją. Hospodar Miron Barnowski i jego polityka (1626—1629). S. 49—53; Czamańska I. Miron Barnovschi i jego rodzina w relacjach z Polakami // Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych. Suceava, 2014. S. 80; Lubomirski S. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. S. 78; Чучко М. Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті. С. 9.

⁵ Костин М. Летопись земли Молдавской. С. 63.

⁶ Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej 1621. S. 115.

спаливши це місто, а з того, що зібрали в країні грабунком, як свідчить літописець М. Костін, поляки годувалися увесь час, що стояли під Хотиним¹. Один із загонів був направлений до Сучави. Цим підрозділом командував ротмістр козаків Копіцінський. При ньому був молодий молдавський боярин Лупу Бучок (син страченого турками великого ворніка Долішньої землі Кості Бучока — соратника воєводи Г. Граціані). Їхній загін подолав за Прутом шість миль для здійснення рекогносцировки. Як слідує з реляції, відомостей про присутність турків у Молдавії вони не здобули і нікого не бачили, а повертаючись назад до табору привели лише одного молдавського боярина, якого зловили на пасіці. Пізніше великий гетьман заборонив посилати чати в глиб Молдавії². Одні вбачали в цьому його піклування про безпеку посланця Т. Шемберка, висланого для перемовин і водночас для збору інформації, якого могли вбити з помсти за вчинене польськими чатами розорення турки або молдавани, інші вважали це поступкою великого гетьмана на клопотання Петра Могили, який претендував на престол Молдавії у ролі васала Речі Посполитої³.

Зокрема, Я. Собеський стверджував, що «Ходкевич з недоволенням дивився на ці напади, бажаючи швидше лагідністю, ніж насильством схилити на бік Речі Посполитої цю християнську країну; найкращим же доказом її довіри і дружнього ставлення до Польщі міг служити Петро Могила, син Симеона, колись воєводич молдавський, нині вигнанець, осиротілий за смертю Жолкевського, який особливо протегував йому. Тепер він всі свої надії покладав на допомогу Ходкевича, і між ними встановилися найближчі стосунки»⁴.

А тим часом до театру бойових дій, де вже почали концентруватися польсько-литовські війська, повільно рухалася османська армія. Покинувши в першій половині травня Константинополь, 70-тисячне військо Османа II лише

¹ Костин М. Летопись земли Молдавской. С. 48.

² Călători străini despre Țările Române. P. 493.

³ История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 58.

⁴ История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 57.

11 липня досягло Дунаю, а 18 липня завершило переправу на його лівий берег. До османської армії приєднався валаський господар Раду Міхня з 6—7 тисячами вояків. При самому воеводі було 1800 кіннотників. Частина мобілізованих валахів несла сторожу над Дунаєм в кількох місцях, де турки мали переправлятися. На маршруті слідування в османській армії ширилося дезертирство, зокрема в рядах яничар, але султан очікував підходу нових турецьких підрозділів та військових сил інших васалів Порти — кримських і буджацьких татар, а також війська молдавського господаря¹. Господар Молдавії у цей час, як впливає з реляції одного польського шпигуна за 30 червня — 14 липня 1621 р., перебував під Яссами і мав «при собі волохів, турків і татар, загалом 2000»².

19 серпня 1621 р. польсько-литовська армія, що налічувала 35—60 тисяч, була зібрана під Хотинською фортецею в укріпленому таборі³. Ще перед початком збройних сутичок поляки спалили у місті всі дерев'яні будинки, щоб їх не міг використати противник. Вціліла лише мурована православна церква, яку польські гайдуки згодом використали як оборонний об'єкт⁴. На польський табір та комунікації його оборонців чинили напади татари та люди М. Барновського⁵. У самому таборі з нетерпінням чекали на прибуття козацького війська, з розпачем очікуючи появи османської армії до появи козаків, які затримувалися десь на сході Молдавії⁶.

¹ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 62—64; *Cronici Turcești privind Țările Române. Extrase. Vol. II. P. 78; Nagielski M. Kampania chocimska 1621 roku. S.12; Podhorodecki L. Chocim 1621. S. 141; Сас П. М. Хотинська війна 1621 року: Монографія. С. 229.*

² Жерела до історії України-Руси. С. 227.

³ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 267; Луняк Е. Козацька Україна XVI—XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія. С. 49; Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. С. 91; Буковина: історичний нарис. С. 47.

⁴ Ostrog J. Wojna wołoska odmcesarza tureckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania najasniejszego Pana Zygmunta Trzeciego. S. 2; Ostrog J. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech. S. 18—19.

⁵ Kobierzycki S. Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis: ejus natales et infantiam, electionem in magnum Moscoviae ducem, bella Moscovitica, Turcica, caeterasque res gestae continens, usque ad excessum Sigismundi III Poloniae Sueciaeque regis. S. 737, 740.

⁶ История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 60, 65; Костин М. Летопись земли Молдавской. С. 48—49.

Козацький гетьман Яків Бородавка Неродич, переправившись 8 серпня 1621 р. під Могилевом через Дністер у Молдавію з 45 тис. козаків Запорозького Війська, неспішно рухався під Хотин, розпустивши козацькі загони для спустошення молдавської території й захоплення здобичі¹.

Зокрема, за свідченням сучасників, окремі чати козаків повернули на південь до м. Сороки і дощенту його спалили². Вони також розорили Оргеївську волость. Молдавський господар Александру Ілляш, побоюючись козаків, які перед тим захопили кілька його придворних, утік зі своїм найближчим оточенням зі столиці Молдавії м. Ясси до Романа. Піддани господаря теж масово втікали від війни. Не маючи розпоряджень, настрахані козаками, втекло багато вірмен і молдавських бояр, які зібрались на ярмарок. Багато втекли з міста до татар або подалися до букових лісів, з яких їх намагався згодом повернути назад молдавський воєвода з прибічними татарами. Велика кількість втікачів у страху перед козаками перебралися за р. Сучава, де сподівалися знайти порятунком у горах³.

Коли передові частини війська Османа II 16 серпня прибули до Цуцори, молдавський господар Александру Ілляш зустрів їх з 5-тисячним загonom молдаван і татарами, які були при ньому. Туди ж прибув валаський воєвода Раду Міхня. Саме під Цуцорою відбулася концентрація збройних сил султана, про що 20 серпня польські шпигуни повідомили своє командування⁴.

¹ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 268; Записки Тимофея Титловскаго о двухъ походахъ Султана Османа 1620—1621. С. 160—161; Kobierzycki S. Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis: ejus natales et infantiam, electionem in magnum Moscoviae ducem, bella Moscovitica, Turcica, caeterasque res gestae continens, usque ad excessum Sigismundi III Poloniae Sueciaeque regis. S. 743; Constantinov V. Rolul de mediator al lui Radu Mihnea în timpul campaniei turcești de la Hotin din anul 1621. P. 72.

² Kobierzycki S. Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis: ejus natales et infantiam, electionem in magnum Moscoviae ducem, bella Moscovitica, Turcica, caeterasque res gestae continens, usque ad excessum Sigismundi III Poloniae Sueciaeque regis. S. 738—739; Ковалець Т. Джерело без купюр: маловідома версія діаріуша Хотинської війни 1621 р. Прокопа Збігнєвського. С. 13.

³ Lubomirski S. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. S. 71—72; Axinte Uricariul, Cronica paralela a țării Romanesti și a Moldovei. P. 359.

⁴ Наїма М. Гусейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 68.

У цей час козацькі чати, що спустошували східну та центральну частини Молдавії, захопили значну здобич. Так, вони здобули кілька сотень голів великої рогатої худоби¹.

Окремі козацькі чати задля розвідки та спустошення території ходили до міст Котнарь та Сучава². У Сучаві лише повинь врятувала жителів від нападу і грабунку козаків. Це чудо сучасники приписували заступництву св. вмч. Іоанна Нового Сучавського, регулярні молебні біля мощів якого організовував тоді в місті Сучавський і Молдавський митрополит Анастасій (Крімка). Зокрема, Київський митрополит Петро (Могила) стверджував, що свідчення про це чудо св. вмч. Іоанна Нового в Сучаві докладно переповів йому 3 серпня 1629 р. в Печерському монастирі ієромонах Варлаам, «отъ Молдовлахийския земля, отъ Мирона Бернавского воеводы посланный», за словами якого: «Въ лето ах “ ” [16 “ ”. — М. Ч.], егда нечестивый царь агарянский султан Осман прииде под Хотин братись с царством полским (иже с студом, Божию помощию, ничтожеуспев против христианом, на свою погибель възвратись, възращбося от свои воин, абие убиен бысть), — козаки запорозтии, иже идяху противымъ, не просто идоша ко Хотиню, идеже польское войско бяше, тъ устремишась на Сочавский градъ, еже разграбити его (вси бо нарочитыи и богатыи тамо собралися бяху), и уже приближившиися имъ реци, нарицаемыя Сочава, уведено бысть во граде, якъ множество козаковъ об-онъ поле реки суть. Граждане и вси, тамо тогда сущии, все, еже имяху, внесоша въ горный градъ: и жены и дети. Митрополит же тогда сущий, Анастасий Крымковичъ, съ иереи възхоти по обычаю внести отъ митрополии въ вышний градъ и мощи святого великомученика Іоанна новаго; и егда приидоша взятии, не возмогоша поднести е отъ места его (сице бо всегда чудотворить благодатию Божию, егда въ нужди градъ избавленъ бытии

¹ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 69; Lubomirski S. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. S. 71.

² Podhorodecki L. Chocim 1621. S. 78; Lubomirski S. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. S. 74.

имать отъ враговъ належащихъ ему). Познавше по семь избавление свое, не к оружиамъ, ниждь на брань, нъ на молитву и постъ устремилася съ всемъ множествомъ, иже бяху ъ граде, молящее Бога и святаго Іоанна, угодника его, о избавление. Егда же приидоша козаци к реце, уже к граду преити хотящее, — оле чудо! — река, юже и пеше люди тогда переходжаху, въ мгновение ока сице наводнися, якъже никогда же прежде сицевому наводнению бытии. Они жъ, видивше се, устрашишася и начаша отступати; вода же вельми множася и страшно разливахся. Зрящимъ же имъ чудо сие и немогущимъ более ждати, поидоша: и тако градъ избавися молитвами святаго Іоанна, новаго мученика. Отъ тогдашнего убо времени митрополитъ съ всемъ клиросомъ и съ епископы уставилца по свей земли Молдовлахийской праздновати день той, въ онъ же избави ихъ Богъ отъ толикаа беды, сиестъ месяца “ ”. Творятъ же въ митрополии въ той день литию, обходящее церковь съ мощми святаго Іоанна, благодарящее Бога, преславно отъ толикаа беды избавившаго ихъ молитвами святаго великомученика Іоанна новаго»¹.

27 серпня козацький загін чисельністю 260 осіб, що повертався до основної частини війська від Котнарі та Сучави, зіткнувся біля гирла річки Редець, що є притокою Пруту, з татарами². Не в змозі розбити козаків самотужки, які завзято оборонялися, татари звернулися по допомогу до турків. Осман II наказав розбити козаків, частина з яких пробилася і засіла у печері між скал, а частина укріпилася в таборі. Османи обстрілювали оборонців з гармат і безперервно атакували. Зрештою, близько трьох десятків уцілілих козаків зробили спробу прорватися з оточення, але були схоплені турками. За наказом султана полонених стратили, залишивши в живих лише двох козаків, одного з яких Осман II відпустив до своїх, щоб той переконав козаків відступитися від

¹ Собственноручныя записки Петра Могилы: 1) Сказанія Петра Могилы о чудесныхъ и замъчательныхъ явленіяхъ въ церкви православной (южно-русской, молдо-влахійской и греческой). С. 77—78.

² Алекберли М. Хотинская война (1621 г). С. 280; Ільків М. Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі. С. 15.

поляків. Причому з такими пропозиціями султан уже неодноразово звертався до козацтва й раніше¹.

В кінці серпня на шляху до Хотина султан усунув від влади молдавського господаря Александру Ілляша², оскільки з'ясувалося, що він виявив недбальство при переході османського війська, у полагодженні мостів і облаштуванні складів продовольства та зволікав із приєднанням до армії Османа II, а ще посилав допомогу полякам³. За донесенням польських шпигунів, очікуючи свого зміщення, Александру Ілляш нібито намагався розчулити османів, приготувавши чи то султани, чи візиру окуту сріблом карету, а також виганяв з букових лісів підданих, що повтікали з Ясс, повертаючи їх назад⁴. Та це не врятувало господарю посаду, хоча, можливо, вберегло від страти. 15 вересня 1621 р. один італійський агент доносить зі Стамбула звістку про усунення султаном 20 серпня Александра-воєводи від влади та його, нібито, страту разом з деякими іншими сановниками країни за звинуваченням у невиконанні своїх обов'язків⁵.

Проте це були лише чутки. Насправді Осман II зберіг колишньому молдавському господарю життя, звелівши лише заарештувати його та закувати в ланцюги. Під час Хотинської битви Александру Ілляш перебував у таборі султана, прикутий до гармати. Згодом його відправили до в'язниці в Константинополь⁶. Тимчасово обов'язки господаря Молдавії було доручено виконувати валаському воєводі Раду Міхні⁷,

¹ Lubomirski S. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. S. 68, 74; Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 69—70; Грушевський М. Історія України-Руси. С. 468—469.

² Constantinov V. Rolul de mediator al lui Radu Mihnea în timpul campaniei turcești de la Hotin din anul 1621. P. 67.

³ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 68; Cronici Turcești privind Țările Române. Extrase. Vol. II. P. 79.

⁴ Ковалець Т. Османська імперія у кампанії проти Речі Посполитої 1621 р. (на підставі маловідомих звітів розвідки Республіки). С. 40.

⁵ Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. P. 238—239.

⁶ Костин М. Летопись земли Молдавской. С.55; «Каменецкая хроника». С. 60; Giurescu C. C. Istoria românilor. București, All Educational, 2003, Vol. III. P. 35.

⁷ Cronici Turcești privind Țările Române. Extrase. Vol. I. P. 524.

оскільки новий господар Штефан Томша II був затверджений султаном на престолі Молдавії лише 27 жовтня¹.

1 вересня, пославши перед тим авангард на чолі з полковником М. Дорошенком², до польського табору під Хотином прибули основні сили козацького війська, які затрималися через рейди окремих загонів у глиб молдавської території та бої з татарами, які своїми нападами (зокрема 28 та 30 серпня) мали затримати козаків до підходу турків. Для Я. Бородавки затримка Війська Запорозького в дорозі не минула безкарно. Йому поставили у вину загибель 5 тис. козаків, посланих ним на чати в Молдавію за здобиччю, усунули від командування і згодом, 8 вересня, стратили, а командування перебрав на себе нещодавно прибулий з перемовин у Варшаві Петро Конашевич Сагайдачний. Упродовж 1—8 вересня до Хотина переправилося 16-тисячне військо королевича Владислава, який прибув із табору у Жванці та очікував спорудження нового мосту³.

Власне бойові дії під Хотином розпочалися 2 вересня, коли передові частини султанського війська прибули в його околиці і одразу напали на загін козаків, змусивши тих відступити у табір, що розташовувався вгорі над Дністром⁴.

Потім підійшла решта армії падишаха, до якої приєдналося 130-тисячне військо кримського хана Джанібєка-Герая, що стало табором позаду турецької армії, а Кантемір-мурза з 80 тисячами татар одразу після прибуття під Хотин

¹ Bejenaru N. C. Ștefan Tomșa II (1611—1616; 1621—1623) și rivalitatea turco-polonă pentru Moldova. Iași, 1926. P. 82; Giurescu C. C. Istoria românilor. P. 36.

² Constantinov V. Țara Moldovei în cadrul relațiilor internaționale (1611—1634). P. 184.

³ Lubomirski S. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. S. 78—79; «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 268; «Каменецкая хроника». С. 59; Ostrorog J. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech. S.23; Cronici Turcești privind Țările Române. Extrase. Vol. II. P. 77; Рашба Н. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. С. 35—36; Нариси з історії Північної Буковини. С. 73; Буковина: історичний нарис. С. 47—48.

⁴ «Каменецкая хроника». С. 59; Ільків М. Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі. С. 15; Жуковський А. Історія Буковини. С. 69; Буковина: історичний нарис. С. 48; Kazalak K., Gündüz T. II. Osman in Hotin Seferi (1621). P. 141; Петросян И. Е. Янычары в Османской империи. Государство и войны (XV — начало XVII). Санкт-Петербург.: Наука, 2019. С. 494.

переправився через Дністер на польський бік, став табором на березі ріки і захопив дорогу на Кам'янець¹.

Обравши оборонну тактику, великий гетьман литовський Я. К. Ходкевич очікував прибуття посполитого рушення. Через це землі Польсько-Литовської держави стали практично беззахисні від набігів татар, які із-за Дністра робили глибокі рейди в глиб польської території та перетинали комунікації, що вели з Кам'янця до Дністра, створюючи у польсько-литовському війську проблему з постачанням продовольства і фуражу. Міст, який польські інженери побудували під час переправи війська на молдавський бік Дністра, був зруйнований течією. Щоб побудувати новий міст через Дністер, поляки зруйнували красиву православну церкву у Волощині, збудовану за грецьким зразком (очевидно, це був монастирський храм хотинської чернечої обителі — метохії монастиря Путна, що розташовувався на схід від фортеці. — М. Ч.). Міст був побудований, але не минуло й трьох днів, як він розвалився². Найбільш вірогідно, його зруйнувала сильна течія, а також колоди, які спрямовували на міст молдавани³.

Брак продовольства, його дорожнеча викликали невдоволення у польських вояків, які свою злість стали виміщати на місцевих купцях, вбачаючи в них, як і загалом у жителях Молдавії, шпигунів і ворогів, нападаючи на них⁴. Найбільшого розголосу набув напад жовнірів на молдавських купців у Хотині, що стався 5 вересня⁵. За свідченням Й. Єрлича, «у замку Хотин в яру перебували близько ста торговців з Молдавії, у яких наші слуги й інший люд брали їжу і випивку — за гроші або за заставу.

¹ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 59.

² Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (Перевод Ю.А. Мыщыка). С. 145.

³ Сас П. М. Хотинська війна 1621 року: Монографія. С. 269.

⁴ Мицик Ю. О двух немецких «летучих листках» XVII в. С. 206.

⁵ Костин М. Летопись земли Молдавской. С. 49; Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (Перевод Ю.А. Мыщыка). С. 148; Zbigniewski P. Diariusz wyprawy chocimskiej r. 1621. S. 48.

Серед цих людей є не тільки чоловіки, але і жінки з дітьми — вони запевнені польським командуванням, що їхньому життю нічого не загрожує, однак днем вони піддаються нападу розлюченого натовпу з табору, заводили якого кричать, що діють за наказом гетьмана Ходкевича. Молдаван звинувачують в задумі таємно підпалити польський табір і перебігти до турків, справжня ж причина — банальне бажання солдатні пограбувати торговців. Ходкевич, природно, нічого подібного не наказував. Щоб не залишати живих свідків, всі пограбовані перебиті: десятки були скинуті з моста, жінки і діти не були в безпеці — навіть їм зв'язали руки і ноги, коли їх кинули в річку, вони не потонули швидко. Вони ще могли плавати, тому, щоб убити їх, покидькам довелося стріляти по них зі своїх мушкетів. Інших скинули з високого замкового мосту. Звістка про погроми досягає великого гетьмана. Відряджений загін розігнав натовп і зловив призвідників, які були повішені за свої злодіяння»¹. Натомість німецький найманець, відображаючи бачення цієї події в рядах жовнірів, стверджував, що «у цей час понад 40 волохів-чоловіків, жінок і дітей кинулись в Дністер і потонули. Це сталося, коли вони запалили табір і хотіли зрадити»².

6 вересня падишах наказав молдаванам побудувати для османів міст через Дністер. Цей турецький міст виявився настільки міцний, що по ньому османи могли перевозити на свою сторону гармати, які тягли по 18 і по 24 пари волів. Через османський міст чимало було перегнано татарами людей, худоби та провіанту, награбованих на Поділлі³. З лівого боку охорону турецького мосту через Дністер було доручено волохам Раду Міхні⁴.

7 вересня Осман II основні свої сили зосередив на штурмі укріпленого табору противника, у якому сконцентру-

¹ Лѣтопись Іоахима Ерлича (1620—1673 гг.). С. 47.

² Вести из Валахии. Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник (Перевод Ю. А. Мыщыка). С. 148.

³ Сас П. М. Хотинська війна 1621 року: Монографія. С. 270.

⁴ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 77; Kazalak K., Gündüz T. II. Osman in Hotin Seferi (1621). P. 141.

валися польсько-литовські війська та козаки Війська Запорозького. Упродовж всього місяця вересня війська падишаха, зазнаючи значних втрат, без успіху, раз за разом, пробували оволодіти укріпленнями противника, надаючи особливої ваги здобуттю табору козаків, які своїми вилазками особливо дошкуляли османському володарю. Загони придунайських князівств разом з іншими підрозділами, зокрема татарами, також брали участь у боях під Хотиним. На полі Хотинської битви війська валаського господаря — валахи і молдавани розташовувалися між алепськими і дамаськими підрозділами (які стояли перед північно-західною та північною оборонною лінією польського табору) та військом татарського хана, розміщеним під лісом¹. За свідченням «Кам'янецької хроніки», коли польські війська вийшли в поле, турки проти них не виступили, але з тилу із-за Хотина напали молдавани і валахи з татарами, проте успіху не досягли через польську засідку в лісі. У цьому бою, що відбувся 7 вересня, поляки використали як фортифікаційне укріплення хотинську кам'яну церкву, де засіло 100 гайдуків з гаківницями, і вони схопили двох татар та молдаванина. А ще принесли гетьману відрубані голови»². Паралельно з військовими зіткненнями йшли переговори про врегулювання конфлікту, які почалися за посередницьких зусиль молдавського господаря Александрю Ілляша та валаського воєводи Раду Міхні майже одразу після початку війни. Завдяки активності при польському дворі Александрю Ілляша у великого візира в Константинополі з'явився посол Речі Посполитої, але його місія виявилася невдалою через початок бойових дій³. Надалі посередником у перемовинах між османами і польською стороною виступив воєвода Валахії Раду Міхня, посланець якого уродженець Криту Костянтин Батіста Вевеллі, довірена осо-

¹ Наїма М. Гюсейнові города у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 71; Nagielski M. Kampania chocimska 1621 roku. S. 14; Сас П. Хотинська війна 1621 року: Монографія. С. 259.

² «Каменецкая хроника». С. 62.

³ Lubomirski S. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621. S. 68; «Каменецкая хроника». С. 58.

ба і швагер (кумнат) Александру Ілляша, неодноразово відвідував табір коронного війська під Хотином і відіграв у перемовинах важливу роль¹. Ованес Кам'янецький, автор «Історії Хотинської війни» так описував початок перемовин про мир за посередництва Раду Міхні 12 вересня: «У понеділок серпня з'явився якийсь Костянтин, син Батісти, — посланець турецької сторони, — і постав перед добрим воєначальником Ходкевичем. Вклонившись, він почав говорити про перемир'я та полюбовну угоду і сказав: «Надішліть посла до господаря Богданії Раду, щоб і Раду, постійно перебуваючи разом з візиром та радниками, прагнув встановити мир між обома сторонами»². У листі, який привіз посланець від Раду Міхні до Я. К. Ходкевича 12 вересня 1621 р., написаному угорською мовою, зазначалося: «Пресвітлий пане! Костянтин Батіста (Вевеллі) прийшов з поганим листом, який Ваша екселенція написав його екселенції візиру і з великим задоволенням отриманим від Вашої екселенції. Який він доручив перекласти, і який ми негайно перекладемо. Я переклав його турецькою, але про мир ваша екселенція, ви пишете нечітко, тому Ваша ясновельможність не написала, як би це могло бути (укласти мир)? А що на це каже візир? Ми знаємо, що великі скарги, втрати, порушення з боку іноземців у цій країні Молдавії та це також в околицях у країні Вашої екселенції, що не можу їх описати, що татари вчинили за той короткий час, а Господь Бог знає, що буде далі. Ми, християни, маючи це перед нашими очима, раділи б миру і всім серцем прагнемо, щоб він (мир) був, але тільки щоб Ваша екселенція у цій справі була доброзичлива. Щоб стримувати ненависть посприяли? День за днем минає, а татарин щодня краде та грабує. Що допомогла Німецькій країні така довга операція, який тепер її прибуток і користь.

¹ Lubomirski S. *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621*. S. 69—71, 72, 75; «Каменецкая хроника». С. 62; Golimaş A. *Diplomatul Constantin Batişte Vevelli Rettimiotul și revoluția Moldovei din primăvara anului 1633 // Cercetari istorice*. Vol. XVIII. Nov. 1943. P. 408—409; Constantinov V. *Rolul de mediator al lui Radu Mihnea în timpul campaniei turcești de la Hotin din anul 1621*. P. 67.

² «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 272.

Ваша екселенція, ви знаєте, як перси допомагали собі, коли їхня опозиція втомлювалася, заподіяні збитки змусили прийняти мир. І Ваша екселенція як людина велика і мудрий шляхтич, наголів'я усїєї польської корони, маючи в її руках голову, судячи по сумлінню, судячи про все, бачите, що з того зволікання не маєш ніякої користі. Ми хочемо цього миру і тому ми розуміємо, що Ваша екселенція пошле мудрого і вірного чоловіка до Його екселенції візира з повними вказівками, що з боку Вашої екселенції він домовиться з ним про мир згідно з вказівками Вашої екселенції.

І ми так само за того чоловіка, за його голову, головами своїми гарантуємо, і щоб той святий мир утвердився, і ми, без усякої шкоди для миру, повернемо назад, як того, що прийшов від екселенції Вашої. Я не знаю, чи матиме могутній імператор щастя перемогти, про що тільки Господь Бог знає, щоб потім слави на вітер не згубити, бо його сила давно гнівається і в гніві спрямована на Вашу екселенцію, щоб стратити без пощади. Це приносить нам тільки біль, що ми щодня бачимо, як перед нашими очима безліч в'язнів. Привозять різні товари. Зверніть свою високоповажність до Бога тим пристрашним душам з доброю душею до доброї думки про це мислення, тому що я знаю, що Ваша екселенція розуміє і знає про це, якщо ви не принесете мир, будете мати велику кару від Бога через стільки сиріт, вдів, великого і гіркового зітхання. Але якщо Вашій екселенції наше розмірковування не подобається, тоді Ваша екселенція може принести те, що ви хочете. Хтозна, що з тих речей залишиться. Від Вашої високоповажності на цей лист ми очікуємо відповіді негайно і з тим повідомленням пресвітлий пане.

Vestram an annos multos fidelissime desideramus.
Ad Chotim posites ex castris»¹.

Характерно, про ці перемовини, що велися між господарем та К. Ходкевичем через Батісту — посла валаського

¹ Constantinov V. Rolul de mediator al lui Radu Mihnea în timpul campaniei turcești de la Hotin din anul 1621. P. 82—83.

воеводи Раду Міхні — згадував також у своїй хроніці Й. Єрлич¹. Тобто вояки польського табору про них знали.

Миколай Мархоцький записав у своєму «Діаріуші», що 14 вересня «через Бевелі, котрий до нашого обозу приїжджав від імені Радула, воєводи мультяньського, схилиючи до переговорів, вислали пани гетьмани п. Якуба Желінського до турецького обозу»². Про це посольство згадує також Я. Остророг³.

У листі, який передав 14 вересня посланець від великого гетьмана литовського Я. К. Ходкевича великому візиру Порти, так само зондувався ґрунт про попередні умови укладення миру: «Пресвітлий княже! У цих двох моїх листах Вашій екселенції, йдеться про те, у мене є той самий свідок, що є нарікання без причини в обох арміях. Ось чому нам досі дозволено служити Марсу. Чому б Вам, замість цього, не вчинити те, чого прагнете?

Відновити мир? Ми повинні бути покарані за пролиття такої кількості крові справедливим і суворим судом. Я точно не налаштований на завтра, і це не зараз, якщо Ваша екселенція так само. Я надсилаю копію посланцем Зелінським, для обговорення з Вашою екселенцією, від мого імені з умовами миру. Підтримуйте відносини зі мною через цю людину зрілого судження та твердої віри, а він з Вашою екселенцією. Він чинитиме за моїм духом.

Нехай серця наших королівств з'єднаються, і нехай королівства будуть у мирі довго і щасливо»⁴.

Відтак Я.К. Ходкевич через Зелінського продовжив листування з Раду Міхнею щодо перспективи перемовин з великим візирем про мир. Зокрема, 21 вересня 1621 р. він писав воєводі: «Пресвітлий княже! Я можу здогадатися, що я не знаю, що робити. Він хотів би, щоб ця затримка була лише справою того, щоб добре діяти у війнах, як іноді стається і досить швидко.

¹ Лѣтопись Іоахима Ерлича (1620—1673 гг.). С. 50—51.

² Ковалець Т. Діаріуш Миколая Мархоцького — маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р. С. 179.

³ Ostrorog J. Dziennik wojny tureckiej w Wołoszech. S. 25.

⁴ Constantinov V. Rolul de mediator al lui Radu Mihnea în timpul campaniei turcești de la Hotin din anul 1621. P. 84.

Невже пан візир лише зважено відповідає? Якщо він діє вміло, відзначте це не для мене, і це не буде на користь. Ми маємо більшу відвагу і воїнів під зорями, ніж Імператор. Коли не вистачає поради? Але поговоріть зі мною відверто.

Він нічого не додасть до нашої дружби і нічого не зменшить, а цю війну з радістю поховає. Наш воїн прагне і його з працею стримують. Для чого була дана віра?

Я вимагаю, щоб лист було повернуто негайно, за винятком прав королівств і народів, які хочуть, щоб їх зневажали, що зрештою борються за нас. Я миролюбець і захисник. До послуг Вашої світлості. В Хотині»¹.

Незважаючи на спроби обох сторін домовитися про мир, воєнні дії під Хотином затягувалися. 24 вересня у Хотинському замку внаслідок хвороби помер командувач польсько-литовсько-козацького війська Я. К. Ходкевич². Поки визначалися з наступником, польська сторона тримала цей факт у секреті від османів і навіть затримала їхнього посла одразу по поверненні польського посланця. За свідченням автора «Історії Хотинської війни» Ованеса Кам'янецького, після ознайомлення з відповіддю турків, яку принесли Я. Зелінський і К. Батіста, поляки «схопили Батісту — сина і два дні тримали під вартою, щоб він не дізнався і не доніс невірним про смерть великого полководця, поки сам [Сендомірський] буде радитися з королевичем — яким чином відправити прибулого турецького посла»³.

Звістка про смерть Я. К. Ходкевича, якого замінив як командувач королевич Владислав, заохотила османів до нових штурмів⁴. Проте похолодання 27 вересня гнітюче вплинуло на турків, не готових до подібної погоди.

Після усунення з посад великого візира та аги яничарів, Осман II 28 вересня 1621 р. здійснив останню спробу гене-

¹ Constantinov V. Rolul de mediator al lui Radu Mihnea în timpul campaniei turcești de la Hotin din anul 1621. P. 84.

² Лѣтопись Іоахима Ерлича (1620—1673 гг.). С. 54—55; «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 273.

³ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 274.

⁴ Лѣтопись Іоахима Ерлича (1620—1673 гг.). С. 54—58.

рального штурму польського табору, у якому мали взяти участь усі його війська, і не лише турки, але й молдавани та валахи. Розповідаючи про подробиці цього завершального великого бою, Ованес Кам'янецький констатував, що «у вівторок Осман наказав голосно сповістити в таборі всьому своєму війську, щоб з цього дня всі від малого до великого були готові до бою, якщо ж хто не послухається наказу — розпрощається з життям.

Тоді воєначальники та командири з великою обережністю почали готувати вершників і піхотинців — турків, богданійців, мінтійців, румелійців, боснійців, анатолійців, татар і всі племена, які прибули здалеку, поки ніхто не залишився в таборі, крім 2000 солаків — наближених султана, 4000 яничарів і стільки ж секіроносців, тобто балтаджі. Все ж інше військо Осман разом зі слонами направив на християн, кажучи: «те, що повинно статися — станеться сьогодні! Або ви розіб'єте нашого ворога, або всі одночасно загинете»¹.

Невдале завершення штурму і великі втрати особового складу дуже вплинули на моральний дух султана. За словами Ованеса Кам'янецького, «Осман був сильно вражений цим, в глибокій печалі він віддався сумнівам, зневірився у всьому і у великому горі оплакував свою невдачу, внаслідок якої позбувся багатьох мужніх воїнів. Після цього [турки] не наважувалися вступити в бій, але мимоволі, змирившись, твердо бажали встановити мир.

У цій останній, великій битві з війська правовірних упав, по-перше, тисячник мадярів на ім'я Фекеті — чоловік випробуваний у всіляких військових звитягах. З ним загинули 28 чоловік, що закінчили в цей день життя від меча. Сторона ж невірних [втратила] незліченно більше, але приблизно нарахували стільки: піших — 4000, кінних воїнів — 3000, богданійців і мінтійців — 6000, поранених же шаблями і ядрами — більше 10000. Їх клали на вози і везли в свій табір, але із загиблих брали лише знайомих і воєначальників, а

¹ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 274.

інших — одних кидали в річку, інших ховали тут же, других залишали на місці як їжу собакам і диким звірам»¹. Звичайно, ці дані вірменського хроніста значно перебільшені, але втрати у війську султана були великими — турецькі підрозділи втратили близько 14 тис. вбитими, кримські татари кількочот воїнів, а молдавани і валахи — відповідно 1700 та 1300 вояків².

Отже, блискавичної перемоги у воєнному конфлікті з Річчю Посполитою в Османа II не вийшло, а довготривалої війни Порти намагалася уникати, до того ж у османському таборі відчувалося невдоволення через брак пороху, продовольства, неготовність до настання холодів та значні людські втрати під час боїв, а також з огляду на звістку про наближення короля з посполитим рушенням до Львова. Водночас Річ Посполита відчувала певні труднощі, з огляду на брак продовольства і пороху в армії під Хотиним, повільний рух до театру бойових дій посполитого рушення на чолі з королем та шведську інтервенцію в Ліфляндії. Тому обидві сторони стали схилитися до примирення на умовах, прийнятних для противника³.

Автор «Думи Хотинської» у віршованій формі змальовує ці кроки до примирення між султаном Османом II і поляками за посередництва Раду Міхні так:

*«Зневірилися турки, поганські юнаки.
Не хочуть більше у полі битися з поляками,*

¹ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 275.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року: Монографія. С. 477.

³ Пуфендорф С. Введеніє, въ гісторію європейскую. Чрезъ Самуила Пуфендорфія, на нѣмецкомъ языкѣ сложенное, Таже чрезъ Иоанна Фрідеріка Крамера, на латінській преложенное. Нынѣ же повелѣниемъ великаго государя царя, и великаго князя, Петра Перваго, всероссійскаго імператора, на російскій съ латінскаго преведенное. С. 389; «Каменецкая хроника». С. 67—68, 70—71; Симеон Лехаці. Путевые заметки. С. 260; Луняк Є. Козацька Україна XVI—XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія. С. 50; Семенова Л. Молдавія и Валахія в отношеніях стран региона с османами (1618—1634 гг.). С. 116; Семенова Л. Княжества Валахія и Молдавія. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). С. 178; Сас П. Хотинська війна 1621 року: Монографія. С. 435.

*Через молдавана миру шукає переможений
Цар турецький»¹*

Після призначення 17 вересня великим візиром Дела-вер-паші замість усунутого Хусейн-паші, досі неофіційні османсько-польські переговори, що провадилися за посередництва господаря Раду Міхні та за безпосередньої участі його посланця Костянтина Батісти Вевеллі, який представляв перед польською стороною інтереси Осяїної Порти, набули офіційного характеру².

29 вересня 1621 р. польські представники Станіслав Журавінський і Якуб Собеський повинні були виїхати для подальших переговорів³. Отримані послами інструкції повторювали положення раніше укладених договорів. По прибутті послів з ними зустрівся воєвода Раду Міхня, який подав полякам список пропозицій зі свого боку⁴. За спогадами Я. Собеського, при їхній зустрічі господар також пригадав польським посланцям «недавній напад козаків на землі: Оргіївську та Сорокську і наполягав на видачі всієї їхньої старшини в руки Османа», а послі «відповіли лише, що після оголошення турками війни всі ворожі заходи були дозволені. Окрім того, негідно з огляду на відомі здавна чесноту та правдивість поляків видавати на втіху ворогу тих, які були нашими товаришами в битвах. Нарешті, якщо вже необхідно покарати запорожців як порушників миру, то слід точно так само вчинити з Бернаським, Кантеміром та всією татарською старшиною»⁵. Він також зауважував, що «Радул без жодного приводу вигадував різні причіпки і труднощі, скаржився на Цецор-

¹ Ковалець Т. «Дума Хотинська» — малознане джерело до історії великої битви 1621 р. С. 90.

² Семенова Л. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). С. 178.

³ Лѣтопись Іоахима Ерлича (1620—1673 гг.). С. 58.

⁴ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 79; Gemil T. Țările Române în contextul politic internațional (1621—1672). București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1979. P. 46.

⁵ История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 114.

ський похід Жолкевського, як на головну причину турецької війни, але отримавши у відповідь, що гетьман був викликаний Скіндер-пашою і вважав за краще перенести воєнні дії із землі Вітчизни у ворожу, замовк перед справедливістю аргументів». Серед обговорюваних питань важливим стало питання про данину, яку османи вимагали від поляків. Польські послы одразу стали заперечувати можливість її виплати. До всього, Раду Міхня запропонував посланцям «відразу після повернення Османа до Константинополя послати йому, як володарю майже всієї землі, замість гарачу якісь незвичайної ціни подарунки»¹.

Зрештою, після жвавих дискусій, 9 жовтня 1621 р. було підписано Хотинську мирну угоду². Сторони зобов'язувалися утримувати від нападів на свої території татар і козаків. Молдавії поверталася Хотинська фортеця³. При призначенні молдавського господаря необхідно було враховувати його дружнє ставлення до Речі Посполитої. Польська сторона мала давати щорічну данину Кримському хану. Після укладення договору обидві армії повинні були повернутися в місця дислокації. Коли армія османів і татар покинула околиці Хотина, польський комендант З. Сільницький передав Хотинську фортецю воєводі Валахії Раду Міхні, представником якого при передачі виступив валаський боярин Катарджі, котрий у свою чергу передав її молдавському представнику Костянтину⁴. Цікаво, що у венеціанській реляції щодо подій у Молддавії, датованій 4 грудня 1621 р., в якій наведено положення польсько-османської мирної угоди, пункт про повернення молдаванам Хотина зазначений першим: «І по-перше,

¹ История Хотинского похода Якуба Собеского 1621. С. 114—115.

² Gemil T. Țările Române în contextul politic internațional (1621—1672). P. 46.

³ Мицик Ю. О двух немецких «летучих листках» XVII в. С. 209; Cronici Turcești privind Țările Române. Extrase. Vol. I. P. 524; Nistor I. Istoria Basarabiei. P. 114; Istoria românilor. Vol. V. O epocă de înnoiri în spirit european: (1601—1711/1716). București: Editura enciclopedică, 2003. Vol. V. P. 79.

⁴ Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну). С. 80; Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. С. 99; Балух О. Воєнно-політичне становище Буковини у складі Молдавської держави у 1600—1621 рр. С. 179.

що поляки повинні повернути Хотин, який вже подарував їм волоський господар». Що стосується обсадження престолу Молдавії, то османи обіцяли полякам посадити господарем людину, «яка є другом»¹.

Очевидно, автор реляції мав якийсь примірник попереднього проекту угоди, бо в ньому є розбіжності з остаточною редакцією, в якій цей пункт, що стосувався лише польської сторони, був поставлений передостаннім — сьомим і зобов'язував поляків, що «після укладення договору повинні будемо Хотин віддати в повному порядку, таким, як застали його по теперішньому приході війська короля, з усім, [що там було], тому, хто буде у той час молдавським господарем». А у пункті, де йшлося про господаря, і він був у переліку шостим, вказувалося, що «оскільки причиною розриву старовинної та священної дружби між Найсвітлішим домом Оттоманським і королем, нашим государем, не малою мірою були злість і жадібність деяких молдавських господарів, то в тих володіннях повинні бути люди обережні і спокійні, які пильно дотримувалися б союзу, встановленого обома сторонами, і виявляли необхідну покірність»².

Ованес Кам'янецький, автор «Історії Хотинської війни», так описував процес передачі Хотина молдаванам: «У суботу з'явився служитель і з ним важливий богданієць — пиркалаба. Поляки покинули Хотинську фортецю і передали їм. Колись ця фортеця була богданійською, і володіли нею турки. Але за п'ять років до цього якийсь польський князь Корецький захопив фортецю, так що до теперішнього часу нею володіли [поляки].

Отже, тепер ясно, що мир між обома сторонами був укладений на цих умовах — саме [поляки] повертають туркам Хотинську фортецю»³.

Характерно, що навіть після укладення перемир'я між турками та поляками, за подіями під Хотиним зі стурбова-

¹ Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. P. 241.

² Хотинский мирный договор 9 октября 1621 года. С. 190.

³ «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого. С. 277.

ністю продовжували спостерігати в сусідній Трансильванії. Там під час Хотинської війни небезпідставно побоювалися щодо безпеки своїх кордонів перед нападом татар, які перебували в Молдавії. Про це свідчать листи князя Іштвана Бетлена — племінника князя Трансильванії Габора Бетлена, до жителів Бистриці від 24 жовтня 1621 р. з Алба-Юлії¹ та від 11 листопада 1621 р. з Клужа. Зокрема, у останньому листі князь повідомляв бистричан про направлення ним вивідувачів до Хотина і Ясс з метою з'ясування тамтешньої обстановки, а також здобуття інформації щодо поляків². Варто зауважити, що можновладці з Бистриці й раніше активно збирали дані відносно перебігу війни між поляками та османами в сусідній Молдавії. Приміром, ще у вересні 1621 р., через листування з урядником Молдавського Кимпулунга колишнім сульгером Іонашку Ротомпаном, бистрицький біреу Андреяш Шалар отримав інформацію про прибуття польського війська під Хотин, дії воеводи Молдавії Александру Ілляша та марш армії султана від Дунаю³.

Побоювання сусідів щодо стабілізації ситуації у Молдавській землі після укладення мирної угоди під Хотином не були безпідставними, адже форми остаточного мирного договору цей акт набув лише на початку 1623 р., після тривалих переговорів між польською і османською сторонами та ратифікації⁴.

Отже, підсумовуючи викладений у основній частині нашого дослідження джерельний матеріал, можна зробити **висновок** про те, що Хотинська війна 1621 р. стала кульмінацією напружених відносин між Річчю Посполитою і Оттоманською імперією в першій половині XVII ст. У воєнному протистоянні Польсько-Литовської держави та імперії османів, вирішальна битва між якими відбулася під Хотином, на

¹ Documente privitoare la istoria Românilor. P. 917—918.

² Documente privitoare la istoria Românilor. P. 922—923.

³ Documente privitoare la istoria Românilor. P. 915; Constantinov V. Țara Moldovei în cadrul relațiilor internaționale (1611—1634). P. 184.

⁴ Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). С. 179—180; Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. С. 99.

боці турецького султана брали участь й Молдавія та Валахія. При цьому військові контингенти придунайських князівств залучалися не лише до підготовки матеріальної бази для османської армії, але й до безпосередньої участі, разом з турками і татарами, у бойових діях. Та найбільше правителі Молдавії і Валахії проявили себе на дипломатичній ниві цієї війни: спершу воевода Александру Ілляш, а відтак Раду Міхня, через дипломата-критянина Костянтина Батісту Вевеллі виконували важливу посередницьку роль у проведенні мирних переговорів між османською та польською сторонами. Незважаючи на дипломатичний хист правителя Молдавії Александру Ілляша, султан усунув його з престолу під час Хотинської війни, оскільки він не зміг запобігти спустошливим рейдам країною польських і козацьких загонів, які грабували населення. У околицях Хотина опір фуражирам противника вдалося організувати лише пиркелабу Мирону Барновському, який успішно діяв там разом із загонами буджацьких татар Кантеміра-мурзи. Натомість деякі прихильні до Речі Посполитої молоді молдавські аристократи, як, приміром, П. Могила та Л. Бучек, брали участь в Хотинській війні на боці поляків. Також, у результаті війни, за умовами укладеної під Хотиним мирної польсько-османської угоди, Молдавському князівству було повернуто Хотинський замок, який перед тим, за згодою Г. Граціані, був зайнятий польським гарнізоном.

Ілюстрації до розділу

Іл. 1. Хотинський замок (за Раду Олтяном)

Іл. 2. Султан Осман II. Мініатюра

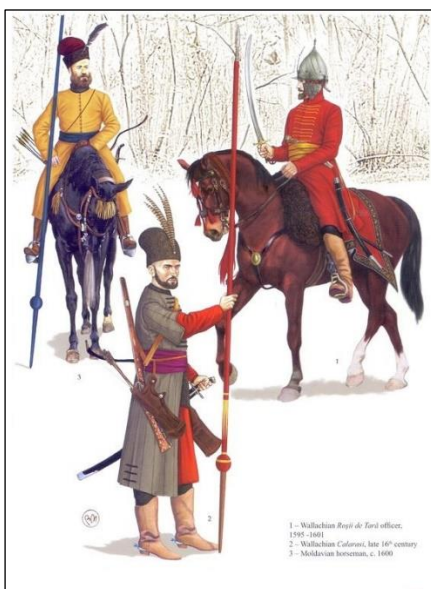
Ил. 3. Бюст молдавського воєводи Александру Ілляша

Ил. 4. Хотинський пиркелаб Мирон Барновський-Могила, пізніше воєвода Молдавії. Фреска

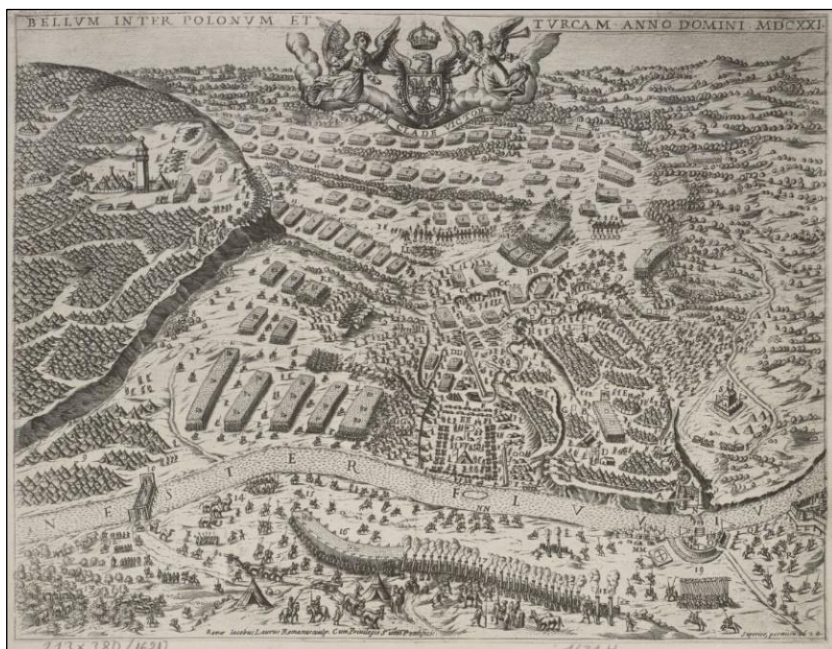
Ил. 5. Надгробний портрет господаря Раду Міхні

Ил. 6. Молдавські і валаські воїни

Лл. 7 Печатка воєводи Раду Міхні

Лл. 8. Хотинська битва 1621 року. Гравюра Джакомо Лауро

Лл. 9. Битва під Хотиним 1621 року. Турецька мініатюра

Лл. 10. Хотинська битва 1621 р. Худ. Пітер Снаєрс

Лл. 11. Хотинський договір 1621 року. Худ. Марчелло Баччіа

РОЗДІЛ V

БОЙОВІ СЛОНИ ОСМАНА II В ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ 1621 р.¹

У різних історичних джерелах, що подають цінні відомості стосовно перебігу Хотинської війни, котра точилася з 2 вересня по 9 жовтня 1621 р., збереглася стисла, але цінна інформація про наявність і застосування османцями у активних бойових діях такого екзотичного роду військ, як елефантерія. Традиційно в історіографії вважається, що слони грали важливу роль у військовій справі держав Середземномор'я впродовж більше трьох з половиною століть — з останньої чверті IV ст. до н.е. до середини I ст. до н.е. Вони появилися і оформилися на європейських теренах як окремий рід військ у армії македонського царя Александра Великого під індійським впливом у 326—323 рр. до н.е. Надалі саме епоха еллінізму стала часом найбільш активного застосування елефантерії у численних воєнних конфліктах, якими наповнені кінець IV ст. до н.е. — друга половина II ст. до н.е.

¹ **Андрій Федорук** (*Чернівці*)
Кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник. Чернівецький обласний краєзнавчий музей.
e-mail: andrii.fedoruk12@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1305-4898

Цей рід військ був на озброєнні у наймогутніших держав цього періоду — Македонії, Сирії, Єгипту, Карфагену і Бактрії. Після занепаду великих елліністичних держав бойові слони залишилися у арміях нумідійців, римлян і ефіопів, де вони з'явилися під впливом тієї ж елліністичної військової справи. Услід за перервою більше ніж у два з половиною століття, в III ст. н.е. слонів знову стали активно використовувати правителі Сасанідського Ірану, котрі отримували потрібних для війни тварин з Індії. З арабським завоюванням Перського царства елефантерію надалі продовжували активно застосовувати у війнах ефіопи (принаймні, до XVI ст.), індуси (до кінця XVIII ст.) і народи Індокитаю (до другої половини XIX ст.)¹.

Щодо присутності слонів у армії турецького султана Османа II, які стали учасниками запеклих боїв під Хотиним з польсько-литовським і козацьким військами, то про них немає одностайної думки в сучасній науковій літературі. Так, ще польський дослідник Ю. Третяк у своїй праці «Історія Хотинської війни (1621 р.)», яка вперше побачила світ у 1889 р., лише зазначив, що 29 квітня, коли османські військові підрозділи вирушали у Хотинський похід зі Стамбула, «в тій урочистій процесії виступало також чотири великих слони, котрих султан отримав у дар від перського шаха, і на яких височіли оздоблені намети, що могли помістити кільканадцять осіб»². Ґрунтуючись на повідомленнях хроніста

¹ Докладніше про це див.: Armandi P. D. Histoire militaire des éléphants, depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'introduction des armes a feu. Paris, 1843. 570 p.; Gaidoz H. Les éléphants a la guerre: de leur emploi dans les armées modernes. *Revue des Deux Mondes*. 1874. T. IV. P. 481—513; Glover R. The Elephant in Ancient War. *The Classical Journal*. 1944. Vol. XXXIV. No 5. P. 257—269; Seibert J. Der Einsatz von Kriegselefanten. Ein militärgeschichtliches Problem der antiken Welt. *Gymnasium*. 1973. Bd. 26. S. 348—62; Scullard H. H. The Elephant in the Greek and Roman World. Ithaca; New York, 1974. 288 p.; Kistler J. M. War Elephants. Westport; London, 2006. 334 p.; Nossov K. War Elephants (New Vanguard, 150). Oxford, 2008. 48 p.; Абакумов А. Боевые слоны в истории эллинистического мира (последняя треть IV — II вв. до н.э.). Москва, 2012. 116 с.; Банников А. Эпоха боевых слонов (от Александра Великого до падения персидского царства Сасанидов). Санкт-Петербург, 2012. 480 с.; Банников А., Попов А. Боевые слоны в Античности и раннем Средневековье. Санкт-Петербург, 2013. 168 с.; Schneider P. Les éléphants de guerre dans l'Antiquité (IVe — Ier s. av. J.-C.). Clermont-Ferrand, 2015. 110 p.; Trautmann T. Elephants and kings: an environmental history. Chicago, 2015. XVI, 372 p.; Zimny K. Slonie bojowe w armiach hellenistycznych. *Meander*. 2016. T. 71. S. 111—138; 2017. T. 72. S. 119—141; Van Oppen de Ruiter B. Monsters of Military Might: Elephants in Hellenistic History and Art. *Arts*. 2019. Vol. 8. Is. 4. P. 1—37.

² Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621 r.). Lwów, 1889. S. 96.

Мустафи Наїми, цей автор далі говорить, що схопленим турками у морському бою запорожцям Осман приготував ряд жорстоких тортур і страт. Серед них він наказав закованих у кайдани бранців «топтати слонами»¹. Про саму ж бойову вартість османської елефантерії, яка прибула з іншими військовими частинами на місце активних бойових дій, Третяк взагалі нічого не говорить. Подібне висвітлення застосування слонів турками у період Хотинської війни 1621 р. знаходимо і в роботах дагестанського історика М.А. Алекберлі кінця 50-х — початку 60-х рр. ХХ ст. Зокрема, в них він так само, як і його польський попередник, писав, що спочатку за наказом султана Османа II приблизно 200 полонених запорожців були «по-звірячому закатовані: частину козаків яничари посадили на кіл, частину вбили з лука, деяких розтоптали слонами (курсив мій. — А. Ф.), решту повісили, четвертували»². Далі, описуючи перебування османського правителя з армією на Дунаї, цей дослідник говорить, що інших запорожців, «більшість із яких були поранені, у кайданах підводили до султана, частину з них він саморуч пронизував стрілами, інших віддавав яничарам, ще інших наказував закопувати живцем у землю, давити слонами, розривати на частини (курсив мій. — А. Ф.), рубати навпіл»³. Крім того, Алекберлі говорить, що османська армія «мала величезну кількість верблюдів, мулів, коней і слонів»⁴. При цьому історик жодного разу не вказав числа останніх, хоча воно чітко наводиться у використаних ним для написання своїх праць відповідних турецьких і польських нарративних джерелах. Стосовно ж боєздатності османської елефантерії, то дагестанський дослідник висловив її у процитованій з мемуарів сеймового комісара Якуба Собеського промові великого геть-

¹ Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621 r.). S. 100.

² Алекберлі М.А. Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957. С. 71; Алекберлі М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. Саратов, 1961. С. 176.

³ Алекберлі М.А. Хотинская война (1621 г.). С. 72; Алекберлі М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. С. 177.

⁴ Алекберлі М.А. Хотинская война (1621 г.). С. 73; Алекберлі М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. С. 178.

мана литовського Яна Кароля Ходкевича до свого війська. У ній останній наголошував: «не думайте, щоб слони і верблуди становили бойову силу; вони надто обтяжені в'юками і гнуться під їх вагою»¹. Отож, справжнього бойового значення, на думку М. А. Алекберлі, турецька елефантерія у період запеклих боїв під Хотином не мала.

Примітно, що висловлені у працях двох вищеназваних істориків версії присутності й використання бойових слонів османцями у Хотинській війні 1621 р. були значний час домінуючими як у зарубіжній, так і вітчизняній історичній науці. Це пояснювалося тим, що, крім робіт Ю. Третяка і М. А. Алекберлі, у польській та українській історіографії більше не було спеціальних монографічних досліджень, присвячених цій темі. Так, у невеликій науково-популярній роботі Г. Василенка, виданій у 1960 р., застосування турецької елефантерії у названих бойових діях повністю висвітлювалося у руслі праць дагестанського дослідника². Таку саму ситуацію спостерігаємо і з працями Л. Подгородецького і Н. Рашби, що з'явилися у 60-х — 70-х рр. ХХ ст., котрі у питаннях, які стосувалися османських бойових слонів, майже повністю наслідували положення, висловлені у монографії Ю. Третяка³. Єдина відмінність з останньою полягала тільки в тому, що, на думку цих істориків, у турків вказані тварини «несли на спинах велетенські намети, які могли помістити по кількадесят осіб кожний»⁴. Про бойову вартість слонів вони також нічого конкретно не говорять⁵, хоча й звернули увагу,

¹ Алекберлі М. А. Хотинская война (1621 г.). С. 83; Алекберлі М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. С. 186.

² Василенко Г. Хотинська війна (з історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). Київ, 1960. С. 68—69.

³ Podhorodecki L. Kampania Chocimska 1621 roku — działania przed oblężeniem. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1964. T. X. Cz. II. S. 114.

⁴ Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. Kraków, 1979. S. 73.

⁵ Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 73—74. Мабуть, через це обидва автори узагалі не вказують на присутність слонів у турецькому війську під Хотином в своїх інших наукових роботах, у яких вони коротко висвітлюють події війни 1621 р., або навпаки детально аналізуються воєнні дії в період останньої. Див.: Підгородецький Л., Рашба Н. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.): до 350-річчя Хотинської битви. *Український історичний журнал*. 1971. № 9. С. 131—137; Рашба Н., Подгородецький Л. Хотинская война (1621 год). *Военно-исторический журнал*. 1971. № 12. С. 80—83; Podhorodecki L. Kampania Chocimska 1621 roku. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1965. T. XI. Cz. I. S. 37—68.

що під час генерального штурму польсько-литовських і козацьких польових укріплених позицій 28 вересня 1621 р. двоє з них стояли на пагорбі Городище, де на той момент розташовувалася ставка султана Османа. Ця інформація ними була почерпнута з нещодавно перекладеної вірменської «Кам'янецької хроніки», яку склав Агоп, а пізніше продовжив його рідний брат Аксент у 1650—1652 рр.¹ Подібну історіографічну тенденцію простежуємо і в науково-популярній роботі польського дослідника Я. Мейштовича².

У зв'язку з тим, що на османську елефантерію ніхто з наведених істориків не звертав належної уваги, то поступово у науковій літературі витворився своєрідний шаблон, за яким бойові слони у складі султанської армії згадувалися лише як екзотична деталь. Початок цій історіографічній традиції, напевно, був покладений у монографії В. Голобуцького «Запорозьке козацтво», яка вперше була видана у 1957 р. В ній відомий український дослідник написав, що «для залякування «невірних» Осман II вів із собою 4-х бойових слонів»³. Після цього у багатьох вітчизняних наукових і науково-популярних роботах про Хотинську війну 1621 р. різного формату стала фігурувати саме ця кількість тварин. Зокрема, це характерно для праць О. Апанович, В. Брехуненка, С. Леп'явка⁴ та інших українських істориків. Аналогічно цей ас-

¹ Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 235.

² Meysztowicz J. Pod Cecorą i Chocimiem 1620—1621. Warszawa, 1674. S. 112.

³ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1957. С. 175. Крім своєї фундаментальної монографії, В. Голобуцький повторив цей самий факт в аналогічному формулюванні у відповідних томах багатотомної колективної праці «Історія Української РСР», яка вийшла українською і російською мовами у 1979 та 1982 рр. (Голобуцький В. Боротьба українського народу проти панської Польщі та турецьких і татарських загарбників на початку XVII ст. // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Київ, 1979. Т. 1. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (З найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII — перша половина XVII ст.). С. 248; Голобуцький В. Усиление борьбы против агрессии Турции и Крымского ханства в 20—40-е годы XVII в. Хотинская война 1621 г. // История Украинской ССР: В 10 т. Киев, 1982. Т. 2. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы (Вторая половина XIII — XVII вв.). С. 412). Цей самий факт наводиться і в перевиданні названої монографії історика, у ньому він знову повторив, що «для залякування «невірних» Осман II вів із собою 4 бойових слонів» (Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 245).

⁴ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ, 1991. С. 91; Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ, 1993. С. 26—27; Брехуненко В. «Дивна то і неказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р.

пект висвітлено і в роботі І. Кенцлер¹. Крім цього, дехто з останніх, а також окремі українські, польські та російські дослідники, через те що слони не відіграли помітної ролі в бойових діях, почали взагалі опускати сам факт їхньої присутності під Хотиним у 1621 р. Так, в роботах К. Гуслистого, П. Гончарука, П. Михайлини і О. Романця, Т. Новака й Я. Вімера, Ю. Мицика, С. Плохія й І. Стороженка, В. Маєвського, В. Лаха й С. Хойнецького, Т. Чухліба, В. Горобця, Т. Таїрової-Яковлевої² та інших науковців про бойових слонів у турецькій армії немає ані слова.

Попри все, у подальших наукових роботах Л. Подгородецького³ та монографії С. Комарницького⁴, що вийшли у кінці 80-х — 90-х рр. ХХ ст., знайшли повторне життя тенденції висвітлення участі османської елефантерії у Хотинській війні 1621 р., характерні ще для вищезазначених праць Третьяка і Алекберлі. Те саме Комарницький повторив і у двох інших своїх працях, що побачили світ у 2005 та 2011 рр., у яких він зазначив, що з метою «настрахати невірних, Осман II привів із собою невідомих у цих місцях тварин — 4 бойові слони»⁵. Не змінилися підходи у висвітленні цього екзотич-

Київ, 2013. С. 82; Леп'якво С. «Рятівники від турецької хмари»: запорожці й Хотинська війна 1621 р. Київ, 2013. С. 19.

¹ Kienzler I. *Chocim 1621*. Warszawa, 2014. S. 85.

² Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII ст.) // Нариси історії України. Київ, 1941. Вип. 3. С. 115; Гончарук П., Михайлина П., Романець О. До питання про Хотинську битву (1621 р.) та її історичне значення // Минуле і сучасне Північної Буковини. Київ, 1973. Вип. 2. С. 10—11; Nowak T., Wimmer J. *Historia oręża polskiego 963—1795*. Warszawa, 1981. S. 388; Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьке козацтво. Дніпропетровськ, 1990. С. 194—195; Majewski W. *Wojny polsko-tureckie w pierwszej połowie XVII w.* // *Polskie tradycje wojskowe*. Warszawa, 1990. T. 1. S. 271—272; Лях В., Хойнецький С. Хотинська битва 2 вересня — 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців // Хотинська війна. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. Чернівці, 2001. С. 121; Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 років. Київ, 2010. С. 91; Горобець В. Україна: Козацькі війни, 1618—1638. Київ, 2011. С. 75; Таїрова-Яковлева Т. Гетманы Украины. История о славе, трагедиях и мужестве. Москва; Санкт-Петербург, 2011. С. 37.

³ Podhorodecki L. *Chocim 1621*. Warszawa, 2008. S. 41.

⁴ Комарницький С. Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 р.). Чернівці, 2000. С. 48.

⁵ Комарницький С. Герой Кафи, Москви і Хотина. (До 390-річчя Хотинської війни 1621 року). Чернівці, 2011. С. 89; Комарницький С., Сагайдак Д. Козацький полководець. Чернівці, 2005. С. 69.

ного епізоду і в спеціальних наукових та науково-популярних роботах краєзнавчого спрямування. Зокрема, в монографії «Хотинщина. Історичний нарис», яку написали О. Добржанський, Ю. Макар і О. Масан, зазначається, що «аби налякати противника, турки привели під Хотин чотирьох бойових слонів»¹. Тенденція, що полягала тільки у зазначені їхньої присутності в армії Османа II, представлена у публікації В. Ботушанського² та невеликій науково-популярній праці автора цих рядків³.

Дещо змінилася ситуація у вітчизняній історіографії з виходом у світ фундаментальної монографії П. Саса «Хотинська війна 1621 року», яка була приурочена до 390-річчя цієї важливої історичної події, що урочисто відзначалася у вересні 2011 р. В ній, крім тих фактів, узятих переважно з наративних джерел, які вже раніше використовували у своїх наукових роботах Ю. Третяк, М.А. Алекберлі, Л. Подгородецький і Н. Рашба⁴, автор залучив дані про османську елефантерію, що містяться в інших актових документах, у тому числі надрукованих у відповідному томі «Жерел до історії України-Руси», зібраних і виданих І. Крип'якевичем, а також збірнику «Старопольські листи з епохи Вазів», які опрацювала Г. Малевська. Зокрема, дослідник у своїй роботі вперше зазначив, що «гармашам польсько-литовської армії вдавалося уражувати не лише вояків противника. Якось їхнім ядром було вбито одного зі слонів (курсив мій. — А. Ф.), яких мали турки. Утім, артилеристи з обложеного хотин-

¹ Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. Чернівці, 2002. С. 92.

² Ботушанський В. Хотинська битва 1621 року — визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Хотинська війна. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. Чернівці, 2001. С. 22; Ботушанський В. Хотинська битва — визначна подія у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці—Хотин, 22—23 вересня 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 41.

³ Федорук А. Хотинська битва 1621 року. Чернівці, 2010. С. 21.

⁴ Сас П. Хотинська війна 1621 р. Київ, 2011. С. 225, 231; Сас П. Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 56, 234—235, 241. Побіжно згадує про османських слонів П. Сас і на сторінках науково-популярної роботи «Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу», написаній ним у співавторстві з литовськими дослідниками Г. Кіркене та А. Бумблаускасом (Сас П., Кіркене Г., Бумблаускас А. Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу. Київ, 2011. С. 78).

ського табору не завжди були такі влучні»¹. Отже, саме П. Сас вперше у своїй монографії чітко навів факт можливого прямого бойового застосування елефантерії султанської армії у період запеклих боїв під Хотином. У зарубіжній історіографії це саме зробив турецький дослідник Бакі Тезджан, який у своїй аналітичній статті «Хотин 1621, або Як поляки змінили хід османської історії» теж відзначив, що в цих подіях «турки вперше використали 4 бойових слонів»². Цим самим автор також підкреслив унікальність факту застосування елефантерії у Хотинській війні.

Надалі висвітлення цього екзотичного сюжету знайшло більш предметне відображення у невеликих краєзнавчих роботах. Так, у науково-популярному виданні, в якому розглядаються питання, що пов'язані з минулим Хотинської фортеці та Хотина загалом, його автори, Л. Михайлина і С. Пивоваров помістили нарис «Секретна зброя» турецьких султанів», де навели цінне повідомлення з «Історії Хотинської війни» вірменського хроніста Ованеса Каменаці про використання бойових слонів османцями під час останнього великого штурму ворожих польових укріплень³. Цій малодослідженій екзотичній сторінці запеклих боїв під Хотином між армією Османа та польсько-литовським і козацьким військами присвячена також моя невелика спеціальна публікація у місцевій пресі, метою якої було зробити її більш популярною серед широкого громадського загалу. Відзначимо, що з неї пересічний читач дізнався про використання елефантерії турками на широкому тлі активного застосування слонів у численних війнах на території Індії та Індокитаю, що точилися у XVI—XVIII ст.⁴ Згодом мною було написано ряд невеликих публікацій, в яких я спробував більш конкретно

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 р. Київ, 2011. С. 349; Сас П. Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 368.

² Tezcan B. Khotin 1621, or how the Poles changed the course of Ottoman history. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2009. Vol. 62, No. 2. P. 191.

³ Михайлина Л., Пивоваров С. Нарис з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. Хотин, 2011. С. 72—74.

⁴ Федорук А. «Живі танки» 1621 року Божого під Хотином, або про бойових слонів, яких правитель Османської Порти привів, аби настрашити своїх ворогів. *Доба*. 2011. 29 верес. (Ч. 774). С. 13.

торкнутися різних моментів, пов'язаних з цим аспектом походу Османа II¹.

Підбиваючи підсумок вищенаведеному короткому огляду історіографії з досліджуваного епізоду Хотинської війни 1621 р., необхідно констатувати, що окремих значних розробок цього аспекту в науковій площині на сьогодні фактично немає. До цього варто додати, що деякі зарубіжні дослідники останнім часом почали звертати увагу на цей екзотичний сюжет запеклих боїв під Хотиним, натякаючи на потрібність його подальшого спеціального вивчення. Зокрема, американський літератор і професійний бібліотекар Дж.М. Кістлер у своїй новій праці «Бойові слони», що вийшла у 2006 р., зазначив, що «останній марш східних слонів у західні землі відбувся в 1621 р.»².

Тому, спираючись на відповідні дані з різних видів історичних джерел та думки, висловлені в історіографії, спробуємо простежити обставини появи, організацію і бойову діяльність османської елефантерії в Хотинській війні 1621 р. Переходячи до викладу необхідного матеріалу, відразу зазначимо, що у більшості своїй турецькі, вірменські й польські писемні дані про слонів у армії Османа є дуже стислими і тому для реконструкції їхньої організації та застосування в бойо-

¹ Федорук А. Османські бойові слони в Хотинській війні 1621 р. у світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. 26. С. 515—520; Федорук А. Походження, чисельність та організаційна структура підрозділів бойових слонів Османа II у Хотинській війні 1621 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 27. С. 425—431; Федорук А. Військове спорядження і величина екіпажів бойових слонів Османа II в битві під Хотиним 1621 р. за писемними звітками, іконографією та матеріалами археології // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. Ніжин, 2020. Вип. 29. С. 466—475; Федорук А. Бойове застосування слонів турками під Хотиним у 1621 р. // I Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»: Програма та тези доповідей (21—24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський). Київ, 2020. С. 106—108; Федорук А. Османська елефантерія в боях під Хотиним (1621 р.) у світлі писемних джерел // XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22—23 жовтня 2021 р. Чернівці, 2021. С. 35—37; Драгомирецька О., Федорук А. Спорядження бойових слонів Османа II в Хотинській війні 1621 року // Друга Всеукраїнська науково-практична конференція «Зброяря: історія розвитку озброєння та військової техніки» 8 жовтня 2021 р.: збірник наукових праць. Львів, 2021. С. 34—36.

² Kistler J.M. War Elephants. Westport, London, 2006. P. 220.

вих діях потрібно залучати відповідну інформацію також із наявних тогочасних зображувальних матеріалів і рідкісних артефактів, знайдених археологами.

Що стосується обставин появи цих великих тварин для війни на озброєнні османців перед Хотинським походом, то відомості про це у актових документах між собою майже не різняться, оскільки усі вони походять, в основному, з польських розвідувальних повідомлень зі Стамбула. Наприклад, якийсь із королівських шпигунів, орієнтовно наприкінці квітня 1621 р., спостерігаючи за виступом турецьких військових частин з султанської столиці, зазначив, що серед них важко було не помітити 4-х великих слонів, яких «подарував перський король»¹. У донесенні інших польських розвідників, що датується часом до вересня 1621 р., також зазначаються великі за чисельністю сили Османа II, але чітко вказуються тільки «чотири слони у війську тому, котрих надіслав перський король»². Як бачимо, в обох вказаних рапортах польських шпигунів повідомляється про те, що бойових слонів османці отримали з Сефевідського Ірану, а конкретніше, від самого «перського короля». Під останнім мається на увазі іранський шах Аббас I (іл. 1), який в 1603—1612 і 1616—1618 рр. успішно воював з Османською імперією. Саме його за вдалу реформаторську і воєнну діяльність назвали «Великим»³. Відомо, що 26 вересня 1618 р. турецький султан уклав Марандський (Серавський) мирний договір з перським правителем, внаслідок котрого від останнього Осман отримав у подарунок, як певну моральну компенсацію за територіальні втрати після невдалої для нього війни, указаних бойових слонів⁴. Це навіть знайшло відображення у тогочасній турецькій мініатюрі (іл. 2). До Ірану цих великих тварин для

¹ Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r. *Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie*. Rkps. 111. S. 178.

² Relacja NN dla NN donosząca o przygotowaniach tureckich do rozprawy z Rzptą, m.in. informacje koniuszego kor. [Krzysztofa Zbaraskiego] o organizacji i sile wojsk tureckich. *AGAD w Warszawie* (Archiwum Główne Akt Dawnych). Archiwum Radziwiłłów. Dział II. Suplement. Sygn. 354 (1). S. 2.

³ Пигулевская Н., Якубовский А., Петрушевский И., Строева Л., Беленицкий А. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Ленинград, 1958. С. 272—276; История Ирана / Отв. ред. М. Иванов. Москва, 1977. С. 181—187.

⁴ Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621 r.). S. 25, 90—96.

потреб війни традиційно, як і в сиву давнину, поставляли з Індії. Крім того, відомо, що перський шах Аббас у 1595, 1605—1606 і 1622—1623 рр. зі змінним успіхом воював з імперією Великих Моголів за економічно і стратегічно важливий Кандагар¹. Тому слони у досліджуваній період могли потрапити до сефевідської армії також як військові трофеї, або — подарунки могольських падишахів, під час ведення переговорів чи внаслідок укладення мирних договорів².

Однак необхідно зазначити, що існують певні розбіжності стосовно появи османської елефантерії у запеклих боях під Хотином між повідомленнями документальних та наративних джерел. Зокрема, турецький хроніст Мустафа Наїма говорить, що «п'ятого дня названого місяця (25 червня. — А. Ф.), проминувши Балкани із поневіряннями через перешкоди та болота, цього разу навіть привели [до війська] чотирьох дужих слонів»³. Отож, він стверджує, що останні з'явилися у складі армії султана Османа лишень тоді, коли вона підходила до берегів Дунаю. Це відбулося, на його думку, тому, що «верблюди, які переносили султанське шатро по місцях із частими повеннями, знеслилися, то цю службу поклали на отих слонів»⁴. Проте ці твердження турецького хроніста не витримують жодної критики порівняно з повідомленнями польських розвідників. Бойові слони перебували на озброєнні османців від часу їхнього виступу зі Стамбула, просто вони тоді виконували в їхній армії різноманітні військові функції. За одними повідомленнями вони несли «намети, кожний із яких призначено для 15 осіб»⁵, за іншими — були «навантажені барабанами»⁶. До того ж Наїма не міг говорити про останніх як про подарунок іранського шаха Аббаса I через своє негативне ставлення до нього, вважаючи

¹ Farrokh K. *Iran at War 1500—1988*. Oxford, 2011. P. 63.

² У 1618 р. до Аббаса I прибуло посольство від падишаха Джahanгiра, в якому було 10 слонів. Про це див.: Фарзалиев А., Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике. Санкт-Петербург, 2004. С. 99—101.

³ Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. (Повідомлення про Україну) / Пер. осман.-тур. О. Галенка та О. Кульчинського. Київ, 2016. С. 63.

⁴ Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. С. 63.

⁵ *Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r.* S. 178.

⁶ Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. С. 63.

його підлим «Невдячником», який «знову постарався укласти [з Османами] вічний мир»¹.

Відомо також, що певна кількість цих великих тварин утримувалася в турецькій столиці ще в XVI — на початку XVII ст. у султанському звіринці, де за них відповідали «мірахур» та його помічник, «молодший мірахур». У їхньому відомстві було і відповідне спорядження для верблюдів і слонів — візки та паланкіни як усередині палацу османського правителя, так і за його воротами². В 1540 р. відділ для обслуговування тварин під керівництвом «мірахура» нараховував 2800 осіб, а на початок XVII ст. він уже значно чисельно збільшився і становив до 4322 слуг. У 1547 р. в окремих турецьких провінціях вже існувала споріднена служба, до якої було залучено кілька тисяч осіб, що займалися доглядом за пасовиськами та утриманням тяглових і верхових тварин. До неї входили поряд з різними слугами конюшенні, шорники, ковалі, ветеринари та погоничі³. Так, у Адріанополі в означений період існувала навіть така спеціальна нижча службова посада, як «кішлак еміні», котрий відповідав за умови утримання і якість харчування слонів⁴. Це вказує на те, що в Османській імперії була завбачливо організована ціла відповідна інфраструктура для утримання елефантерії в провінціях. Мабуть, така служба була створена і в Белграді після його захоплення османцями в серпні 1521 р. Там, за свідченням відповідних зображень, у середині XVI ст. турецький султан Сулейман I, якого згодом назвали «Законодавцем», проводив жорстокі страти за допомогою слонів (іл. 3). Як вже зазначалося вище, Мустафа Наїма розповідає про те, що вже перебуваючи на Дунаї з армією, Осман II, у свою чергу, також організував аналогічні жахливі страти захопленим на морі в полон запорожцям, під час яких «дехто особисто розстріляв стрілами скількись козаків, тих, хто виявився відступниками — роздерли на шматки, а ще декого позабивали, розтоптавши слонами (курсив мій. — А. Ф.)»⁵. В

¹ Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. С. 52.

² Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба 1300—1600. Київ, 1998. С. 93.

³ Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба 1300—1600. С. 93.

⁴ Mikhail A. The Animal in Ottoman Egypt. Oxford, 2014. P. 120.

⁵ Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. С. 65.

іншому турецькому нарративному джерелі, яке називається «Газанаме», також говориться, що деяких вищеназваних бранців страчували «на березі річки, де їхні тіла були розтопані ногами роздратованих слонів»¹.

Стосовно виду тварин, з яких складалася османська елефантерія під Хотиним у 1621 р., то в писемних джерелах знаходимо про це конкретну інформацію тільки у Я. Собєського, який повідомляв, що «кровожерний молодий тиран (султан Осман. — А. Ф.) привів чотирьох слонів, щоб показати свою могутність і нажахати польське військо африканськими чудовиськами»². Як бачимо, сеймовий комісар у своїх мемуарах говорить, що бойові слони турків належали до африканського виду (*Loxodonta africana*). Проте відомості з актових документів і свідчення зображувальних матеріалів повністю цьому суперечать. З рапортів польських шпигунів видно, що подаровані іранським шахом тварини були скоріше за все азійського виду (*Elephas maximus*), оскільки перси ще з часів Ахеменідів і Сасанідів завжди отримували слонів з Індії³. Підтвердженням цього є також зображення цих великих тварин на гравюрі «Війна Польщі з Туреччиною 1621 року», яку виконав художник Джакомо Лауро на замовлення Римського Папи, котру було опубліковано у 1624 р., тобто майже по живих слідах цієї визначної історичної події⁴. Автор цієї гравюри, схематично зображуючи театр бойових дій, намагався відтворити головні деталі, щоб його панорама Хотинської війни у основних моментах відповідала життєвим реаліям. Зокрема, художник на лівому березі Дністра поряд з верблюдами зобразив і слонів (іл. 4), яких мали турки в ході цих бойових дій. Безумовно, що саме зображення на гравюрі є надто схематичним, щоб чітко встановити, до якого виду належали тварини з османської елефантерії, про-

¹ Ostapchuk V. An Ottoman *Ġazānāme* on Halil Paşa's Naval Campaign against the Cossacks (1621). *Harvard Ukrainian Studies*. 1990. Vol. 14, No 3/4. P. 501.

² Sobieski J. Pamiętnik wojny chocimskiej / Przełoż. Wł. Syrokomla. Petersburg, 1854. S. 22; История Хотинского похода Якова Собеского (1621) / Пер. с пол. К. Мельника // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В. Антоновича. Киев, 1896. Вып. II. (Первая половина XVII ст.). С. 67.

³ Дмитриев В. «Персы получают их из Индии», или почему парфяне не использовали боевых слонов? // Метаморфозы истории. Псков, 2013. № 4. С. 164—168.

⁴ Zygulski Jun Zd. Sławne bitwy w sztuce. Warszawa, 1996. S. 108—109.

те короткі й невеликі вуха та невисокий, порівняно з верблюдами, важкий тулуб говорить про азійський вид цих слонів. Значно більш чітко останню ознаку в будові тіла, характерну саме для цього виду тварин, видно на фрагменті картини, присвяченій запеклим боям під Хотином, яка належить пензлю фламандського живописця (за одними відомостями це Себастьян Вранкс, за іншими — Пітер Снаєрс), який виконав її в 1628 р., по суті, на основі гравюри Лауро¹. На полотні баталіст показав на задньому плані від османської артилерійської батареї слонів та верблюдів (іл. 5), що спокійно пасуться на лівому березі вищеназваної річки. Зображені на картині слони за своєю морфологією повністю відповідають азійському виду цих великих тварин.

Що ж до кількості й спорядження слонів, які входили до складу елефантерії в армії султана Османа II, то у наявних писемних джерелах, а також зображувальних матеріалах і археологічних артефактах, можна знайти досить суперечливі дані про чисельність цих великих тварин та необхідні цінні відомості, які стосуються їхнього різного функціонального екіпування у період Хотинського походу. Приміром, утікач із турецької неволі шляхтич Юрій Вороцький, у розташуваннях польсько-литовського війська 16 липня 1621 р. свідчив: «Слонів чотири, що нині носять намети, а перебравшись через Дунай ті чотири слони мають носити напнуте на них турецьке шатро і повсякчас [будуть до цього] готові, і вдень, і вночі»². Натомість шляхтич Ян Чаплінський у своєму листі до Єжи Радзімінського від 1 жовтня 1621 р. писав, що «верблюдів, буйволів у війську неприятельському велика сила, але слонів є 8»³. А в «Подорожніх замітках» Симеона Лехаці, які датуються приблизно другою чвертю XVII ст., про цих тварин на озброєнні турків взагалі просто говориться, що у «[війську] Османа були і слони», без жодного зазначення

¹ Федорук А. Хотинська битва... С. 63.

² Жерела до історії України-Руси: у 16 т. Львів, 1908. Т. 8. Матеріали до історії української козаччини по р. 1631. С. 226.

³ Kopia listu od pana Czaplńskiego do Jerzego Radziwińskiego 1 Octobris z obozu pisanego (Chocim 1621) // Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. Warszawa, 1959. S. 215.

їхньої кількості¹. Такі розбіжності у повідомленнях сучасників Хотинської війни 1621 р. можна, з одного боку, пояснити різною їхньою поінформованістю, а з іншого — станом збереженості самого актового документа чи наративного джерела. Найбільше довіри з наведених свідчень заслуговують дані Вороцького, котрий сам, на власні очі бачив цих великих тварин у султанській армії, до того ж вони знаходять підтвердження у донесеннях й інших очевидців, що частково вже наводилися вище. Лист Чаплінського дійшов до нас у копії, тому важко стверджувати, яке саме число слонів фігурувало в його оригіналі, можливо, у ньому воно було зовсім іншим. Цей шляхтич також був активним учасником запеклих боїв під Хотином, тому бачив діяльність османської елефантерії упродовж них на власні очі, бо подає стосовно неї й інші цінні відомості, про які будемо говорити далі. Щодо записів Симеона, то незважаючи на те, що факти, подані ним, є часто у дещо перекрученому вигляді, відсутнє точне їх датування, місцями порушується хронологічна послідовність викладу подій, вони усе ж мають певну цінність як свідчення якщо не завжди очевидця, то в усякому випадку сучасника зазначених бойових дій. Отож, у елефантерії армії Османа II налічувалося чотири азійські бойові слони, які турецький султан отримав у подарунок від перського шаха Аббаса в листопаді 1620 р. Саме цю цифру прийнято в сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії².

Проте зазначене число цих великих тварин означало не тільки їхній кількісний показник, що перебував на озброєнні у османців, воно, мабуть, відображало і стан чисельності окремих слонових тактичних одиниць, з яких складався такий екзотичний рід військ, як елефантерія. Так, ще у давньоіндійському політичному й економічному трактаті «Архашастра», котрий приписують брахману Каутільї, говориться, що на 1 слона припадало 15 піхотинців або 5 вершників³. Отож, ця сукупність воїнів на чолі з бойовим слоном

¹ Лехаці Симеон. Путевые заметки / Пер. М. Дарбиняна. Москва, 1965. С. 255.

² Tretiak J. Historia wojny chocimskiej. S. 76, 234; Сас П. Хотинська війна 1621 р. Біла Церква, 2012. С. 96.

³ Архашастра или наука политики / Пер. с санскр. В. Кальянова. Москва; Ленинград, 1959. С. 423.

становила у давньому індійському війську окремий тактичний підрозділ. Проте в елліністичний час, коли елефантерія потрапила і на європейські терени, її внутрішня організація зазнала корінних змін. За повідомленням «Тактики» грецького мислителя Асклепіодота: «при слонах начальник одного слона називається «зоарх», двох же — «терарх», а з'єднання — «терархія», «епітерарх» же — [начальник] чотирьох [слонів], а з'єднання — «епітерархія», «ларх» же [начальник] восьми [слонів], а шістнадцяти — «елефантарх», «керарх» же — [очолював з'єднання] із тридцяти двох [слонів], а [начальник їх] подвійного числа — «фалангарх» і [їх] з'єднання назвуть однойменно кожному начальству»¹. З наведеної цитати античного філософа видно, що елефантерія в арміях великих елліністичних держав отримала струнку внутрішню організацію, яка робила її більш зручною в управлінні у воєнних умовах. Далі, після деякої перерви, вона, частково зберігаючи елліністичні особливості у поєднанні з індійськими традиціями, знову появилася у арміях Сасанідського Ірану². Після арабського завоювання цей екзотичний рід військ більше майже не використовувався персами на війні. Пізні згадки про слонів на озброєнні останніх — цих великих тварин, які в давнину традиційно вважалися «царськими», — переслідували не стільки військову мету, скільки повинні були продемонструвати високий статус влади правителя, котрі у такий спосіб нагадували усьому Сефевідському Ірану та сусіднім народам про державну велич персів³. Тому можна припустити, що іранський шах Аббас I подарував молодому турецькому султану цілу «епітерархію» бойових слонів, яка у свою чергу складалася з двох «терархій» та чотирьох «зоархій» (іл. 6).

Про військове спорядження цих великих тварин у армії Османа вже частково говорилося вище. У актових документах і нарративних джерелах найчастіше вказується факт, що на їхніх спинах були розташовані спеціальні «намети» або

¹ Нефедкин А. Асклепиодот. Тактическое искусство // *Para Bellum*. Военно-исторический журнал. 2004. № 2 (22). С. 21.

² Банников А. Эпоха боевых слонов (от Александра Великого до падения персидского царства Сасанидов). С. 317—362; Банников А., Попов А. Боевые слоны в Античности и раннем Средневековье. С. 135—147.

³ Горелик М. Шагающие крепости. *Вокруг света*. 1976. № 1. С. 44.

«шатро»¹. Щоб краще уявити, як це виглядало в реальності, необхідно розглянути відповідні археологічні та зображувальні матеріали, котрі датуються XVII—XVIII ст. Зокрема, на фрагменті керамічної кахлі, знайденої в районі села Громи, що біля Умані, зображено бойового слона (іл. 7, 1). Зберігся вигляд його голови та передньої частини тулуба. На спині тварини зображено паланкін, на голові сидить погонич. В останнього в руках анкус — загострене стрикало для управління слоном, за його спиною у нього сагайдак з луком і стрілами, а над головою мусульманський символ — півмісяць. Над фігурами зображених тварини та людини пояснювальний напис кириличним шрифтом: «ΣΛΟΝ», а внизу — частина збереженої дати: «16...» (іл. 7, 2). Зрозуміло, що походження цього зооморфного сюжету тісно пов'язане зі східною традицією, але має у сучасній науковій літературі різну інтерпретацію. Так, ще за припущенням вітчизняного мистецтвознавця О. Тищенка, «на уманському фрагменті зображено бойового слона — мотив, взятий з подій XVII ст. (вторгнення турків на Україну)»². Більш конкретну версію щодо походження цієї кахлі висловила українська дослідниця О. Діденко, на думку якої, зображений мотив безпосередньо пов'язаний із перебігом Хотинської війни 1621 р.³ Однак вітчизняний археолог Д. Куштан, заперечуючи попереднє припущення, стверджує, що зображений екзотичний зооморфний сюжет «має прямі аналогії у російському народному (лубочному) живописі XVII—XVIII ст., а саме з картинками типу «Сильний звір слон землі Персидської»⁴. З останнім твердженням важко погодитися через те, що воно не знаходить необхідного підтвердження як у самому зобра-

¹ Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r. S. 178; Жерела до історії України-Руси. С. 226; Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. С. 63.

² Тищенко О. Найдавніші українські кахлі (XIV—XVII ст.). *Образотворче мистецтво*. 1979. № 3. С. 25.

³ Діденко О. Орнаментика кахлів пізнього середньовіччя на матеріалах з Уманщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. Київ, 1999. Вип. 8. С. 91.

⁴ Куштан Д. Сюжетные изрзцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины). *Нижинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. 2010. Вип. 10 (13). С. 46, іл. 1.

женні, так і в наведених до нього відповідних аналогіях¹. Так, погонич, зображений на фрагменті будівельної кераміки, одягнений у головний убір сфероконічної форми, що дає можливість його інтерпретувати не інакше як шолом, а інший вигляд деталей одягу з луком і стрілами, скоріше за все, є складовими частинами повного обладунку, в який він був закутий. До речі, саме в такому спорядженні зображені погоничі бойових слонів на могольських мініатюрах початку XVII ст. (іл. 8). Єдина композиційна неточність цього мотиву полягає у тому, що озброєна людина сидить на голові, а не шиї слона. Проте мілітаризований вигляд погонича дає підстави говорити, що наведений сюжет пов'язаний з нічим іншим як із запеклими боями під Хотиним. Крім того, ще одне виявлене не менш цінне зображувальне джерело подає дуже цікаву інформацію стосовно екіпіровки бойових слонів, що були на озброєнні османців. Мова йде про серію цікавих турецьких графіті, котрі було зображено на зовнішньому фасаді Константинопольських (Бендерських) воріт Хотинської фортеці, що з'явилися, напевно, після 1713 р. Серед них чітко проглядається фігура слона з паланкіном на спині, в котрому сидить погонич з анкусом в руках, який керує твариною (іл. 9). Як відзначила у своїй публікації В. Калініченко: «Поява цього зображення зрозуміла, адже слони використовувались османською армією ще у війні 1621 р.»². На жаль, оригінали цих графіті не збереглися до наших днів, тому доводиться покладатися на їхній малюнок, зроблений російськими військовими у кінці XVIII ст.³. Безумовно стверджувати, що усі замальовані деталі на графіті зі сломом є у всьому повністю точними, не можна. Проте вона знаходить певну аналогію із вищенаведеним зображенням на фрагменті керамічної кахлі, що робить її цінним інформативним

¹ Ровинский Д. Русские народные картинки: в 2 т. Санкт-Петербург, 1900. Т. 1. С. 40—41.

² Калініченко В. До питання дослідження графіті Бендерських воріт Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. Київ, 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 370, іл. 2а.

³ Автор висловлює щирі вдячність кандидату історичних наук, провідному науковому співробітнику Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Ю. Мисько за можливість ознайомитися з цим рідкісним малюнком, без якого було б неможливе написання відповідної частини цього матеріалу.

джерелом. Зокрема, на графіті погонич також одягнутий у сфероконічний шолом, мабуть, із пластиною для захисту носа. Відмінністю цього графіті є те, що на ньому чітко зображений бойовий слон азійського виду, для якого характерні невеликі вуха та невисокий важкий тулуб. Неточність у цьому графіті, як і в попередньому зображенні, полягає у тому, що погонич слона показаний у паланкіні, а не на шиї цієї великої тварини¹.

Показаний на обох зображеннях паланкін є нічим іншим як типова індійська хауда — своєрідне сидіння, яке часто було накрите спеціальним балдахіном (іл. 10). Остання виготовлялася з дерева і мала коробкоподібну форму. Їздили в таких сидіннях представники дуже заможної знаті. В передній, більш високій частині хауди було місце для правителя, а позаду на низькому сидінні розміщувався його тілоохоронець або ад'ютант. Перед сидінням на шиї тварини сидів погонич, котрий нею керував, застосовуючи анкуш². При цьому слід зазначити, що особливої різниці між бойовою хаудою і тою, яка використовувалась у мирний час, фактично не було. Останнє вдало показано на могольській мініатюрі, яка зображає момент наступу армії падшахаде Дара Шукоха у генеральній битві при Самугарсі (29 травня 1658 р.), біля Агри (іл. 11). До речі, французький мандрівник, лікар Франсуа Берньє, залишив його яскравий опис, у якому демонструється поведінка названого претендента на трон імперії Великих Моголів³, що сидів на бойовому слоні у відкритій хауді. Так, він зазначив, що «коли дощ припинився, знову загуркотіли гармати, і тут появився Дара на прекрасному цейлонському слоні. Він наказав розпочати атаку по всьому фронту; сам він рухався посеред великого загону кавалерії прямо на ворожу артилерію, котра сміливо зустріла його,

¹ Наразі існує ще й інше трактування цього графіті. Див.: Федорук А. Графіті слона з Хотинської фортеці першої половини XVIII ст.: спроба нової інтерпретації // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: тези доповідей V міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 10 грудня 2021 р.). Чернівці, 2021. С. 183—187.

² Kistler J. M. War Elephants. P. 15—17; Nossov K. War Elephants. P. 16.

³ Мова тут йде про велику міжусобну війну 1657—1661 рр. в Могольській імперії. Докладніше про неї див.: Sarkar J. N. History of Aurangzib. Vol. 2. War of Succession. Calcutta, 1912. P. 1—300; Hansen W. Pawłi tron. Dramat Indii Wielkich Mogołów / Przeł. J. Schwakopf. Warszawa, 1980. S. 185—338.

убила довкола нього безліч людей і викликала замішання не тільки у загоні, яким він командував, але також і в інших загонах кавалерії, що слідували за ним. Однак коли армія побачила, що Дара й далі сидить на слоні, не збирається відступати і з впевненістю дивиться навколо себе, роблячи руками знаки, щоб усі йшли вперед і слідували за ним, — замішання пройшло. Кожний зайняв знову своє місце в строю і просувався вперед тим самим кроком, що і він. Однак перш ніж Дара впритул підійшов до неприятеля, його зустрів другий залп артилерії, котрий знову вніс великий безлад в його лави і змусив багатьох відступити. Дара однак не втратив цілковитого самовладання, тримався твердо, надихав своїх людей і увесь час рукою подавав їм знак слідувати за ним і рухатися вперед швидше, не гаячи часу. Рішуче просуваючись, він прорвав фронт артилерії, зламав ланцюги і звільнив від них гармати, вступив у табір і обернув на втечу і верблюдів, і піхоту, і все, що йому зустрілося на шляху, і проклав прекрасний шлях для кавалерії, що слідувала за ним»¹. З наведеного уривку вищезазначеного нарративного джерела видно, що відкрита хауда, розташована на спині бойового слона, була дуже важливою для безпосереднього управління великою армією на полі бою. При цьому воєначальник, який сидів у такому сидінні на спині великої тварини, виконував подвійну функцію: командуючого і знамена, оскільки воїни завжди бачили перед очима свого керівника і його слона, і коли з якихось причин цей важливий об'єднувальний для них символ зникав, вони вважали, що битву програно, і зазвичай починали розбігатися з бойовища².

Відомо, що менш знатні особи зазвичай їздили прямо на кольоровій попоні — великому квадратному килимі, якою покривалась спина тварини і утримувалась за допомогою канатних підпруг або ланцюгів³. Про те, що такий спосіб їзди практикувався у турків, свідчать відповідні зображувальні матеріали, які чітко це ілюструють. Зокрема, на гравюрі

¹ Берньє Франсуа. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола / Пер. с фр. Б. Жуховецкого и М. Томара. Москва; Ленинград, 1936. С. 86.

² Горелик М. Шагающие крепости. С. 44.

³ Nossov K. War Elephants. P. 15.

данського художника Мельхіора Лорка показаний бойовий слон при дворі султана Сулеймана, на спині якого сидять погонич і прапороносець (іл. 12). Необхідно зазначити, що усі деталі цього зображення є досить точними, оскільки сам гравер у 1556—1559 рр. перебував при султанському дворі в Стамбулі у складі посольства німецького короля Фердинанда I Габсбурга¹. Зауважимо, що обидві особи на спині тварини зображені у цікавих головних уборах, які були характерні для єгипетських мамлюків. До того ж в останніх був певний досвід використання бойових слонів. Тому можна припустити, що вони з'явилися на озброєнні армії Сулеймана I після османського завоювання Сирії, Єгипту та Хиджазу в 1516—1517 рр.² Цікавою деталлю на гравюрі М. Лорка є також те, що на спині слона поряд з погоничем сидить не просто воїн, а прапороносець. З цього можна зробити висновок, що зображена велика тварина використовувалась як командний пункт, з котрого також здійснювалося безпосереднє керування військовими підрозділами. Так, ще в «Архашастрі» зазначалося, що «сигнали для війська (воєначальник) має подавати за допомогою музичних інструментів, *знамен і прапорців* (курсив мій. — А. Ф.) — коли необхідно стояти на місці, наступати і йти в атаку»³. Значення прапорів та різних штандартів, як засобу військової сигналізації, під час битви у ті часи було дуже великим. Якщо він спокійно майорів над бойовими лавами — значить все проходить успішно, а якщо зникав або падав у всіх на очах — це означало поразку. Останнє було особливо помітно, коли прапор височів на якомусь підвищенні, котре розташовувалось перед усією армією. Слон для такої ролі підходив чи не найкраще, оскільки штандартом, розташованим на ньому, можна було не тільки координувати рух військових підрозділів, але й вказувати напрямок головної атаки усій армії. Тому зображення прапороносця на цих великих тваринах достатньо часто показано на пізньосередньовічних індійських мініатюрах (іл. 13).

¹ Fischer E. Melchior Lorck i Tyrkiet. København, 1990. S. 19—20.

² Иванов Н. Османское завоевание арабских стран. 1516—1574. Москва, 2001. С. 43—58.

³ Архашастра или наука политики. С. 149.

Мабуть, ця військова традиція, котра через Сефевідський Іран прийшла з імперії Великих Моголів, стала використовуватися і в Османській імперії. Свідченням цього стало зображення бойових слонів на емблемах 43-ї та 79-ї орта джемаат (або орта яябаши) яничарського корпусу¹. Вони були найстарішими підрозділами в корпусі, що робило їхніх воїнів «першими серед рівних» поміж іншими яничарами. Згідно з припущеннями М. Шлапак та Ю. Мисько, слона з погоничем і паланкіном, зображеного на графіті XVIII ст. з вищеназваних воріт Хотинської фортеці, можна вважати за емблему однієї з вказаних орта джемаат яничарського корпусу, що в ній перебували². Проте варто зауважити, що на останніх зображено цих великих тварин з кольоровими попонами на спинах без паланкінів (іл. 14). Крім того, на слоні з емблеми 43-ї орта джемаат показаний трикутний прапор, аналогічний знамену на вищевказаній могольській мініатюрі. Тому однозначно стверджувати, що графіті зі слонем має прямий стосунок до одного із зазначених підрозділів яничарів, з упевненістю не можна. Інше питання: чому на емблемах 43-ї та 79-ї орта джемаат було зображено саме цю велику тварину? Цілком можливо, що яничари саме цих підрозділів виконували якісь супроводжувальні функції щодо слонів³, якщо вони брали участь в активних бойових діях.

Згадка в «Архашастрі» про музичні інструменти в підрозділах елефантерії також знаходить відповідні турецькі аналогії. Зокрема, у великій битві під Мохачем, яка відбулася 29 серпня 1526 р., султан Сулейман віддав своїй армії наказ розпочати наступ на ворога. Перед самою атакою османський військовий оркестр почав виконувати різні бойові марші. Звуки барабанів, нав'ючених на спинах бойових слонів

¹ Николле Д. Янычары (Серия: элитные войска). Москва, 2004. С. 21.

² Шлапак М. Янычарские символы в крепостях Молдавии // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. Київ, 2008. Вип. 17. С. 348; Мисько Ю. Турецькі символи на стінах Хотинської фортеці // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», присвяченої 145-річчю від дня народження Р. Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. Чернівці-Вижниця, 2011. С. 351—352.

³ Можливо, на них покладалися функції по охороні цих тварин, а під час бойових дій, подібно як індійські «вартові стоп», їхні підрозділи закріплювалися за слонами. Про допоміжні підрозділи в елефантерії див.: Nossov K. War Elephants. P. 19.

і верблюдів, розносилися в усі боки. За давньою традицією, виконання бойових маршів не припинялося до кінця битви¹. Як зазначав у своїх працях М. А. Алекберлі, султан Осман II носив панцир Сулеймана I й намагався у всьому його наслідувати. Рішучістю він не поступався своєму видатному попереднику². Можливо, план великого Хотинського походу передбачав повторення успіху останнього у завоюванні Угорщини в 1526 р., що у головних рисах простежується в діяльності молодого турецького правителя. Тому у його армії, за свідченнями Наїми, також були присутні чотири «душких слони, навантажені барабанами»³. Як і майже сто років до того, під Мохачем, 28 вересня, коли проводився генеральний штурм ворожих укріплених позицій, за повідомленням «Кам'янецької хроніки», «сам султан сидів на узвишші за Хотиним, яке називають Городищем. Там був зведений трон із балдахіном, а навпроти на двох слонах четверо музикантів били в барабани і грали на зурнах»⁴. Це підтверджує і зображення на одній з турецьких мініатюр того часу (іл. 15). На жаль, поверхові археологічні обстеження багатощарового пагорба Городище (урочище Замчисько) (іл. 16), розташованого за 2,5 км на північний схід від Хотина, які були проведені Л. Михайлиною, С. Пивоваровим, В. Сандуляком і М. Ільківом влітку 2011 р., не дали бажаних результатів. Виявити якісь рештки, пов'язані з розташуванням тут ставки султана Османа і його елефантерії, поки що не вдалося⁵. Ще відомо, що окрім барабанів, османці використовували у своїй елефантерії також і сигнальні підвісні інструменти, зазвичай виготовлені із сталі чи бронзи. Так, анатолійський вершник

¹ Nicolle D. Hungary and the fall of Eastern Europe, 1000—1568 (Men-at-Arms Series, 195). Oxford, 1988. P. 13; Minahan J. B. One Europe, many nations: a historical dictionary of European national groups. Westport, 2000. P. 311.

² Алекберлі М. А. Хотинская война (1621 г.). С. 73; Алекберлі М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. С. 177.

³ Наїма Мустафа. Гюсейнові городи у витягу історії із заходу та сходу. С. 63.

⁴ «Кам'янецька хроніка» складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом / Підгот. до друку Я. Тучапський. *Жовтень*. 1985. № 4. С. 103.

⁵ Ільків М. Дарабани, урочище Замчище — археологічна пам'ятка та важливий турецький військовий об'єкт у Хотинській кампанії 1621 року // 390-річчя Хотинської битви 1621 року. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці—Хотин, 22—23 вересня 2011 р.). Чернівці, 2011. С. 88—90, іл. 1.

Мехмет, який потрапив у полон 2 вересня 1621 р., свідчив, що у них «слонів чотири, на яких [розташовані] великі дзвони для [подавання] знаків, коли військо йде»¹. За версією, яку свого часу висловив польський історик Ю.У. Немцевич, згадані ударні музичні інструменти були повішені у спеціальних вежах, розташованих на спинах тих великих тварин². Важко однозначно сказати, як мали виглядати вежі, на котрих розташовувались дзвони, але можна припустити, що сигнали подавалися ними зі слонів тоді, коли турецькі військові підрозділи рухалися у похідному порядку.

Про можливі перспективи бойового застосування слонів османцями у війні 1621 р. вперше знаходимо конкретні відомості у вже згаданого вище полоненого вершника Мехмета, котрий вказав, що «можна на них гармати невеликі польові возити»³. Для прикладу, в Індії стрільбу зі слонів з ранніх зразків вогнепальної зброї практикували вже у другій половині XV ст., коли там вона почала активно використовуватися. Зокрема, тверський купець Афанасій Нікітін, який у 1471—1474 рр.⁴ здійснив свою відому подорож, повідомляв: «А бой их все слоны... да оболочат ихъ в доспѣхъ булатный, да на них учинены городъкы, да и в горотъкѣ по 12 человекъ в доспѣсех, да все с пушками да стрелами»⁵. Спостерігаючи за парадним виїздом бахманідського султана, він писав, що у ньому брало участь «триста слоновъ наряженных в булатных в доспѣсех да с гороткы, да и городкы окованы, да в гороткых по 6 человекъ в доспѣсех, да с пушками да с пищалми, а на великомъ слонѣ 12 человекъ»⁶. Однак у похід на сусідню індуську державу Віджаянагар, за свідченнями Нікітіна, відправилась султанська армія, у складі котрої було лишень 100 тварин «з городкы да в доспѣсехъ, а на всякомъ слонѣ по 4 человекеы с пищалми»⁷. Вказані

¹ Жерела до історії України-Руси. С. 234.

² Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III. Wrocław, 1836. Т. III. С. 224.

³ Жерела до історії України-Руси. С. 234.

⁴ Семенов Л. Хронология путешествия Афанасия Никитина // Хожение за три моря Афанасия Никитина / Отв. ред. Я. Лурье, Л. Семенов. Ленинград, 1986. С. 107.

⁵ Хожение за три моря Афанасия Никитина 1466—1472 гг. / Отв. ред. В. Адриано-нова-Перетц. Москва; Ленинград, 1958. С. 16.

⁶ Хожение за три моря Афанасия Никитина 1466—1472 гг. С. 24.

⁷ Хожение за три моря Афанасия Никитина 1466—1472 гг. С. 26.

тверським купцем гармати, які широко використовувались у бахманідській елефантерії, належали до легкої ствольної артилерії. Цей тип вертлюжних гармат (іл. 17) називався «гаджнал (gajnal)», що у перекладі з фарсі означає «слоновий ствол», поодинокі екземпляри котрої дійшли до наших днів. Зазвичай на слоні розташовували один великий або два невеликих «гаджнали». Калібр цих легких гармат становив 40—65 мм¹. Проте питання про кількість осіб артилерійської обслуги на бойових слонах тісно пов'язано з іншим аспектом, — це число воїнів, що могла битися у такому випадку на цих великих тваринах. На перший погляд, усе зрозуміло: на слоні могло сидіти всього декілька людей з різною вогнепальною зброєю, але наявні писемні звістки малюють більш складну картину. Так, вже згаданий вище один з королівських шпигунів, який спостерігав за виступом турецьких військових частин зі Стамбула у кінці 1621 р., повідомляв, що на кожному слоні їхало по 15 осіб². Натомість польський поет Вацлав Потоцький у своїй поемі «Хотинська війна» зазначив, що у боях на османських слонах «кожна вежа стрільців по тридцять включала»³. Зрозуміло, що обидва наведених свідчення є нерівнозначними, оскільки у першому випадку мова йде про кількість осіб на цих великих тваринах під час урочистої процесії, а в другому — у ході бойових дій. Однак повідомлення останнього інформатора про три десятки воїнів на кожному слоні слід визнати художнім перебільшенням, бо аналогів подібному числу осіб на таких тваринах не спостерігається в інших писемних джерелах. З описів Афанасія Нікітіна видно, що у загальній інформації про бахманідську елефантерію максимальна кількість (дванадцять) воїнів, яка розміщувалася в «городках», озброєна ствольною пороховою зброєю. Тоді як в урочистій процесії на слонах було по шість воїнів, також озброєних «пушками» та «пищалями», і лише на самій великій тварині сиділо 12 осіб. Проте коли ті самі слони

¹ Irvine W. The army of the Indian Moghuls: its organization and administration. London, 1903. P. 135; Iqtidar Alam Khan. Gunpowder and Firearms: Warfare in Medieval India. New Delhi, 2004. P. 93—94, 98—99, 103; Kansoy U. Savaş Filleri ve Mürettebatının Silahları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 2020. Cilt 7, Sayı 1. S. 421—423.

² Ordo wyjazdu cesarza tureckiego z Konstantynopola, 1621 r. S. 178.

³ Potocki W. Wojna Chocimska. Poemat w 10 częściach. Warszawa, 1880. S. 173.

«в доспіхах» вирушили на війну, то на кожному з них було лише по чотири «пищальники» у вежі. Отже, можна припустити, що під час урочистих процесій, які демонстрували силу і могутність армії, на кожного слона садили максимально можливу кількість воїнів, котрих бачили тверський купець і польський розвідник. У реальних бойових діях кількість осіб на тварині була за чисельністю більш або менш стандартною — від трьох до шести воїнів, ураховуючи погонича. Саме три особи артилерійської обслуги видно і в сучасних реконструкціях «гаджналів» бірманської армії (іл. 18) у битві при Аюттхаї в січні 1549 р., що показані у таїландському фільмі «Легенда про Суріютай».

Інформацію стосовно прямого застосування турками слонів у запеклих боях під Хотином знаходимо тільки у двох писемних звітках. Зокрема, у вже згадуваній копії листа Я. Чаплінського вказується, що з тих слонів «одного з гармати убито»¹. Однак польський шляхтич не вказав, коли саме упродовж тривалого перебігу бойових дій це відбулося. Інше повідомлення про залучення цих великих тварин у генеральному штурмі османцями польсько-литовських і запорозьких укріплених позицій 28 вересня 1621 р. знаходимо в «Історії Хотинської війни», яку написав Ованес Каменаці. Так, він говорить, що в той день їхні «воєначальники і командири з великою обережністю почали готувати вершників і піхотинців — турків, богданійців, мінтейців, румелійців, боснійців, анатолійців, татар і усі племена, що з'явилися здалеку, поки ніхто не залишився у таборі, крім 2000 солаків — близьких до султана, 4000 яничарів і стільки ж секироносців, тобто балтаджи. Усе ж інше військо Осман разом із слонами направив на християн (курсив мій. — А. Ф.), говорячи: «Те, що повинно статися — станеться сьогодні! Або ви розіб'єте нашого ворога, або всі одночасно загинете». ... Сам же Осман піднявся на високий горб позаду Хотина, котрий називається «Городищем», і було перед ним два слони, а на слонах чотири сурмачі і співці та різноманітні музичні інструменти, щоби його розважати»². З повідомлення Ованеса видно, що турецький

¹ Kopia listu od pana Czaplińskiego do Jerzego Radziwińskiego. S. 215.

² «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого / Пер. с древнеарм. К. Юзбашяна. Историко-филологический журнал. 1958. № 2. С. 274—275.

султан кинув на ворожі розташування усі наявні в нього військові підрозділи, у тому числі й цілу «терархію», або дві «зоархії» своєї елефантерії. Проте уже під кінець дня, зазнавши чималих втрат, деморалізовані та втомлені османські підрозділи відступили до свого табору. За свідченнями хроніки Мустафи Наїми, «у цій брані з боку ісламу пало багацько люду та коней, а ще чимало вкрилося ранами»¹. Загибель значної кількості коней вказує, що у цьому запеклому штурмі брала активну участь не тільки турецька піхота, але й кавалерія. У «Кам'янецькій хроніці» говориться, що османці «того дня до ночі атакували дев'ять разів як піші, так і кінні»². Використання турками значних кавалерійських мас у генеральному штурмі 28 вересня частково може пояснити і необхідність участі в ньому слонів. Вище, на прикладі битви при Самугарсі, вже було продемонстровано важливе значення цих великих тварин для керівництва значними за чисельністю підрозділами кавалерії на полі бою під час масованої атаки.

Востаннє про османських слонів під Хотином повідомляється у зв'язку із завершенням бойових дій. Окремі автори щоденників про події 1621 р. говорять, що насамкінець, після укладення миру, турецький султан подарував королевіччу Владиславу слона, а той у свою чергу підніс йому коштовно оздоблену рушницю³. При цьому чітко вказується, що Осман II подарував тільки одну велику тварину. Однак в записках Симеона Лехаці про це знаходимо інші відомості, а саме: «Після довгих переговорів вони (султан і королевічч. — А. Ф.) поклялися в союзі та дружбі. Осман надіслав королевіччу дорогі подарунки, а також живих слонів, той йому теж віддячив подарунками»⁴. Як бачимо, вірменський мандрівник говорить, що Владиславу були подаровані, напевно, усі слони, які ще були в розпорядженні турецького султана. На жаль, усі ці дані, через їх поодинокість, важко перевірити. Проте, через відсутність необхідних джерельних відомостей поки що не вдалося простежити подальший шлях цього подарованого королевіччу слона чи слонів.

¹ Наїма Мустафа. Гюсейнові города у витягу історії із заходу та сходу. С. 78.

² «Кам'янецька хроніка» складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом С. 103.

³ Diariusz wojny Tureckiej z Polakami w Wotoszech pod Chocimem, 1621. *BR w Poznaniu* (Biblioteka Raczyńskich). Rkp. № 139. S. 294.

⁴ Лехаці Симеон. Путевые заметки. С. 260.

У підсумку варто зазначити, що питання, яке стосується участі турецької елефантерії, потребує й надалі детального вивчення, оскільки залишаються ще як писемні документи, так і речові джерела, котрі можуть пролити більше світла на цей аспект. Розширення кола історичних джерел дасть можливість ще чіткіше вималювати картину, яка стосується можливості використання бойових слонів Османа II в період Хотинській війні 1621 р. Втім, уже можна говорити, що загальна кількість тварин у розпорядженні султана була невеликою, більшість документальних та наративних повідомлень вказують усього на чотири слони, які склали окремий військовий підрозділ. Чисельність останнього дає підстави припустити, що він мав відповідну організацію. Наявні стислі повідомлення з писемних джерел і матеріали іконографії й археологічних досліджень свідчать про стандартне військове спорядження цього підрозділу османської елефантерії. Зафіксовані на цих бойових слонах спеціальні «намети» або «шатра» були, скоріше за все, типовими індійськими хаудами, які турки запозичили з військової культури народів Індостану. З допомогою таких своєрідних сидінь, накритих балдахіном, султанські воєначальники могли виконувати необхідні командні функції при веденні активних воєнних дій, подаючи своїм військовим підрозділам відповідні команди і знаки, використовуючи різні засоби сигналізації. Крім того, завдяки такому спорядженню й самі тварини, за необхідності, могли перетворюватися на окремі бойові одиниці, оскільки на кожному слоні міг розміститися екіпаж відповідної чисельності. Наразі однозначно стверджувати, які саме бойові функції виконували турецькі слони під Хотином, неможливо. Можна лише констатувати, що наведені вище стислі джерельні свідчення про їх використання під час генерального штурму польових укріплень польсько-литовського і запорозького таборів вказують на факт активного застосування цих великих тварин на полі бою.

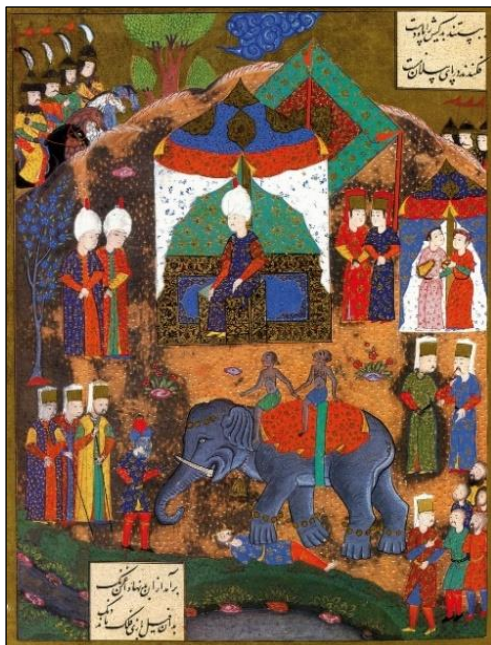
Ілюстрації до розділу

Іл. 1. Шах Аббас I. Гравюра Д. Кустоса (1600—1602 рр.)

Іл. 2. Подарунки перського шаха прибувають до Стамбула.
Мініатюра з рукопису «Шехнаме» Ганізаде Надірі (1620—1622 рр.).

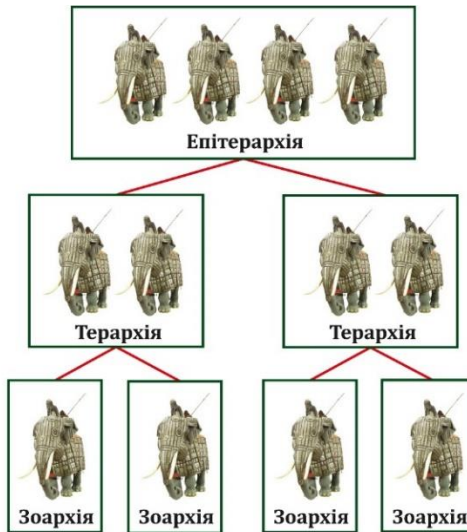
Іл. 3. Страта полоненого за допомогою слона при дворі Сулеймана I в Белграді. Турецька мініатюра середини XVI ст.

Іл. 4. Слони і верблюди армії Османа II. Фрагмент гравюри Дж. Лауро (1624 р.).

*Іл. 5. Турецькі слони і верблюди.
Фрагмент картини фламандського художника (1628 р.).*

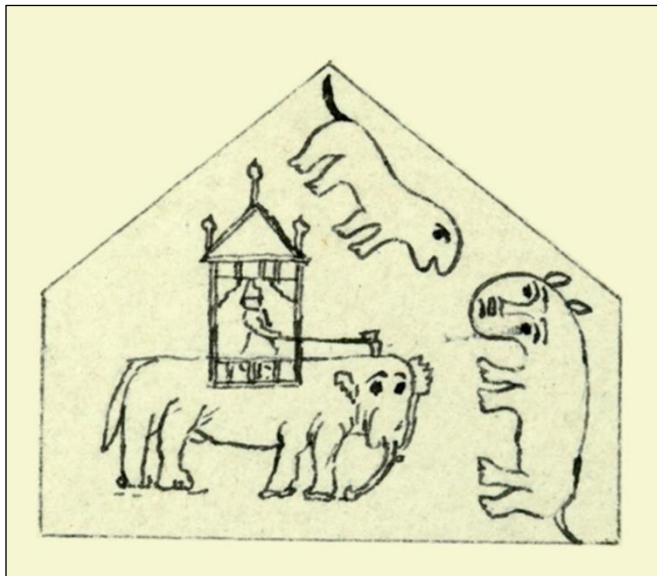
Іл. 6. Внутрішня організація турецької елефантерії у війні 1621 р.

Іл. 7. Слон з погоничем і паланкіном на спині.
Зображення на кахлі XVII ст. з села Громи: 1 — фото; 2 — прорисовка.

Іл. 8. Спорядження погоничів на бойових слонах.
Фрагмент могольської мініатюри початку XVII ст.

*Лл. 9. Слон з погоничем і «паланкіном» на спині.
Зображення на зовнішньому фасаді Константинопольських
(Бендерських) воріт Хотинської фортеці XVIII ст.*

Лл. 10. Зовнішній вигляд хауди другої половини XVIII ст. Сучасне фото.

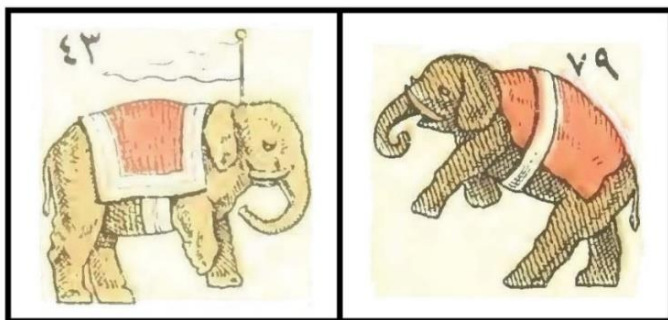
*Лл. 11. Падшахзаде Дара Шукох на слоні веде свою армію в атаку.
Могольська мініатюра середини XVII ст.*

Іл. 12. Бойовий слон з погоничем і прапороносцем на спині при дворі султана Сулеймана I. Фрагмент гравюри М. Лорка (1557 р.).

Іл. 13. Індійський бойовий слон з погоничем і прапороносцем на спині. Могольська мініатюра першої половини XVIII ст.

Іл. 14. Зображення слона на яничарських емблемах 43-ї та 79-ї орти джемаат.

*Ил. 15. Слон біля ставки турецького султана під Хотиним.
Мініатюра з рукопису «Шехнаме» Ганізаде Надірі (1620—1622 рр.).*

*Ил. 16. Багатощарова археологічна пам'ятка Дарабани,
ур. Замчесько (видляд з північного заходу).*

*Лл. 17. «Гаджнал» — індійська легка гармата XVII—XVIII ст.
на вертлюзі. Сучасне фото.*

*Лл. 18. Бірманські «гаджнали». Фрагмент з тайландського фільму
«Легенда про Суріотай» (2001 р.).*

РОЗДІЛ VI

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1620—1621 РОКІВ^{1,2}

Актуальність теми обумовлюється наступними чинниками. Насамперед давно назрілою потребою проведення комплексного наукового дослідження цієї значущої події в історії Центрально-Східної Європи. Адже, попри існуючий вагомий доробок учених, продовжує існувати чимало проблем (включаючи фундаментальні, як-от, наприклад, з'ясування початку війни та її ініціатора), що залишаються дискусійними. По-друге, в історіографії упродовж XIX — початку XX ст. витворено ряд міфів (про внутрішню притаманну Порті постійну агресивність та її наміри завою-

¹ **Степанков Валерій** (*Кам'янець-Подільський*)

Доктор історичних наук, професор. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
orcid.org/0000-003-2963-6726
e-mail: stepankovk@gmail.com

² **Степанков Віталій** (*Кам'янець-Подільський*)

Кандидат історичних наук, старший викладач. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
orcid.org/0000-0002-5497-9344
e-mail: stepankov.vitalii@kpnpu.edu.ua

вати Польщу й Україну, розгром турецького війська під Хотинном, «бойове побратинство українського, польського і литовського народів» й ін.), які істотно спотворюють сутність подій. По-третє, для подальшого теоретичного осмислення сутності подій польсько-турецької війни, а відтак їх об'єктивної реконструкції (максимально наближеної до історичної реальності), поза сумнівом, важливим завданням є виявлення у сучасній історіографії стрижневих проблем, що вимагають глибокого переосмислення, обговорення на сторінках публікацій, наукових конференціях, круглих столах тощо. Сказане не означає, що вчені взагалі не торкаються цієї сфери наукового пошуку (у цьому відношенні прикладом для наслідування можуть слугувати роботи П. Саса). Йдеться про інше, а саме: зорієнтування уваги науковців на необхідність першочергового вивчення саме ключових квестій, переважно дискусійного або недостатньо глибоко дослідженого характеру, а не на продукуванні давно відомих в історії суджень, ідей та фактів (особливо помітних під час відзначення ювілеїв Хотинської битви).

Виходячи із вищесказаного, автори розділу вбачають **мету** дослідження у визначенні найбільш актуальних, на їхній погляд, проблем польсько-турецької війни та спробі їх з'ясування. Для її досягнення необхідно розв'язати такі **завдання**: проаналізувати характер польсько-турецьких відносин першого двадцятиріччя XVII ст. і виявити фактори, що призвели до війни; встановити роль Цецорської кампанії польського війська восени 1620 р. до Молдавії, а саме: вона започаткувала широкомасштабний воєнний конфлікт між державами чи виявилася локальною військовою акцією, що не вчинила вирішального впливу на спалах війни; розкрити істинну роль гетьмана Я.Бородавки у Хотинській кампанії Війська Запорозького 1621 р. і, нарешті, підтвердити чи спростувати утверджену у польській та українській історіографії ідеологему щодо розгрому річпосполитською армією османського війська біля Хотина.

Аналіз стану вивчення в **історіографії** означених нами проблем дослідження засвідчив істотний вплив на змістовну складову їх потрактування нинішніми науковцями духовно-ціннісних матриць минулого, витворених учасниками й сучасниками битви та інтелектуалами другої половини XVII — першої половини XX ст. Зокрема, козацька старшина, котра взяла у ній участь, убачала у ній боротьбу «з ворогами святого Хреста» та захист цілісності «Вітчизни — Речі Посполитої».¹ Автор Львівського літопису М. Гунашевський досить-таки лаконічно занотував: «...за помічю божиєю а за стараннем козацьким сталося», що королевич Владислав та гетьман П. Сагайдачний «...отримали звитязтво великое».² У літописах С. Величка й Г. Граб'янки цілком слушно відзначалася визначальна роль Війська Запорозького в одержанні звитязи над ворогами «християн».³ Українські дослідники другої половини XIX — першої половини XX ст. в основних принципах сформулювали підвалини теоретичної матриці тлумачення згаданих проблем. Вони передбачали існування постійної іманентної агресивності Османської імперії супроти християнської Речі Посполитої, включаючи Україну, замовчування значущості Цецорської кампанії поляків у спалаху війни, возвеличення постаті П. Сагайдачного й приглушення ролі Я. Бородавки у Хотинській кампанії та прославлення здобутої «блискучої перемоги» (лише І. Крип'якевич висловив міркування, що вона «не довела до нічії перемоги»)⁴. До кінця 80-х рр. XX ст. матриця «збагатилася»

¹ Див.: В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, В. Щербак (упоряд.), Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Київ, 2016. С. 218—244.

² Бевзо А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Вид. друге. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1971. С. 104.

³ [Величко С.]. Приложение к первому тому Летописи Величка // Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко. Киев. 1848. Т. 1. С. 30—31; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. С. 30.

⁴ Антонович В. Петро Сагайдачний // Гетьмани України. Історичні портрети. Збірник. Київ: журнал «Україна», газета «Вечірній Київ», 1991. С. 8; Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1991. С. 81—82; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка. 1995. Т. 7. С. 438—445, 458—476; Дорошенко Д. Нарис історії України. Мюнхен: Вид-во «Дніпрова хвиля», 1966. Т. 1: (До половини XVII століття). С. 201—211;

ідеями про перетворення України в окремішній об'єкт (нарівні з Польщею) загарбницького походу Порти, аби «відкрити собі дорогу до Руської держави й до Західної Європи»; світову значимість «нечуваної поразки Туреччини та її васалів», яка «потрясла імперію до її основ»; необхідність класового підходу до оцінки характеру взаємовідносин Я. Бородавки та П. Сагайдачного й, нарешті, низьку боєздатність польсько-литовського війська тощо.¹

Доводиться констатувати, що у новітній історіографії (90-ті рр. ХХ ст. — 2021 рр.) існує порівняно небагато праць, присвячених розгляду важливих проблем війни. Переважна більшість з них або продукує традиційні (усталені) погляди на її сутність і значимість, або відноситься до науково-популярного різновиду. В силу чого некритично продовжують сприйматися існуючі міфи щодо виняткової агресивності зовнішньої політики османського уряду щодо Речі Посполитої й України, його мету продовжити «похід» до Балтики, а потім до інших країн Західної Європи й приступити до завоювання «всієї Центральної Європи» та всілякого завуалювання польського експансіонізму; врятування козацтвом «від національної катастрофи не тільки» українського народу,

Ефименко А. История украинского народа. Киев: «Льбидь», 1990. С. 205—207; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін.; упорядк. покажч. Б. Якимовича; вид. 4-те, змін. і доповн. Львів: Вид-во «СВІТ», 1992. С. 187; Костомаров Н. Богдан Хмельницький, Москва: «Чарли», 1994. С. 52; Крип'якевич І. П. Історія України. Львів: Вид-во «СВІТ», 1990. С. 165; Полонська-Василенко Н. Історія України. 2-ге вид. Київ: «Льбидь», 1993. Т. 1: До середини ХVІІ ст. С. 444; Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Дніпропетровськ: «Січ», 1991. С. 47—52.

¹ Алекберлі М. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине ХVІ — первой половине ХVІІ веков. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1961. С. 3—11, 189—219; Алекберлі М. Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957. С. 3—7, 61—82, 105—116; Голобуцкий В. Запорожское казачество. Киев: Государственное изд-во политической литературы УССР, 1957. С. 172—187; Підгородецький Л., Рашба Н. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) // Український історичний журнал. 1971. №9. С. 131—137; Рашба Н. Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. і Росія // Український історичний журнал. 1959. № 6. С. 77—89; Рашба Н. Очерк истории польско-турецких отношений в ХVІ — первой четверти ХVІІ в. // Османская империя в первой четверти ХVІІ века. Сборник документов и материалов / составители Х. Ибрагимбеги, Н. Рашба. Москва: Изд-во «Наука», 1984. С. 23—29; Хотинська війна 1620—21 // Радянська енциклопедія історії України. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1972. Т. 4. С. 438; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 5—49, 109—137, 304—309.

але й польського; українсько-польського «бойового побратинства», ідеалізації особистості П. Сагайдачного та ін.¹

¹ Апанович О. Запорозькі козаки в Хотинській війні 1621 року // Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1991. С. 83—116. Апанович О. Козацтво — збройні сили України. Історичний нарис. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2010. С. 58—61; Боднарюк І., Сандуляк І. Наукові студії з історії Хотинської війни 1620—1621 рр. (огляд історіографії) // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці—Хотин, 22—23 вересня 2011 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. С. 20—29; Ботушанський В. Хотинська битва 1621 року — визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Хотинська війна 1621 року (до 380-річчя): матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 380-річчю Хотинської війни. Чернівці: Вид-во «Прут», 2002. С. 21—22; Ботушанський В. Хотинська битва — визначна подія у боротьбі українського народу проти турецько-татарської агресії // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці—Хотин, 22—23 вересня 2011 р.). С. 40—41; Брехуненко В. «Дивна то і неказанна мужність ...». Козаки у Хотинській війні 1621 року: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2013. 120 с.; Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620—1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2010. Вип. 9—10. С. 42—59; Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ: Вид-во «Україна», 2004. С. 70—81; Добржанський О., Пивоваров С. Хотинська битва 1621 р. // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці—Хотин, 22—23 вересня 2011 р.). С. 9—10; Ільків М. Пруто-Дністровський театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. // Хотин—1621: 400 років пам'яті. Збірник наукових праць. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2021. С. 125—154; Комарницький С., Сагайдак Д. Козацький полководець. Чернівці-Київ: Золоті литаври, 2005. С. 4—41; Комарницький С. Хотинська епопея (З історії Хотинської війни 1621 року). Чернівці: Золоті литаври, 2000. С. 28—81; Макар Ю. Історіографія Хотинської війни 1621 року // Хотинська війна (до 380-річчя): матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 380-річчю Хотинської війни. С. 107—115; Сас П. Хотинська війна 1621 року: Монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 520 с.; Сас П. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 269—309; Сас П. Про чисельність запорозьких сил у Хотинській битві // XIII Буковинська Міжнар. істор.-краєзн. конф., присвяч. 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей. Чернівці, 22—23 жовтня 2021. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 25—30; Степанков В. Історичне значення участі українців у польсько-турецькій війні 1620—1621 років // Хотинська війна 1621 року // Хотинська війна (до 380-річчя): Матеріали Міжнар. наук. конф. присвяч. 380-річчю Хотинської війни. С. 8—15; Степанков В. Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. в історичній долі України // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці—Хотин, 22—23 вересня 2011 р.). С. 200—210; Степанков В. Польсько-турецька війна 1620—1621 років: хто і коли її розпочав (кілька міркувань) // Хотин—1621: 400 років пам'яті. Збірник наукових праць. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2021. С. 9—27; Степанков В., Степанков В. Міфи польської історіографії про Хотинську битву 1621 року та її історичне значення // XIII Буковинська Міжнар. істор.-краєзн. конф., присвяч. 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей. Чернівці, 22—23 жовтня 2021 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 48—49; Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 90—94; Яценюк Ф. Переговори та укладення перемир'я 1621 р. у Хотині // XIII Буковинська Міжнар. істор.-краєзн. конф., присвяч. 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей. С. 42—44.

Незрівнянно інтенсивніше проходило творення духовно-інтелектуальної матриці у польському суспільстві спочатку заходами уряду й зусиллями авторів щоденників, спогадів, хронік учасників і сучасників Хотинської битви, а пізніше — історичними працями й літературними творами. Як наслідок, уже в XVII ст. викристалізовується яскраво-емоційний, пройнятий національно-патріотичним духом образ епохальної перемоги над ворогом Св. Христа. Чи не визначальну роль у його постанні відіграв акт сакралізації «тріумфу польської зброї над потугою цезаря Османа П...», вчинений Папою Григорієм XV на прохання короля Сигізмунда III, примаса та єпископату двома бреве у кінці 1621 р. та у червні 1623 р. Вони проголошували день 10 жовтня 1621 р. духовним святом на честь Марії Богородиці й усіх святих покровителів Польщі з нагоди здобутої перемоги.¹ На переконання польської дослідниці Е. Торуй: «Велич Хотина підносило насамперед його міжнародне значення, бо доля Польщі у цій війні насправді визначала долю всієї християнської Європи, якій загрожувала смертельна небезпека бути затопленою мусульманською потугою». Адже «...звитяга, виборена самопожертвою польського жовніра, рятувала християнський світ від пожежі страхітливої війни й усувала привид турецької неволі».²

Й водночас авторка навіть жодним словом не спромоглася згадати про таку ж саму самопожертву, проявлену на полі битви в ім'я порятунку Речі Посполитої й всього «християнського світу», з боку українського козака. Між іншим, возвеличення (культу) слави польської зброї та знецінення української й стало одним із витворених міфів польської матриці сприйняття Хотина, основні ідеї якої продовжують домінувати й нині у польській історіографії. Іншими є наступні: Порта — традиційний затятий ворог Польщі; Річ Посполита не агресор, а жертва турецької експансії; Цецор-

¹ Torój E. «Sekret» Wojny chocimskiej Wacława Potockiego / Do druku przygotował zespół: W. Bryła, B. Czwornóg-Jadczak, T. Piersiak. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014. S. 18.

² Torój E. «Sekret» Wojny chocimskiej Wacława Potockiego. S. 11.

ська кампанія — локальна військова акція, а не початок війни з Османами; ініціатор воєнних дій — Осман II; ігнорування визначальної ролі козацтва у перебігу й наслідках битви; тріумфальна перемога річпосполитської армії. Отже, маємо існування двох матриць (української та польської) квестії польсько-турецької війни.

Попри існуючі між ними відмінності існують і тотожні складові. Особливо впадає у вічі однозначне потрактування Туреччини як лютого ворога не тільки Польщі й України, але й інших народів і країн європейської цивілізації. Словна поділяємо висловлене з цього приводу міркування Б. Боднарюка та І. Сандуляка, що «...дослідники XIX ст. у більшості випадків трактували означений польсько-турецький конфлікт з позицій виключно християнських світоглядних орієнтирів і відповідних морально-етичних канонів. Грунтуючись саме на цих об'єктивних цивілізаційно-релігійних та духовно-ментальних розбіжностях християнства й ісламу, вони певною мірою виправдовували превентивну «необхідність» Польського королівства напасти на Османську імперію. Європоцентричний підхід як методологічна домінанта і релевантний сутнісний критерій визначив, таким чином, вектор подальших аксіологічних оцінок, **який залишався в історіографічному вимірі традиційним (з точки зору дидактичних засад) практично до початку нинішнього, XXI століття** (виділено нами. — *Авт.*)

Превалюючий дослідницький дидактизм в межах ціннісних характеристик Схід—Захід, у свою чергу, породив стійкий елемент однобічності у сприйнятті, осмисленні й наукових трактуваннях фактологічного матеріалу, що стосується згадуваної Хотинської війни 1620—1621 рр.»¹

У зв'язку з цим давно вже визріла фундаментальна проблема з'ясування двох органічно пов'язаних між собою питань: яка подія і коли ознаменувала початок війни, і яка країна стала її ініціатором: Османська імперія чи Річ Посполита?

¹ Боднарюк Б., Сандуляк І. Наукові студії з історії Хотинської війни 1620—1621 рр. (огляд історіографії). С. 20—21.

Однозначної відповіді на них поки що в історіографії не існує. Не випадково найкращий фахівець з її дослідження П. Сас констатував наступне: «У працях вітчизняних істориків замість конкретної відповіді на запитання про початок Хотинської війни найчастіше можна зустріти хронологічно послідовний виклад подій її передодня та початкового етапу. Йдеться насамперед про висвітлення з тими чи тими часовими прив'язками мобілізаційних заходів сторін, утягнутих у конфлікт, етапів просування військ до майбутнього театру воєнних дій, початку перших боїв, у тому числі під Хотином». На його переконання і «...найважливіші дослідження польських авторів, що присвячені темі Хотинської війни, не дають чіткої відповіді на запитання про початок цього воєнного конфлікту. Зазвичай у польській історіографії спостерігається підміна конкретної дати початку Хотинської війни наведенням розлогої хронологічної мережі перебігу політичних, організаційних та воєнних подій, пов'язаних із цим воєнним конфліктом». Й приходиться до висновку, що «...в історіографії явно бракує переконливого обґрунтування точної дати початку Хотинської війни. Не останньою чергою це пов'язано з методологічними труднощами, з якими стикаються дослідники, окреслюючи воєнно-політичні події, що запустили механізм війни. Складність визначення політичного рубежу, за яким відносини між Османською імперією та Річчю Посполитою переросли в стан війни, полягає у тому, що жодна із сторін ані 1620 р., ані 1621 р. офіційно не оголосила своєму суперникові війну, підкріпивши цей публічний політико-правовий акт бойовими діями».¹

Як наслідок, намагаючись відповісти на них, науковці сформулювали чимало версій. Згрупувавши їх, помітимо існування двох основних підходів. Перший, якого дотримується меншість істориків (М. Алекберлі, В. Ботушанський, О. Гуржій, Д. Колодзейчик, В. Корнієнко, В. Маєвській, Л. Подгородецкій, Н. Рашба, Д. Скорупа, В. Степанков, К. Шьледзінь-

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 161, 162.

скій та ін.), трактує початком війни між обома державами вторгнення польського війська до Молдови та його розгром турками (знаменита Цецорська кампанія великого гетьмана (з 1618 р.) і канцлера (з 1617 р.) Корони Польської С. Жулкевського 2 вересня — 6 жовтня 1620 р.), а відтак її ініціатора вбачає у Речі Посполитій. Другий (його дотримується переважна більшість учених: О. Апанович, В. Брехуненко, М. Грушевський, О. Добржанський, Я. Качмарчик, Ю. Макар, П. Сас, Ф. Суvara, Є. Теодорчик, Е. Торуй, С. Хойнецький, Д. Яворницький та ін.) — вбачає її зачинателя в Османській імперії, армія якої в червні 1621 р. вирушила у похід супроти Речі Посполитої, прямуючи до Хотина. Деякі автори, як, наприклад, М. Алекберлі та С. Комарницький, в одних і тих же працях вживають обидві дати¹ чи переживають еволюцію поглядів. Так, якщо Т. Чухліб у книзі, присвяченій висвітленню місця України у «християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр.» (2010), визначав хронологічні межі польсько-турецької війни 1621 роком, то в інтерв'ю кореспонденту «Polskie Radio S. A.» Н. Олійнику, даному 1 жовтня 2021 р., уже стверджував, що сьогодні «...не тільки українські, але й польські історики доказують, що ця війна почалася ще 1620 року від Цецорської битви».²

Ще один аспект проблеми, що впадає у вічі при ґрунтовному опрацюванні доробку українських і польських науковців, полягає не тільки у майже однотайному обвинуваченні османської політичної еліти в іманентній агресивній політиці щодо Речі Посполитої, а відтак і в розв'язанні війни 1620—1621 рр., але й разом у завуальованості загарбницьких зазіхань з боку польської еліти стосовно володінь Туреччини. Навіть ті з авторів, котрі визнають Цецорську

¹ Алекберлі М. Хотинская война (1621 г.). С. 61—62, 84; Комарницький С. Хотинська епопея (З історії Хотинської війни 1621 року). С. 25, 45, 70, 80—81, 181—182.

² Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. С. 93; Чухліб Т. Хотинська битва 1621 року — спільна перемога Війська Запорозького та Речі Посполитої: URL: <https://www.Polskieradio.pl/398/7866/Artykul/2818516,Хотинська-битва-1621-року-спільна-перемога-Війська-Запорозького-та-Речі-Посполитої> (дата звернення: 24.10.2021).

кампанію поляків «наступальною війною», уникають покладати на Варшаву відповідальність за відкриту експансію, що й обумовила відповідну мілітарну контрнаступальну акцію османського війська 1621 р. У цьому відношенні вельми показовою виглядає наступна думка польського дослідника К. Шьледзіньського з приводу Цецори: «Та, як і попередні інтервенції до Молдавії, не були спрямовані проти Туреччини. Мали насправді за мету забезпечити кордони на Дністрі від ворожих нападів молдаван, і татар».¹ Не можна не подивуватися дивовижному умінню автора інтерпретувати факт неприхованої агресії 10-тисячного польського війська у межі сусідньої держави благородною місією необхідності захисту населення Корони Польської! За обставин панування в історіографічному просторі потрактування Цецорської кампанії хтось-яким локальним мілітарним конфліктом, непричетним до вибуху війни між обома державами, з'ясування цієї проблеми продовжує залишатися серед найбільш пекучих і нагальних. Бо ж саме вона слугує провідною ниткою (дороговказом) розплутування інтелектуального клубка із суперечливих міркувань та суджень про причини і початок війни 1620—1621 рр.

Добре відомо, що у 90-х рр. XVI — XVII ст. Османська імперія вела важку війну з австрійськими Габсбургами, яка сковувала її зовнішньополітичну активність й послаблювала мілітарні позиції у протистоянні з Річчю Посполитою. Цим вирішив скористатися польський канцлер Ян Замоїський з метою встановлення контролю над Молдовою й Валахією. 1597 р. польський посол Гольський недвозначно сповістив султана Мехмеда III, що «з цього часу король буде призначати господарів, за якими одначе залишав обов'язок виплачувати султану данину, як це було до сього часу».² А наступного року Варшава домагається укладення угоди, що передбачала встановлення спільного володіння (кондомініуму)

¹ Śledziński K. *Cecora 1620*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2007. S. 188.

² Skorupa D. *Stosunki polsko-tatarskie 1595—1623*. Warszawa: Wyd-wo Neriton Instytut Historii PAN, 2004. S. 63, 150—151; Śledziński K. *Cecora, 1620*. S. 41—42.

цими державами. Воно призвело до загострення політичної боротьби претендентів за владу у Молдові, підтримуваних обома монархами. Завершивши успішно 1606 р. війну з Австрією, Стамбул спромігся 1607 р. укласти новий договір з Річчю Посполитою, що скасовував кондомініум і позбавляв польського монарха права впливу на призначення володарів Молдови й Валахії. Щоправда, при цьому султан зобов'язувався зводити на трон тільки осіб, приязно налаштованих до Речі Посполитої.¹

Починаючи з 1612 р. відносини між останньою й Портою набрали незворотної тенденції до видимого погіршення і явно не з вини султанського уряду. Її породжували й поглиблювали короткозорі політичні акції як з боку певних магнатських угруповань, так і королівського двору й уряду. Зокрема, відомі безпосередні вплутування їхніх збройних формувань у політичну боротьбу в Придунайських князівствах 1612, 1616 і 1619 рр., за спиною окремих з них, на жаль, спостерігалась політична присутність двору Сигізмунда III й урядовців.² Намагаючись посилити свій вплив на Молдову, Варшава домоглася восени 1616 р. укладання Бразької угоди з її господарем, яка передбачала повернення Польщезу Хотина, принесення ним присяги на вірність королю й Речі Посполитій, закріплення ролі посередника у польсько-турецьких суперечках, заборону татарам вчиняти через терени Молдови напади на Польщу, надання католикам свободи віросповідання й окремої юрисдикції.³ Це чергове втручання владних кіл Речі Посполитої у внутрішньополітичне життя Османської імперії викликало різко негативну реакцію Стамбула. Адже він і так вже був вельми роздратований її

¹ Рашба Н. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. С. 21—23; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 6—7; Skorupa D. Stosunki polsko-tatarski 1595—1623. S. 151—152; Śledziński K. Cecora, 1620. S. 64—66, 86—87.

² Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 24—25; Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595—1623. S. 168—171, 189—191, 231—232; Suwara F. Przyczyny i skutki kłeski cecorskiej 1620 r. Oświęcim: Wyd-wo Napoleon V, 2016. S. 8—13, 41—43; Śledziński K. Cecora, 1620. S. 88, 91—92, 101—105.

³ Suwara F. Przyczyny i skutki kłeski cecorskiej 1620 r. S. 13—14; Śledziński K. Cecora, 1620. S. 94—95.

неспроможністю вгамувати козацькі морські вправи, що у другому десятиріччі XVII ст. перетворилися у постійний «гострий зубний біль» турецько-польських відносин, як, до речі, й татарські напади на терени Корони Польської (переважно українські землі). У повітрі вперше у XVII ст. явно «запахло порохом» воєнного конфлікту. До кордону з Річчю Посполитою відправляється потужна армія Іскендера-паші. Їй назустріч виступило польське військо С. Жулкевського. Уникнути битви вдалося тільки дякуючи виваженості обох військових очільників, котрі вступили у перемовини й 23 вересня уклали Бушанський договір, умови якого виявилися сприятливішими для Туреччини. Зокрема, Річ Посполита брала зобов'язання домогтися припинення козацьких нападів на імперію, відмовитися від втручання у внутрішні справи Молдови, Валахії та Семиграддя, виплачувати уполминки Кримському ханству, а Порта обіцяла заборонити татарам вчиняти набіги на Польщу тощо.¹ 1619 р. обидві сторони уклали новий договір, який «проголошував» «відновлення згоди, миру й приязні», підтверджував основні статті попереднього й передбачав, що «поляки не будуть завдавати жодних «прикроців і шкоди» людям Семиграддя і Валахії».²

Проте найпотужнішим фактором впливу на загострення польсько-турецьких відносин, на наш погляд, виявилася проавстрійська орієнтація королівського двору, що виразно окреслилася з 1605 р. й істотно зміцнювалася після укладення у 1613 р. перемир'я з Австрією. Скориставшись ним, прав-

¹ Рашба Н. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. С. 21—23; Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. С. 79—104; Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. Warszawa: Wyd-wo MON. 1964. Т. X. Cz. 2. S. 91—92; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 10—17; Skorupa D. Stosunki polsko-tatarski 1595—1623. S. 189—191, 198—202; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 9—20; Sledziński K. Cecora 1621. S. 94—97, 107—108; Treściak J. Historia wojny chocimskiej (1621). Wydanie nowe, przejrzone przez autora. Kraków: Krakowska spółka wydawnicza, 1921. S. 19—26.

² Рашба Н. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. С. 28; Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku. S. 92; Sledziński K. Cecora 1620. S. 107—108.

ляча у цій державі династія Габсбургів вирішила спрямувати Річ Посполиту проти свого традиційного зятятого ворога — Османів. Реалізації задуму сприяли наступні обставини: **перша** — існування міцних традиційних родинних зв'язків Сигізмунда III з австрійським домом Габсбургів, адже і його перша дружина Анна (1592—1598 рр.) (внучка ерцгерцога австрійського Карла II й внучка імператора Фердинанда I) і друга — Констанція (з 1605 р.) (сестра Анни) належали до роду Габсбургів; **друга** — відсутність зовнішньополітичних суперечностей між Віднем і Варшавою¹ й прагнення польського монарха домогтися протекції над Придунайськими князівствами.

Саме наявність експансіоністських прагнень у короля, придворної знаті, сановників й значної частини польської еліти загалом стала пригожим політичним ґрунтом для шпаркого проростання й процвітання антитурецьких настроїв у 1617—1620 рр., які швидко викристалізувалися у розроблений наприкінці 1618 — початку 1619 рр. канцлером і великим гетьманом С. Жулкевскім концепт «наступальної війни з Туреччиною» (поширена в українській історіографії калька з польської «zaczepnie» — «зачіпної» не точно передає зміст польського оригіналу, що означає «наступально, агресивно»). Так, їм вельми припав до душі зміст «Меморіалу» молдавського єпископа Любенецького, переданого королю у 1617 р., в якому пропонував де-факто опанувати Придунайські князівства шляхом передачі влади господарів у Молдові й Валахії особам, спорідненим з польською знаттю, а у Семиградді — королевичу Владиславу, котрому вони й мали підлягати, а відтак і започаткувати існування «Королівства Дакія» під протекцією Речі Посполитої.²

Наступного року талановитий угорський політик, князь Г. Бетлен, підтримуючи контакти з С. Жулкевскім, спокушав того доцільністю завдання по Порті превентивного удару, лякаючи тим, що, мовляв, після завершення своєї війни з

¹ Śledziński K. Cecora 1620. S. 90.

² Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 16—17.

Персією вона обов'язково нападе на Польщу, обіцяючи при цьому надати воєнну допомогу.¹ Прихильно сприймалася частиною сановників і придворних кіл ідея одного із творців «Ліги християнської міліції» графа Кароля Гонзаги де Невера щодо організації «Хрестового походу» проти Османської імперії, яку підтримували Папа та монархи ряду європейських країн. Після його розмов у Кракові з сенаторами у листопаді 1618 р. маршалок коронний Вольський, краківський воєвода М. Забжидовський та інші у листі до Сигізмунда III підбивали того нараз «зайнятися справою Ліги».²

Оця нагнітаюча атмосфера антитурецьких настроїв і породила розробку уже згадуваного нами проекту С. Жулкевського, що аж ніяк не передбачав проведення «локальної» війни проти Порти. Адже йшлося про створення для наступу на неї 100-тисячного війська: 30 тис. гусарів, 15 тис. аркебузирів, 15 тис. козаків (польська середня і легка кіннота), 40—45 тис. піхотинців. Він мав розпочатися із захоплення Придунайських князівств (за підтримки їхніх володарів) й оволодіння (вже за допомогою українських козаків) такими містами-фортецями, як Тягин, Білгород і Кілікія. Домагався затвердження свого плану на зимовому сеймі 1619 р., пропонуючи ухвалити скликання посполитого рушення та звернутися по допомогу до Папи Римського й впливових європейських монархів.³ Проте сейм відхилив його і висловився за збереження миру, задля чого й ухвалив продовження перемовин зі Стамбулом.⁴

Всупереч цьому, політичне угруповання Сигізмунда III — С. Жулкевського не припинило підготовки до війни. Її складовою стала позитивна реакція короля на прохання новообраного імператора Священної Римської імперії володаря

¹ Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 26—27.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 7; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 27—28.

³ Жерела до історії України-Руси. Львів: Археологічна комісія наукового товариства ім. Шевченка, 1908. Т. 8. С. 207—208; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 19; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 30—31.

⁴ Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 31.

Австрії Фердинанда II Габсбурга надати йому воєнну допомогу у боротьбі у Г. Бетленом і чеськими повстанцями, котрі могли об'єднатися й захопити Відень. Сформоване не без безпосередньої участі короля військо у листопаді цього ж року вторглося у Словаччину і розгромило підрозділи Г. Бетлена біля Гуменної, що спонукало того зняти облогу Відня. Отримана поляками перемога, за словами Ф. Сувари, «врятувала для цезаря Відень, а можливо, навіть корони угорську і чеську».¹ А в березні і в липні 1620 р. Сигізмунд III уже повідомляв котромусь із анонімних духовних сенаторів про наростання загрози вторгнення турків, бо султан готує війну.²

А тому постає цілком слушне питання: а чи насправду уряд Порти, яка тільки у 1618 р. завершила довготривалу важку війну з Персією (але ратифікація мирного договору відбулася лише у січні 1620 р.) й мала низку внутрішньополітичних проблем (заколот Джафера-паші александрійського, міжусобиця в Криму і, звичайно, взаємні ненависть і колотнеча між Іскендером-пашою та ханом),³ активно готувалася до війни з Річчю Посполитою? Аналіз виявленої і використаної дослідниками джерельної бази обґрунтування тези про яскраво виражену антипольську агресивність політики юного султана Османа II (при владі з початку 1618 р.) та його великого візира Алі-паші явно виглядає не аргументованим, а тому непереконливим. Звичайно, проавстрійська політика Варшави, її традиційне прагнення підпорядкувати своєму впливу політичне життя Придунайських князівств, активізація козацьких нападів із середини другого десятиріччя XVII ст., отримувана інформація щодо розробки планів «наступальної війни» — не могли не викликати занепокоєння з боку Стамбула, бо вбачали у цих діях порушення статей договору 1619 р.

¹ Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 42—43; Śledziński K. Cecora 1620. S. 101—105.

² Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 212—214.

³ Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 32—33; Śledziński K. Cecora 1620. S. 109.

Й, вочевидь, саме з цих причин великий візир вельми холодно зустрів у березні 1620 р. польського посла С. Отвіновського й не приховував відчуженості під час перемовин.¹ І ось під впливом такої атмосфери й далеко неправдивої (можливо, навмисної) інформації австрійського посла Я. Молларта (не забуваймо, що віденський двір прагнув втягнути Річ Посполиту у війну з Османами) той і доносив королю й уряду тривожні відомості щодо готовності турецького війська до вторгнення у межі Польщі.² Чи не найважливішим доказом агресивності султана та його рішучості знищити Польщу у працях науковців наводяться виїмки з його листа до Сигізмунда III від 26 серпня 1620 р. (дата 1619 р. є помилковою). Хоча зберігся у різних копіях, що мають певні смислові відмінності, все ж лейтмотивом змісту звучала погроза Османа II оволодіти Краковом, зруйнувати дощенту країну, знищити християнську віру й перетворити духовенство у невільників: «...на шії вашим священикам надягну ярмо, зроблю їх полоненими мого народу...».³ Характерною ознакою для них є неприхована ненависть до християнства і погроза його ліквідації разом зі священнослужителями, до чого ніколи не вдавалися Османи на завойованих землях. Саме вона не може не насторожувати щодо сприйняття цього листа як автентичного й не викликати підозри у його підробці. Більш ніж сумнівною бачиться нам і розповсюджене в історичній літературі судження про плани султана після розгрому Речі Посполитої об'єднатися з німецькими протестантами й завдати остаточної поразки Габсбургам.⁴

¹ Степанков В. Польсько-турецька війна 1620—1621 років: хто і коли її розпочав (кілька міркувань). С. 17.

² Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 18—22; Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595—1623. S. 231—233; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 52—56; Śledziński K. Cecora 1621. S. 109—111; Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621 r.). S. 30—31.

³ Божко О. «Хотинська війна» Гавганнеса Каменаци — важливе джерело до вивчення історії України // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці—Хотин, 22—23 вересня 2011 р.). С. 31—33; Комарницький С. Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року). С. 30; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 55.

⁴ Рашба Н. Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. і Росія. С. 81; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 58; Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku. S. 94; Śledziński K. Cecora 1620. S. 114

Аналіз робіт, присвячених історіографії Цецорської кампанії (вересень — перша декада жовтня), не підтверджує факту підготовки Османом II упродовж весни—літа 1620 р. армії до вторгнення у її межі. І не випадково! Адже ні король, ні С. Жулкевській самі (окрім чуток) не мали достовірних даних про неї, а відтак і не вірили у його початок. «Не є духом святим, ані пророком, — підкреслював великий гетьман у листі від 17 травня 1620 р. до подільського воєводи Т. Замойського, — чи буде щось із тих застережень (про напад турків. — *Авт.*), чи ні».¹ А у листі від 4 червня до краківського каштеляна Я. Острозького чесно признавався, що **«турецька війна загалом не загрожує** (виділено нами. — *Авт.*)» хоча наголошував на необхідності готуватися до відбиття можливого нападу. Саме ж адресат називав розмови про турецьку небезпеку «бабськими плітками».² Отож вважаємо слушним висновок Л. Подгородецького, який цілком поділяємо: «Фактом є те, що в 1620 році Туреччина була до війни з Польщею не підготовлена і воєнні дії спровокувала польська сторона».³

Хоча Туреччина не готувалася до війни, угруповання короля-канцлера, починаючи з весни, продовжувало нагнітати атмосферу очікування появи ворога.⁴ Так, 16 травня Сигізмунд III універсалом розпорядився готуватися шляхті до оборони від турецько-татарських підрозділів.⁵ Улітку С. Жулкевській, таємно від ухвали сейму, пришвидшив формування війська до походу. Вже 1 червня звернувся з універсалом до шляхти, закликаючи її, якщо вона хоче і себе, і своїх жінок та дітей мати у безпеці, збігатися «як на гвалт до війська», яке зосереджуватиметься біля Галича, «сподіваючись у цьому краї ворога».⁶ У листі до короля від 30 червня вкотре підтвердив власне переконання у доцільності саме «насту-

¹ Цит. за: Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. S. 53.

² Цит. за: Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 25.

³ Цит. за: Śledziński K. Cecora 1620. S. 117.

⁴ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 212—213.

⁵ Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 53.

⁶ Pajewski J., Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 1997. S. 60.

пальної війни» проти Османської імперії, акцентуючи увагу на потребі залучення до неї, окрім європейських володарів, і «перського короля».¹ А в середині наступного місяця «...так званий малий сенат схвалив інтервенцію польського війська у Молдавію (пізніше її зобразили як оборонну акцію)».²

20 серпня гетьман у зверненні до монарха наголошував на життєвій необхідності перенесення воєнних дій на ворожу територію. «Відверто скажу, — підкреслював він, — якщо буде Річ Посполита, вітчизна моя мила, вдаватися до оборонних дій у своїй землі, а ще коли б посполитим рушенням, як описано під час обрання короля Генріха, захотіла з турками вести війну, **тоді нам кінець, загинемо! Якщо з ворогом на його території будемо вести воєнні дії і нападатимемо, тоді не слід сумніватися у перемозі** (виділено нами. — Авт.)».³ Маючи у своєму розпорядженні бл. 10 тис. жовнірів (7 тис. вершників і 3 тис. піхотинців),⁴ а всього з обозними слугами (за обрахунками сучасного польського історика Р. Сікори, аби дізнатися про їхню чисельність у війську, треба число кіннотників помножити на два⁵) понад 20 тис. осіб, вирішив завдати по противнику неочікуваного удару, яким «ошелешити турків».⁶ Цей план ухвалюється військовою радою 30 серпня, й 2 вересня армія розпочала переправу через Дністер, а після її завершення попрямувала у напрямку Цецори. Їй протистояло всього бл. 1 тис. турків під проводом Іскендера-паші.⁷ Так розпочалася Цецорська кампанія поляків, яка завершилася 7 жовтня їх повним розгромом і смертю С. Жулкевського.

¹ Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621 r.). S. 34.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 17.

³ Цит. за: Rajewski J., Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. S. 61.

⁴ Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 68.

⁵ Sikora R. Zapomniana armia // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od Historii do literatury / pod red. Piotra Borka. Kraków: Collegium Columbianum, 2008. S. 159.

⁶ Сперальський З. Молдавские авантюры / Пер. с польск. и примеч. Н. Малютин-ной-Конколь. Бельцы, 2001. С. 150—151.

⁷ Collectanea z dziejopisów tureckich, rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag, przez I. I. Sekowskiego. Warszawa, 1824. S. 131—132; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 68—72; Śledziński K. Cecora 1620. S. 152—156.

Не має найменших сумнівів, що не імперія Османів, а Річ Посполита виявилася агресором, вчинивши раптовий напад на потенційного ворога, розпочавши таким чином заплановану «наступальну війну». І, як на наш погляд, м'яко кажучи, не коректними виглядають пошуки наукових аргументів, спрямованих де-факто (незалежно від наявності чи відсутності у них таких намірів) на обілення цього експансіоністського акту зовнішньої політики Речі Посполитої. Найбільш поширеною серед них виглядає спроба зобразити цю воєнну операцію польського війська локальною подією, а тому, мовляв, непричетною до вибуху польсько-турецької війни. Найдосконалішою (у розумінні переконливості) версією аналогічного концепту потрактування ролі й місця Цецори слугує запропонована П. Сасом. «З огляду на вище викладене, — підсумовував автор, — можна стверджувати, що з воєнно-політичної точки зору Цецорська битва була **локальним, причому завершеним, воєнним конфліктом**, який через загальну мобілізаційну неготовність Османської імперії не міг перерости у масштабне вторгнення армії Османа II на землі Речі Посполитої. **Те, що Цецорська битва була не початком Хотинської війни, а лише її каталізатором, підтверджує політичний резонанс, який вона мала у Стамбулі та Варшаві. Звістка про завершення цієї битви хоч і була сприйнята у них абсолютно протилежно в емоційному плані, однак політично підштовхнула обидві столиці до дзеркальних дій, а саме прийняття рішення про підготовку до війни** (виділено нами. — *Авт.*). Причому це було зроблено лише з огляду на результати Цецорської битви, тобто без жодних заяв сторін про оголошення війни. Утім вибух відкритого воєнного конфлікту був зумовлений не певним церемоніальним політичним оголошенням війни однією із сторін, якого могло і не бути, а, на нашу думку, першим масованим воєнним ударом на противника з подальшою ескалацією бойових дій».¹

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 163.

З приводу сформульованих дослідником доводів про Цецору як локальний конфлікт, а не початок польсько-турецької війни, висловимо кілька суджень, які, на наш погляд, не тільки ставлять їх під сумнів, але й спростовують найважливіші з-поміж них. **По-перше**, на основі аналізу різноманітних джерел історики встановили: антитурецьки налаштоване угруповання польської еліти, очолюване королем та канцлером, десь із 1618 р. починає схилитися до ідеї організації походу проти Османської імперії. Вона трансформувалася у розроблений останнім план «наступальної війни», який за жодних обставин аж ніяк не можна кваліфікувати майбутньою операцією локального масштабу. Й попри те, що не вдалося створити 100-тисячного війська, С. Жулкевській, зважаючи на повну неготовність Порти до війни й покладаючись на воєнну допомогу з боку Молдови (її господар К. Граціані обіцяв з'явитися до нього з 15 тис. вояків), Валахії і, можливо, окремих європейських монархів, аж ніяк не розглядав своє вторгнення у її межі власне таким актом. Мало того, що внаслідок цієї кампанії він прагнув встановити контроль над Придунайськими князівствами з метою перетворення їхньої території у військово-політичний плацдарм для подальшої боротьби з противником, але ж і прагнув перешкодити султану направити Г. Бетлену підрозділи для воєнних дій супроти Австрії й спонукати Османа II до укладення вигідного для Польщі договору.¹

Про те, що канцлер і король замислювали свої дії власне як широкомасштабну війну, а не локальну операцію, свідчать і деякі наступні вчинки, зроблені ними уже під час самої кампанії. Зокрема, монарх у листі від 17 вересня до гетьмана переконував того діяти рішуче: негайно знищити військо Іскендера-паші, щоб запобігти об'єднанню з ним татарської орди, а «волохи, бачачи щасливі успіхи, легше б з нашим військом, ярмо поганське скинувши, сполучилися».² У цей же

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 17; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 24—29; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 66—69.

² Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 69—70.

час гетьман звертався з листами і до валаського господаря Г. Могили, і до Г. Бетлена, переконуючи їх прибути до його табору. Враховуючи неприязнь хана Джанібек-Гірея до султана, зробив також невдалу спробу підштовхнути його до заклоту проти Османа II й переконати, щоб «не втручався до війни короля з султаном (виділено нами. — Авт.)».¹

По-друге, не помічаємо також підстав вважати цю подію «завершеним, воєнним конфліктом», який, мовляв, став лише «каталізатором», а «не початком Хотинської війни». Але ж саме вона і стала тим «першим масованим воєнним ударом на противника», до речі, заздалегідь підготовленим королем і урядом у формі «наступальної (а не оборонної!) війни» у вельми вдало обраний для цього час: Османська імперія не готувалася до неї! Інше питання, що С. Жулкевського підвели потенційні союзники та повільність дій: молдавський господар К. Граціані 8 вересня приєднався до нього тільки з 600 вояками замість обіцяних 15 тис. осіб, а валаський не з'явився взагалі. У той час як військо Іскендера-паші за рахунок приєднання ногайських і кримських татар у середині вересня зросло вже до 12—15 тис. осіб.² А те, що через низький бойовий дух жовнірів і більшості офіцерів, їх масове дезертирство, свавілля «люжної челяді», прорахунки гетьмана та його неспроможність навести лад у війську, воно у ніч з 6 на 7 жовтня було вщент розгромлене, а його очільник наклав головою, аж ніяк не означало завершеності воєнних дій, розпочатих вторгненням поляків. Всього-на-всього вони трансформувалися у новий етап свого розвитку — етап підготовки до вирішальної битви.

По-третє, важко погодитися з думкою П. Саса щодо «дзеркальності» характеру дій Варшави й Стамбула після отримання інформації щодо наслідків Цецорської кампанії.

¹ Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 70—71; Śledziński K. Cecora 1620. S. 156.

² Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. S. 62—65; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 31—33; Skorupa D. Stosunki polsko-tatarski 1595—1623. S. 234; Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej. S. 70—71; Śledziński K. Cecora 1620. S. 149—156.

Адже перша з них, напавши на Порту та зазнавши катастрофічної поразки й втративши армію, мала тепер поспішно готуватися до відбиття спровокованого нею ж контрудару імперії Османів. А друга, зі свого боку, вважала тепер своїм обов'язком «покарати» Річ Посполиту за вчинену агресію, а тому вдалася до формування потужного війська й підготовки його походу.

В силу сказаного вище сповна поділяємо концепт тих дослідників, котрі вважають, що польсько-турецька війна розпочалася Цецорською кампанією 2 вересня 1620 р. й завершилася укладенням 9 жовтня 1621 р. Хотинського мирного договору. У її перебігу виділяємо три етапи: **1-й початковий (2 вересня — ніч з 6 на 7 жовтня 1620 р.)** — вторгнення польського війська у межі Туреччини, його поразка біля Цецори, відступ і повне знищення неподалік Могилева-Подільського на правому боці Дністра; **2-й (7 жовтня 1620 — 2 вересня 1621 рр.)** — підготовка обома сторонами армій до вирішальної битви і їх зосередження в околицях Хотина; **3-й (2 вересня — 9 жовтня 1621 р.)** — перебіг боїв, які не виявили переможця, й укладання мирного договору.¹

Важливою проблемою продовжує залишатися висвітлення ролі гетьмана Яцка (Якова) Бородавки (Бородавки-Нероди) у Хотинській кампанії річпосполитського війська, постать якого в історіографії вимальовується у розмитих (переважно олов'яних) тонах. Хоча насправді вона у масштабному вимірі обдарувань і козацьких чеснот мало чим поступалася знаменитому П. Сагайдачному і несправедливо зображується у затінку його маєстату другорядною персоною. Чомусь традиційно замовчується той значущий факт, що він користувався величезним авторитетом серед козацтва (переважно нереєстрованого, неспадкоємного й незможного) й у конкурентній боротьбі за булаву у соціально-мілітарній корпорації перемагав П. Сагайдачного. Незрозумі-

¹ Степанков В. Польсько-турецька війна 1620—1621 років: хто і коли її розпочав (кілька міркувань). С. 26—27.

лим виглядає також ігнорування в історичній літературі немаловажної ролі Я. Бородавки у відновленні Єрусалимським патріархом Феофаном ієрархії Православної Церкви (адже отримавши у липні 1620 р. гетьманську посаду, він уповноважив уже полковника П. Сагайдачного і надалі супроводжувати того у дорозі з Києва до молдавського кордону), а також започаткуванні 12-річної політичної боротьби Війська Запорозького за узаконення названої акції.¹

Утвердженню негативного образу гетьмана посприяла, на превеликий жаль, дана його діяльності М. Грушевським наступна оцінка: «Козачина Сагайдачного взяла давно церковно-національну справу за свою; вона могла вже перед тим вести серед козачини агітацію за демонстрацією. Але **козацькі головорізи Бородавки може й не брали сеї справи так до серця, і дзенькіт червінців та перспектива великої кампанії на королівській службі, добичництва і повної свободи та самоволі «на волости» під покривкою тої королівської служби може взяли перевагу над огненними словами митрополита...** (виділено нами. — *Авт.*)».² Незважаючи на те, що вона не відповідає істині, для багатьох науковців стала відправною точкою для характеристики ролі у Хотинській кампанії. Об'єктивне ж дослідження означеної проблеми істориками безперечно дозволить викристалізувати іншу якість формату цієї постаті, а отже і значимості не тільки в історії формування козацького стану та його трансформації у «політичний народ», але й України загалом. Своє ж завдання вбачаємо значно скромнішим: окреслити головніші аспекти дій гетьмана й обставин втрати булави та смерті.

¹ Брехуненко В., Заяць О., Мицик Ю., Потапенко С., Щербак В. (упоряд.). Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги, Київ, 2015. С. 202—209; Сас П. Бородавка (Нерода) Яків (р. н. невід. — бл. 1624) // Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2003, Т. 1: (А—В). С. 350—351; Сас П. Витоки українського націотворення. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010, С. 468—476, 480, 484, 489—490.

² Грушевський М. Історія України-Руси. С. 461—462.

По-перше, неможливо переоцінити значимість його організаційних зусиль, спрямованих на проведення військової ради для вирішення такого важливого питання як участь Війська Запорозького у війні Речі Посполитої з Портою, а якщо так, то на яких умовах? Вперше і востаннє в історії козацтва з середини XVI ст. і до початку Української національної революції 1648 р. Я. Бородавка спромігся зібрати найбільш багатолюдну раду 15—17 червня 1621 р. над р. Мокрий Кагарлик, у якій взяло участь понад 50 тис. осіб. Особливо значущим є той факт, що вона погодилася на спільні воєнні дії з польсько-литовським військом тільки за умови, що король і сейм узаконять висвячену Феофаном вищу православну церковну ієрархію Київської митрополії й припинять утиски православного населення Русі, не домагаючись при цьому розширення прав і свобод Війська Запорозького. І, всупереч твердженню М. Грушевського про «дзенькіт червінців», які козацтво начебто мало отримати за згоду взяти участь у воєнних діях, рада взагалі не обговорювала питання про розміри платні за службу, — як на наш погляд, тому, що старшини і козаки не розглядали себе «найманцями» у тогочасному розумінні цього поняття як служби для заробітку. Адже йшлося про прохання короля стати на захист «вітчизни» від ворога «Хреста Святого», а вони вбачали у Речі Посполитій свою «вітчизну» і вважали за власний обов'язок її захищати.¹

По-друге, у жодному випадку не варто занижувати значимості успішного розв'язання гетьманом такого начас-

¹ Брехуненко В. Передмова // Брехуненко В., Заяць О., Мищик Ю., Потапенко С., Шербак В. (упоряд.). Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. С. 15—17; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 134—137, 451—463; Степанков В., Степанков В. Роль Хотинської кампанії 1621 року у трансформації козацької старшини в українську політичну протоєліту (1621—1638 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2021. Т. 34. С. 155; Biedrzycka A., Kaczmarszyk J. Kozacy zaporożscy w wojnie chocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. Київ: Генеза, 1998. С. 64—65.

ного завдання, як забезпечення десятків тисяч вояків (з учасників ради було сформовано 40-тисячне добре озброєне військо) продовольством, фуражем і боєприпасами. Якраз за його наполяганням посол короля Б. Обалковський змушений був дозволити тимчасовий постій козацьких підрозділів у поселеннях та їх постачання усім необхідним з королівських, приватних і церковних маєтностей. Саме Я. Бородавка розіслав універсали «...до усіх українських маєтків, королівських і шляхетських, наказуючи давати собі коней під гармати, порох, олово і до **кожного містечка надіслав реєстр, скільки чого мають йому доставити** (виділено нами. — *Авт.*)».¹

По-третє, рішуче обстоюючи корпоративні інтереси Війська Запорозького, під час мобілізації козацтва на раду всіляко сприяв покаянню поспільства й утвердженню козацьких порядків на обширній території, що явно виходила за межі традиційного регіону, який перебував під його контролем. Вона охоплювала упродовж середини червня — початку серпня терени центральної і південної частини Київського воєводства, південно-східної Брацлавщини, півдня Волині, східної й південної частини Подільського воєводства, де влада місцевої польської адміністрації й шляхти над підданими виявилася паралізованою. У звіті до короля від 28 червня 1621 р. ксьондз Оборницький, котрий побував на раді, констатував як масове покаяння селян і міщан, так і факт перебування реальної влади у руках козацтва. Стверджував наступне: «Дуже слід боятися, щоб тільки козаки не вчинили великих заворушень і не спричинили хлопської війни. **Дуже тут запанували** (виділено нами. — *Авт.*) і тепер тільки все більше зростають їхня зухвалість і свавілля, оскільки побачили себе у такій кількості і силі. Бородавка у своїй промові на тій раді з цього приводу зрештою сказав наступне: «Перед Військом Запорозьким трем-

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 137; Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621 r.). S. 82.

тять земля польська, турецька й увесь світ». Нехай збереже Бог місцевих нечисленних і нещасних католиків. Немає місця, де можна було б врятуватися, кляшторів [майже] немає і в цілому залишені; міста й села спустошені козаками. Людей немає, все, **що живе, пішло у козацтво. Більшої шкоди не завдали б цар турецький і хан** (виділено нами. — *Авт.*).¹

По-четверте, гетьман вдало скористався із отриманого розпорядження Сигізмунда III та головнокомандувача річпосполитської армії литовського великого гетьмана Яна Ходкевича прямувати з військом до Хотина (який перебував у руках поляків) територією Молдови. Воно виявилось слухним, бо запобігало спустошенню українських земель, дозволяло поповнювати припаси фуражу й продовольства за рахунок населення ворожої території й затримувати просування турецько-татарських підрозділів. Остерігаючись підступу з боку Я. Ходкевича, домагався від нього спочатку самому отаборитися з військом в околицях Хотина й очікувати там на підхід козацьких полків. У зв'язку з чим, переправившись 8 серпня через Дністер у районі Могилева-Подільського, отаборився в околиці м. Сороки, очікуючи на повідомлення головнокомандувача про зосередження у визначеному місці призначення польсько-литовського війська, яке завершилося 19 серпня. Ця обрана Я. Бородавкою тактика викликала невдоволення як у короля, так і в литовського гетьмана.²

Відомо, що в історіографії деякі автори негативно оцінювали розіслання Я. Бородавкою козацьких підрозділів у різні регіони Молдови, які проникли аж до р. Пруту, Ясс та

¹ Łukaszewicz J. Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie. Poznań, 1842. S. 166.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 138—139, 268—279, 293; Ковалець Т. «То wojsko rozłożone tarczą obozowi...». Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміни-Дусяцького // Хотин-1621: 400 років пам'яті. Збірник наукових праць. С. 237; Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporogocy w wojnie chocimskiej 1621 roku. S. 66; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 125—129; Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621 r.). S. 109.

Сочави, що, мовляв, призвело до розпорошення власних сил.¹ На переконання Ю. Третяка: «Козак цей умів тільки палити, нищити і грабувати, але до керування більшою виправою воєнною не був спосібним. Тож вогнем і мечем спустошив значну частину Молдавії, повіти Сороцький та Ориївський...».² На перший погляд, справді може скластися враження, що він припустився помилки. Проте аналіз конкретної ситуації, що складалася на другу декаду серпня, розвіює сумніви у доречності зробленого ним кроку. Адже у такий спосіб козаки не лише могли поповнювати запаси продовольства й фуражу і прирікали турецькі підрозділи просуватися по спустошеній території, але й вводили в оману вороже командування щодо місця розташування козацького табору. Поділяємо міркування А. Беджицької та Я. Качмарчика, що під час молдавського походу козацьке керівництво повністю розв'язало поставлені перед ним Варшавою завдання, включаючи «пригальмування [швидкості] турецького походу для того, аби надати коронній і литовській армії час для їхнього зосередження під Хотином».³ Вперше подібну думку висловив український історик Н. Рашба у спільній з польським колегою Л. Подгородецьким монографії «Війна Хотинська 1621 року»: «І, що найважливіше, Бородавка все ж не занапастив Війська Запорозького (під час походу через Молдову. — *Авт.*), а тільки майстерними маневрами вводив в оману противника, змушуючи його до затримування походу, що мало величезне значення для перебігу всієї кампанії».⁴ Імовірно десь у кінці другої декади серпня Я. Бородавка почав повільно просуватися з табором на з'єднання з Я. Ходкевичем. Тим часом підійшли турецькі й татарські підроз-

¹ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku. S. 124; Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621 r.). S. 121.

² Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621 r.). S. 121.

³ Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporosczy w wojnie chocimskiej 1621 roku. S. 66.

⁴ Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 133.

діли, й спалахнули бої з розісланими козацькими сотнями.¹ 25 серпня татари й турки спромоглися заблокувати військо гетьмана поблизу Степанівців (бл. 50 км від Хотина). 28 серпня вони вчинили потужний штурм козацького табору, який українці успішно відбили і, прорвавши оточення, 1 вересня об'єдналися з польськими й литовськими жовнірами.²

Тепер зробимо спробу дещо прояснити розв'язання вскрай складної і дискусійної проблеми, що торкається обставин усунення Я. Бородавки від влади, його смерті та причетності до неї П. Сагайдачного. Через брак достовірних джерел у розпорядженні істориків, вони вимушені вдаватися до конструювання суджень на основі суперечливої інформації.³ Намагаючись розплутати гордіїв вузол контроверсійних даних джерел і суджень науковців, П. Сас детально проаналізував їх і розробив власний концепт розгортання подій, який, щоправда, має у двох його дослідженнях (2011 і 2014 рр.) деякі очевидні відмінності.⁴ Попри їх існування, поява П. Сагайдачного у таборі Я. Бородавки та позбавлення останнього булави змальовуються типологічно в одному ряду. Відомо, що полковник повернувся з посольства до Варшави до хотинського обозу Я. Ходкевича 21 серпня, а увечері цього ж дня чи вранці 22/23 серпня у супроводі 2-х корогв вершників вирушив на пошук козацького війська орієнтовно у напрямку Степанівців (місце знаходження цього поселення дослідникам встановити не вдалося; намагання П. Саса у версії 2014 р. ідентифікувати його із сучасним румунським містом Штефанешти, розташованим на правому боці Пруту за бл. 105 км від Хотина, позбавлена аргументів⁵).

¹ Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku*. S. 66—67; *Collectanea z dziejopisów tureckich*. S. 154—156.

² Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku*. S. 67; Podhorodecki L., Raszba N. *Wojna chocimska 1621 roku*. S. 132.

³ Грушевський М. *Історія України-Руси*. С. 470—472; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 283—290.

⁴ Див.: Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. С. 215—218; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 281—293.

⁵ Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. С. 215—216.

Проте його підрозділ у зіткненні з турецьким роз'їздом зазнав поразки. Отримавши вогнепальне поранення у руку, П. Сагайдачний пішо 25 серпня натрапив на козацький табір, який продовжував перебувати неподалік Могилева-Подільського. Відразу ж проводиться козацька рада, що й переобрала Я. Бородавку на користь П. Сагайдачного, котрий і привів 1 вересня військо до Хотина. Дещо пізніше, 8 вересня, через нестачу продовольства козаки збунтувалися, і він спрямував їхній гнів проти ексгетьмана, якого за ухвалою ради стратили.¹

На наш погляд, ці трагічні для долі Я. Бородавки події розгорталися за досить-таки іншим сценарієм. В обох варіантах версії П. Саса впадає у вічі прив'язка ним події позбавлення козацькою радою його влади не тільки до місцевості, розташованої неподалік Могилева-Подільського на правому боці Дністра, але й дати ранку 25 серпня — часу появи у козацькому таборі. Чому власне до неї, адже у жодних джерелах вона не фіксується? Отже, вона є плодом логічного припущення науковця, бо саме цього дня турки й татари оточили козацький табір, після чого потрапити до нього не було можливості. І ось тут у запропонованому ним ланцюжку подій вкралася, на нашу думку, похибка. П. Сагайдачний, як зазначалося вище, зазнав поранення і втратив коня увечері 22 серпня під Штефанештами або 22/23 серпня десь на півдорозі до Степанівців. Внаслідок чого йому потрібно було у першому випадку пішо подолати за трохи більше 2 діб понад 80 км по незнайомій місцевості зі складним рельєфом, яка контролювалася ворогом, у другому — пройти бл. 75 км (Могилів розташовувався бл. 100 км від Хотина і бл. 50 км від Степанівців) за 1,5—2 доби по такій же території, заповненій татарами і турецькими роз'їздами.² По-перше, фізично подолати цей шлях за таких обставин і за такі короткі терміни, переховуючись від ворогів, було непосильним завданням

¹ Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. С. 215—218, 228; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 281—293.

² Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. С. 215—216; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 282—283.

для пораненої людини, а по-друге, козацький табір у цей час уже наближався до Степанівців.

У розпорядженні науковців є свідчення прибулого 24 серпня до польського обозу очільника козацького посольства у супроводі 3-тисячного підрозділу полковника М. Дорошенка, присланого гетьманом. Той повідомив, що Я. Бородавка наказав йому «проінформувати Ходкевича про дії запорожців та **концентрацію їх військ біля Степанівців, 50 км від Хотина** (виділено нами. — *Авт.*). Водночас у «Щоденнику Хотинської виправи 1621 р.» любельського воєводича Я. Собєского знаходимо певну розбіжність у тлумаченні цієї події. Зокрема, він не згадує про появу у таборі разом з послом 3-х тисяч козаків, а також фіксує інформацію, що начебто це Я. Ходкевич передав ним Я. Бородавці, аби військо козацьке прямувало до Степанівців.¹ На наш погляд, правдивішою вбачається перша версія, подана Н. Рашбою. Навіть якщо справді посольство з'явилося без супроводу козацького підрозділу, то, по-перше, звідкіля Я. Ходкевич, відправляючи 21—23 серпня П. Сагайдачного до козацького табору, уже мав відомості про його можливе місцезнаходження в околицях Степанівців, а не Могилева; по-друге, як головнокомандувач, не маючи жодної точної інформації про військово-стратегічну ситуацію у Молдові, міг призначити Степанівці місцем зосередження для козацького війська; по-третє, якби посольство М. Дорошенка вирушило десь 19—20 серпня з-під Могилева, воно не змогло б успішно подолати шлях, контрольований турецько-татарськими підрозділами. Значно легше йому було пробиратися з-під Степанівців.

Тому схилиємося до реконструкції іншого варіанта подій, а саме: татари і турки обложили козацький табір не поблизу Могилева, а в околицях Степанівців. Литовський гетьман, сподіваючись на швидкий підхід козацького війсь-

¹ Jakóba Sobieskiego wojewódzica lubielskiego Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. Jana hrabi z Ostrogora, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakoba Sobieskiego. Z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych zebrał Żegota Pauli. Kraków. 1853. S. 119—120; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 131.

ка, вельми занепокоївся їх затримкою. Тому 27 серпня вислав на їхній пошук сильний роз'їзд, очолюваний ротмістрами Кулічковським та Ліске, однак той не спромігся «пробитися до оточеного табору і вони повернулися з нічим».¹ Якби насправду він ще перебував поблизу Могилева, то вони не змогли б безпечно подолати туди і назад щонайменше 170—180 км, рухаючись переважно територією, уже зайнятою турецько-татарськими військами. Незрівнянно більше шансів було у жовнірів повернутися назад живими, якщо ж вони ще не добралися навіть до Степанівців. 28 серпня турки й татари провели потужний штурм козацьких позицій, який захлинувся через величезні втрати (з козацького боку полягло 800 осіб). Я. Бородавка зумів не тільки змусити відступити ворогів, але вміло організованою контратакою прорвати оточення і вийти на оперативний простір. Успішно відбиваючи 29—31 серпня атаки противника, козацький табір під вечір 1 вересня возз'єднався з польсько-литовським військом.² Й заслуга у цьому не П. Сагайдачного, а Я. Бородавки.

Особливо оповито таємницею час втрати ним булави та свого життя. Причина цього — відсутність достеменної джерельної інформації, наявність суперечливих даних. Чи не найбільше уваги приділив вивченню цієї проблеми П. Сас, проте і йому не вдалося встановити істини.³ Тому вона продовжує залишатися відкритою для подальших наукових пошуків. А тепер спробуємо сформулювати власний погляд, дещо відмінний від панівного в історіографії. Як уже зазначали, немає переконливих аргументів на користь версії щодо обрання могилівською радою П. Сагайдачного гетьманом Війська Запорозького, яким продовжував залишатися Я. Бородавка. І він, як радикально налаштований його очільник, котрий поводився незалежно від політичних забаганок

¹ Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku*. S. 67; Podhorodecki L., Raszba N. *Wojna chocimska 1621 roku*. S. 132.

² Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku*. S. 67; Podhorodecki L., Raszba N. *Wojna chocimska 1621 roku*. S. 132.

³ Див.: Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. С. 216—217, 228; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 283—293.

Варшави, аж ніяк не задовольняв польську владну верхівку, котра воліла бачити на цій посаді все-таки П. Сагайдачного. П. Сас слушно звернув увагу на той факт, що королівський посол Б. Обалковський «...хотів, аби замість цього непокірного гетьмана був хтось інший. Отож ... чіпляв на Я. Бородавку ярлик п'яниці і злостився, що **спроби повалити чинного гетьмана зазнали краху, оскільки «за ним уся чернь».** **На думку Б. Обалковського, прийнятнішою кандидатурою на гетьманському посту у Війську Запорозькому був би П. Сагайдачний** (виділено нами. — *Авт.*)».¹

Отже, з цього зізнання королівського посла, зробленого у листі до коронного підканцлера В. Лещінського від 20 (?) червня, довідуємося, що він отримав від Сигізмунда III доручення організувати переворот, усунувши від влади діючого очільника козацької корпорації на користь П. Сагайдачного, але ці наміри провалились. Підтвердженням існування в монарха подібного плану слугує зроблена ним заувага у червневому листі до Я. Ходкевича: «...поки Бородавка буде старшим, жодної послуги від них (козаків. — *Авт.*) РП-та не матиме. Зі зміною, в цілому, коли б Сагайдачного чи котрогось іншого справного взяли, могло щось із них і вдатися»². Тому, вочевидь, не помилимося, якщо висловимо судження про наявність у польського керівництва твердого наміру позбавити влади Я. Бородавку. Не виключаємо того факту, що під час двотижневих перемовин П. Сагайдачного як козацького посла у Варшаві йому засвідчили свою підтримку у боротьбі за гетьманську посаду. Можливо, мав рацію З. Вуйцік, коли зауважував, що «Сагайдачний відшукав для себе затвердження гетьманського титулу...»³. Припускаємо існування скоординованості дій останнього з Я. Ходкевичем, спрямованих на усунення від влади Я. Бородавки та його страту.

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 137.

² Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. Warszawa: Państwowe Instytut Wydawniczy, 1977. S. 198.

³ Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. Wyd. 3, przejrzone i uzupełnione. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1968. S. 93.

Для реалізації цього задуму трапилася сприятлива нагода 8 вересня, коли у козацькому таборі спалахнули масові заворушення розлючених голодною нестачею продовольства й фуражу вояків. За інформацією «Щоденника» Я. Собєско-го: «Шум потім розпочався по всьому їхньому табору, збиралися до Сагайдачного, дуже швидко виливаючи злість, хочаби залишити нас». Як очевидний свідок становища козаків, чесно констатував той факт, що вони «зазнали великої шкоди у конях і боялися остаточного свого знищення, внаслідок пізнього прибуття до табору сіна собі не підготувавши, дуже нарікали на свою нужду. Волочилися по нашому обозі від намету до намету, жebraючи сіна, кидали ми їм оберемками, хто скільки міг, зменшуючи своїм коням поживність. Сухарями допомагали також, бо мало хліба мали, підживляючи їх»¹.

Українське становище козаків зафіксував і литовський шляхтич Я. Рудомін-Дусяцький, підкреслюючи:

*Поміж черню козацькою багато колотнечі
Від голоду [ім] кружляли у мізках мухи [...].
Про кабанів [***]
Нужда їм докучає [***]*².

П. Сагайдачний як «досвідчений політик» вміло «зрешисировав» подальший перебіг подій³, майстерно підкинувши їм ідею вини як за голод, так і за розпорошення війська під час походу через Молдову, на Я. Бородавку. При цьому, ймовірно, тонко натякнув і на правдоподібність чуток про його протурецькі симпатії. З цього приводу маємо підтвердження з боку Яна Остророга, занотованого у «Щоденнику виправи Хотинської р. 1621». «Того ж дня Сагайдачний

¹ Jakóba Sobieskiego wojewódzica lubelskiego Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621. S. 144.

² Ковалець Т. «То wojsko rozłożone tarczą obozowi...». Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміни-Дусяцького. С. 248.

³ Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 289.

гетьман козацький, попереднього гетьмана Бородавку, — зазначив він, — котрий його було у минулому році, внаслідок приватної дії і зради, зіпхнув з гетьманства, над наказ п. гетьмана великого, через грабежі і повільне просування до війська, не без підозри у зраді і перехід до турків, на горло, згідно з їх звичаєм, покарав»¹.^A Беджицька та Я. Качмарчик першими звернули увагу на той важливий факт, що слова автора «над наказ п. гетьмана великого» «відносяться не до факту страти Бородавки (у тлумаченні Н. Рашби «екзекуція того останнього відбулася всупереч наказам Ходкевича»²), а тільки до його вчинків перед прибуттям до Хотина, тобто грабежів і дуже повільного маршу»³. Адже він спростовує думку щодо непричетності головнокомандувача річпосполитської армії до страти Я. Бородавки.

Дуже цінним є підтвердження Я. Рудоміною-Дусяцьким реальності перебування останнього на посаді гетьмана на початковому етапі Хотинської битви. Висвітлюючи похід козаків через Молдову, стверджував наступне:

*З Волощини тоді козаки до обозу спішать,
А що не рушили раніше — дуже нарікають.
Наступив на їх табір сам Осман потужно,
Чинили опір кілька днів, б'ючися з ними мужньо.*

.....
**У той час гетьманував ще певний Бородавка
З ним, коли йшли до обозу, було це зволікання**
(виділено нами. — Авт.).

Описуючи події після першої «колотнечі» козаків, зумовленої голодом, він зауважував наступне:

¹ Jana hrabi z Ostroroga wojewody poznańskiego Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych zebrał Żegota Pauli. S. 23.

² Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 133.

³ Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku. S. 78. (див. попереднє покликання).

Сагайдачний вже гетьманував, Бородавка [скинутий?]
(виділено нами. — Авт.).
*За певні перевищення швидко був страчений*¹.

Подібного змісту інформацію (щоправда, суперечливого характеру) знаходимо й у «Щоденнику Хотинської виправи 1621 р.» шляхтича Прокопа Збігнєвського, котрий, очевидно, перебував «у таборі лісовчиків».² Він спочатку стверджує інформацію про усунення 31 серпня від влади Я. Бородавки й обрання гетьманом П. Сагайдачного (винятково на основі чуток, які з'явилися після повернення останнього з Варшави), але під іменем Іліаша (цьому нічого дивуватися, бо постать Петра для рядового жовніра польсько-литовського війська аж ніяк не була знаковою, аби той її знав). Проте вже через 3 дні (4 вересня) він ясність щодо його статусу. «Цього дня на полудень, — занотував у щоденнику, — **Сагайдачний, полковник Війська Запорозького** (виділено нами. — Авт.) віддав королевичу й. м-ті і п. гетьману упійманого пашу одного турецького...»³.

Нагальним продовжує залишатися питання щодо легітимності страти Я. Бородавки: ухвала про неї приймалася козацькою радою (тоді законна, бо тільки вона мала право виносити вирок носіям булави) чи за бажанням окремих осіб (Я. Ходкевича, П. Сагайдачного чи обох разом) — тоді незаконна. У щоденниках польських авторів — учасників цієї кампанії немає даних про ухвалення власне радою відповідного присуду. Тільки в Я. Собеского знаходимо глухий натяк на його можливість: Бородавку «...**за окриком всього війська [П. Сагайдачний], дозволив (наказав?) обезголовити**

¹ Ковалець Т. «То wojsko rozłożone tarczą obozowi...». Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміни-Дусяцького. С. 239, 248.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 283.

³ Zbigniewskiego Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych zebrał Żegota Pauli. S. 43, 48.

через кілька днів, як до нас прийшли»¹. Зрозумілу відповідь на нього знаходимо у «Кам'янецькій хроніці» вірменського автора (кам'янчанина) Аксента, котрий був у хотинському таборі під час боїв з турецько-татарським військом: «Цього ж дня (12 вересня. — *Авт.*) козаки позбавили влади свого старого гетьмана на ім'я Бородавка, котрий перебував у таборі. А це за те, що він відправив до Молдавії 5 тисяч козаків для захисту й вони там полягли. А потім обрали з-поміж себе гетьмана на прізвище Сагайдачний, **а того Бородавку віддали до рук Сагайдачному і цей Сагайдачний утримував його при собі, а через два тижні опісля наказав уночі його вбити** (виділено нами. — *Авт.*)»².

Отже, аналіз доступних для нас джерел і наукової літератури не дозволив виявити інформації, яка б засвідчувала факт ухвалення козацькою радою смертного вироку Я. Бородавці. Вірогідніше за все, його й не існувало у природі, а був де-факто акт його вбивства, здійсненого скоординованими зусиллями П. Сагайдачного та Я. Ходкевича. Адже без відповідної згоди останнього козацький гетьман без рішення військової ради навряд чи наважився б піти на такий ризикований крок. Про безпосередню причетність Я. Ходкевича до страти Я. Бородавки стверджує Ш. Старовольський (відомий польський учений-енциклопедист), котрий під час Хотинської кампанії супроводжував того як його секретар, а тому міг почерпнути від нього інформацію, що спромігся утримати козаків «у певних межах» **«[лише шляхом] обезголовлення вісімдесяти з їх старшин і Вождя їх Бородавки** (виділено нами. — *Авт.*)»³.

Внаслідок цього у Війську Запорозькому відбулася ліквідація радикально налаштованого старшинського угру-

¹ Jakóba Sobieskiego wojewódzica lubelskiego Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621. S. 144.

² «Каменецкая хроника» // Османская империя в первой четверти XVII века. С. 62.

³ Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.): У 2-х ч. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. Ч. 2 (Додатки). С. 383; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 286.

пування в інтересах очільників як козацького війська, так і польсько-литовського. Адже П. Сагайдачний отримав гетьманську булаву й назавжди усунув головного конкурента у боротьбі за владу, а Я. Ходкевич — ліквідував непокірного проводиря Війська Запорозького та його соратників, у котрих добачав ініціаторів козацьких бунтів у таборі й потенційних зрадників¹. Саме тому П. Сагайдачного як щиро віруючу людину мучили докори сумління за вчинений злочин, тим паче, що отримана рана не заживала, а спричинена нею важка хвороба посилювалася. Й, вочевидь, у різкому погіршенні стану здоров'я вбачав невідворотну Божу кару, й аби врятувати душу, глибоко каявся. Відчуваючи наближення смерті, доручив довіреній особі 20 квітня 1622 р. зробити «запис у пом'янику Київського Свято-Михайлівського монастиря, в якому фігурує також Я. Бородавка»².

Отож маємо підстави висловити припущення, що один з реальних творців успішної **для Речі Посполитої Хотинської кампанії** упав жертвою побоювань й інтриг П. Сагайдачного та Я. Ходкевича, виразника інтересів варшавського двору. Мало цього, навіть після смерті упродовж століть і до сьогоденішнього дня у пам'яті нащадків продовжує панувати його спотворений джерельною інформацією і науковцями образ безталанного виразника інтересів охлократичної маси козацької голоти й покозаченого поспільства, позбавленої політичних і національно-релігійних інтересів і зацикленої на здобичності й розгульному способі життя. І давно вже існує нагальна потреба зруйнування цього міфу та реконструкції об'єктивного історичного портрета Я. Бородавки. Адже він відіграв не тільки видатну роль у формуванні козацького стану та його еліти, але і в Хотинській кампанії, організувавши боєздатну армію, повністю виконавши завдання, поставлене Я. Ходкевичем, зокрема затримавши просування турецько-татарських військ і завчасно об'єднавшись з

¹ Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). S. 150.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 290.

польсько-литовським військом, а також успішно командував відбиттям ворожих приступів до свого зміщення 8 чи 12 вересня. Тому сповна заслуговує на вшанування пам'яті, як одного з її героїв, зведенням пам'ятника або поряд уже існуючого пам'ятника П. Сагайдачному, або на місці розташування козацького табору.

Висловимо і кілька міркувань з приводу проблеми оцінки наслідків битви. В українській і польській історіографії продовжує домінувати міф про здобуту у ній перемогу польсько-литовсько-української (козацької) армії над ворогом. Причому у польській — помітна тенденція до зменшення кількості вояків Війська Запорозького (їх чисельність за найновішими підрахунками П. Саса складала на 4 вересня понад 43 тис. осіб¹, а польсько-литовських бл. 25—30 тис. осіб²) та замовчування його ключової ролі у досягненні для Речі Посполитої позитивного результату. Під ним розуміємо не перемогу, якої так і не досягли (довготривалі жорстокі бої звитяжця не виявили³), а призупинення наступу турецько-татарських військ і збереження довоєнного статус-кво відносин між державами. Автори міфу річпосполитського тріумфу під Хотиним соромливо затінують ініціатора офіційних перемовин і підлаковують їхній хід та наслідки. Вивчення праць науковців, присвячених ґрунтовному дослідженню цих аспектів проблеми, переконливо доводить, що жодна зі сторін не дозволяла собі трактувати іншу як переможену, та-

¹ Сас П. Про чисельність запорозьких сил у Хотинській битві // «XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни». Тези доповідей. С. 25—30.

² Лах В., Хойнецький С. Хотинська битва 2 вересня — 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців // Хотинська війна (до 380-річчя): матеріали Міжн. наук. конф., присвяч. 380-річчю Хотинської війни. С. 86—87; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 86—87; Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku. S. 68; Majewski W. Chocim 1621 rok // Wojny polsko-tureckie w XVII w. // Materiały z konferencji naukowej. Kamieniec Podolski 11—15 września 2000 r. Przemyśl, 2000. S. 12—13; Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku. S. 137—138; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 174—176.

³ Степанков В. Польсько-турецька війна 1620—1621 рр. в історичній долі України. С. 204—205.

ку, що капітулювала. Мирний договір від 9 жовтня зафіксував повернення до характеру взаємовідносин, які склалися напередодні війни¹. Оскільки Україна не була її політичним суб'єктом, то статті договору їй не мали для неї якогось особливого значення. Інше питання — це передбачена договором стаття, яка зобов'язувала Річ Посполиту «звільнити» від «козаків Дніпро», що де-факто означало ніщо інше як ліквідацію Січі і козацтва². Так Варшава *volens-nolens* «віддячила» Війську Запорозькому за отриману допомогу, без якої зазнала б катастрофічної поразки. Як підкреслював Аксент, «...якби не було козаків, то Бог знає, яким би був результат для поляків, уже через три—чотири дні»³.

Висновки:

- доведено існування у сучасній українській і польській історіографії міфів, які вельми перекручують реконструкцію причин польсько-турецької війни, її хронологічних меж, перебіг, роль у ній гетьмана Я. Бородавки та наслідків;
- встановлено: упродовж першого двадцятиріччя XVII ст. Османська імперія не проводила агресивної політики стосовно Речі Посполитої, у той час як остання намагалася домогтися протекції над Придунайськими князівствами;
- для реалізації експансіоністських намірів угруповання Сигізмунда III — С. Жулкевського на кінець 1618 р. розробило концепт «наступальної війни проти Туреччини»;
- з'ясовано, що саме вторгнення польської армії (Цецорська кампанія восени 1620 р.) започаткувала польсько-турецьку війну 1620—1621 рр., у перебігу якої виокремлюємо 3 періоди: початковий (2 вересня — ніч з 6-го на

¹ Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620—1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей С. 42—47; Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 425—433; Podhorodecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. S. 240—257.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року. С. 427; Хотинский мирный договор 9 октября 1621 года // Османская империя в первой четверти XVII века. С. 190.

³ «Каменецкая хроника». С. 67.

7-ме жовтня 2020 р.), підготовку до вирішальної битви (7 жовтня 2020 — 2 вересня 1621 рр.), перебіг боїв під Хотином, які не виявили переможця та завершилися укладенням договору (2 вересня — 9 жовтня 1621 р.);

- розкрито видатну роль Я. Бородавки у Хотинській кампанії, зокрема в організації і проведенні козацької ради 15—17 червня 1620 р.; встановленні козацьких порядків на обширній території центральної і південної Київщини, північно-східної Брацлавщини, південної Волині; формуванні боєздатного добре озброєного 40-тисячного війська та забезпеченні його боєприпасами, продовольством і фуражем на теренах України; успішному виконанні плану Я. Ходкевича походу до Хотина через Молдову; обороні річпосполитського табору до зміщення його з посади гетьмана;

- спростовано міф про хотинську перемогу річпосполитської армії.

РОЗДІЛ VII

НАСЛІДКИ ХОТИНСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1621 РОКУ ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ДЕМОГРАФІЧНОГО СТАНОВИЩА МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ^{1,2}

Історія кожного народу, на жаль, пов'язана з війною. Війна могла бути регіональна, громадянська, за участі багатьох країн. Особливо часто вони відбувались в період становлення держав, формування території та встановлення форми правління. На території України війни були різні, це залежало від конкретного історичного періоду, а також від того, до складу яких країн входили ті чи інші українські землі.

¹ **Галина Яценюк** (*Чернівці*)

Кандидат історичних наук, доцент. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

orcid.org/0000-0002-9916-8246

e-mail: g.yatsenyuk@chnu.edu.ua

² **Юрген Гейде** (*Ляйпціг, Німеччина*)

Доктор історичних наук, професор. Ляйбніц-Інститут історії та культури східної Європи

e-mail: orcid.org/0000-0002-0966-6170

juergen.heyde@leibniz-gwzo.de

Особливо багато воєнних кампаній відбулось на українських землях впродовж XVI—XVII ст. Однією з таких стала Хотинська битва або Хотинська війна 1621 р. Суперниками в цій війні виступили з одного боку армія Речі Посполитої, до якої долучилось українське козацтво, з другого — армія Османської імперії. Воєнна кампанія тривала недовго, з 2 вересня по 9 жовтня 1621 р., однак вона призвела до великих втрат не тільки серед військових, а й стала катастрофою для мирного населення, яке проживало в Хотині та поблизу.

Зважаючи на цей фактор, можна сказати, що тема висвітлення соціально-економічних та демографічних втрат під час Хотинської війни є актуальною, оскільки, дуже часто в ході війн, незалежно від періоду, масштабності, кількості країн-учасниць, використовуються методи залякування та масове винищення мирного населення. Часто суперники, маючи на меті захоплення території іншої країни, основну ставку роблять на зруйнування приватного сектору, знищення будинків мирного населення та руйнування критичної інфраструктури. В першу чергу це робиться для того, щоб залякати людей, унеможливити надання військовим продуктів харчування та засобів першої необхідності. Діючи таким чином – знищуючи цілі міста та села, ворог суттєво підриває економіку країни, що в результаті призводить до великих соціально-економічних проблем та демографічних втрат.

Основною метою нашого дослідження є на основі аналізу джерел та наукових праць з'ясувати основні причини та наслідки грабунків і вбивств мирного населення, руйнування матеріальних та культурних цінностей.

Хотинська війна, яка відбулась у 1621 р., має досить велику історіографічну базу, яка висвітлює хід воєнних дій, кількість та склад армії обох сторін, а також процес підготовки до війни. Однак в історіографії недостатньо висвітлено вплив воєнної кампанії на життя й побут мирного населення та вплив війни на соціально-економічну сферу. Зокрема,

навмисне руйнування будинків, убивство жителів, грабунки з боку військових.

Серед українських науковців окремим аспектам означеної проблеми присвятили свої наукові дослідження: розділи монографії, статті, публікації — такі вчені, як: П. Сас, Ю. Мицик, В. Брехуненко, І. Тимів, В. Страшко, Л. Сухих, П. Сірджук, М. Чучко, П. Паньків.

П. Сас у монографіях «Хотинська війна 1621 року» та «Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу»¹ досить ґрунтовно висвітлює особливості життя військових під час Хотинської битви, зокрема автор описує голод та хвороби, які спіткали армію Речі Посполитої та армію козаків. Однією з причин голоду дослідник називає проблему з постачанням продуктів, яка виникла через постійні напади турків і татар на купців та продовольчі обози, які їхали в напрямку Хотина. Також, як зазначає автор, польська влада виявилась неспроможною налагодити належним чином постачання продовольства. Проблеми з продовольством призвели до примусового вилучення продуктів у населення на користь армії та грабунків. Проблема постачання продуктів частково висвітлена також у праці В. Брехуненка «Дивна то і несказанна мужність...»². Ю. Мицик³ переклав та опублікував ряд документів і спогадів учасників Хотинської битви, які підтверджують досить велику проблему із забезпеченням військових провіантом та фуражем. Особливо цікавим є

¹ Сас П. Хотинська війна 1621 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.; Сас П. Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу /П. Сас, Генуге Кіржене, Анфредас Бумблаускас. Київ: Балтія-Друк, 2011. 216 с.

² Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. К.: Темпора, 2013. 120 с.

³ Вести из Валахии *Zeitung aus Walachei*. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник /Переклад Ю. Мицик // *Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени*. Днепропетровск. Днепропетровский государственный университет. 1985. С. 123—135; Мицик Ю. О двух немецких «Летучих листках» XVII в. // *Проблеми країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 2. С. 203—212.; Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. // *Архіви України*. 2004. Випуск 1—2 (253): січень—квітень С. 93—112.

щоденник німецького офіцера, який був безпосереднім учасником бойових дій і залишив дуже важливі спогади, завдяки яким ми дізнаємось про особливості побуту військових та їх взаємодію з мирним населенням.

Під час Хотинської битви однією з найбільших проблем для українського та польського населення стали майже безперервні напади татар, які навмисне спалювали та руйнували села і міста. Висвітлювана проблема знайшла своє відображення в працях І. Тиміва. Дослідник проаналізував окремі татарські напади через призму вірменських літописних джерел¹. Цьому ж питанню присвячено статтю М. Паньківа². Автор розкриває наслідки татарських нападів на Прикарпаття. Найбільші набіги татар на цю територію розкриті в монографії «Ілюстрована історія Прикарпаття»³. Один з найтрагічніших нападів на Волинь висвітлено в статті В. Страшко, Л. Сухих⁴. Автори на основі архівних документів охарактеризували триденний напад татар на Волинь, який відбувся 13—15 вересня 1621 р.

Хотинська війна також досить добре висвітлена в польській історіографії. Особливо детально питанням татарських нападів у першій половині XVII ст. займається Анджей Глива⁵. Велику увагу вчений приділив нападам на землі Речі

¹ Тимів І. Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI—XVII ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 1(1). С. 197—208; Тимів І. Пам'ятки та пам'ятні місця боїв польських військ і українського населення з турками і татарами у XVII ст. на Західній Україні // *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 27. Київ, 2015. С. 251—268.

² Паньків М. Топоніми, Мікроніми, Легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV—XVII ст.) // *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Вип. 4. С. 91—102.

³ Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Т. 1. Івано-Франківськ: «Нова зоря», 2002. 432 с.

⁴ Страшко В., Сухих Л. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України // *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 4—15.

⁵ Gliwa A. Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych i pamięci zbiorowej jako niematerialne dziedzictwo kulturowe Polski południowo-wschodniej // *Ochrona Zabytków*, nr 1, 2014, S. 53—73.; Gliwa A. Kraina upartych niepodog. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku. *Przemysł*, 2013. 1079 s.; Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczpospolitej

Посполитої під час Хотинської війни. Особливо цінним є те, що історик в своїх працях досить детально аналізує, до яких наслідків напади татар призвели в соціально-економічній сфері, а також відстежує психологічні наслідки нападів, руйнувань та звертає увагу на посттравматичний синдром, який отримало мирне населення. Також серед праць польських дослідників, які висвітлювали питання життя та побуду населення в умовах війни, варто згадати роботи Й. Третяка¹, М. Нагельського², М. Горна³.

Вивчаючи наявну історіографію, стало зрозуміло, що питання життя та побуту мирного населення під час Хотинської війни потребує комплексного вивчення. В цій публікації ми об'єднали основні проблеми, з якими зіштовхнулись люди, що проживали поблизу театру воєнних дій та в сусідніх регіонах. Особлива увага зосереджена на навмисному нищенні сіл та містечок з боку татарської армії, вилучення продовольства на користь військових, руйнування важливої інфраструктури. Все це в результаті призвело до соціально-економічних руйнувань та великих демографічних втрат.

Хотинська битва стала кульмінацією Польсько-турецької війни 1620—1621 рр., — на жаль, вона не принесла остаточної перемоги для армії Речі Посполитої та її союзників, разом з тим завершилась підписанням мирного договору, який мав гарантувати спокій для усіх учасників воєнної кампанії.

Аналізуючи матеріальні втрати, яких зазнало мирне населення, їх можна умовно поділити на такі категорії:

- 1. Повне знищення містечок та сіл**
- 2. Вбивство та грабунки мирного населення**
- 3. Примусове вилучення продуктів на користь армії**
- 4. Знищення релігійних пам'яток**

z imperium Osmanskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi Premyskiej // Rocznik Przemyski, 2012, t. 48, z. 1: Historia wojskowości, S. 3—58.

¹ Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej, Poznań Kurpisz powieść historyczna 2006, 220 s.

² Nagielski M. Kampania chocimska 1621 roku // Wshodni Rocznik Humanistyczny. T. XVIII (2021), № 3. S. 7—25.

³ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. 233 s.

1. Повне знищення містечок та сіл

Знищенням містечок та сіл займалась виключна турецько-татарська армія. Основною причиною, чому вони так діяли, була помста з боку армії Османської імперії тим населеним пунктам, які допомагали армії Речі Посполитої та її союзникам. Другою причиною був опір, який чинили жителі міст і сіл при нападі турецько-татарської армії.

Напередодні, під час та після завершення Хотинської війни найбільше населених пунктів було знищено в таких регіонах, як: **Поділля** (сучасні області: Хмельницька, Тернопільська, Вінницька), **Волинь** (сучасні області: Волинська, Рівненська), **Галичина** (сучасні області: Львівська, Івано-Франківська, частина Тернопільської; частина Підкарпатського і Малопольського воєводства Польщі), **Перемишльська земля** (Підкарпатське воєводство Польщі).

Турки і татари й до цього часу проводили часті напади на українські і польські землі, але готуючись до війни з Річчю Посполитою, ці напади суттєво активізувались. Таке рішення було не випадковим, а цілеспрямованим, воно було спрямоване на залякування місцевого населення та частковий або повний підрив військової мобілізації. Знищуючи населені пункти неподалік Хотина, турки і татари розуміли, що таким чином вони унеможливають швидкий прихід або відхід армії Речі Посполитої.

Отже, напади ворогів активізувались в 1620 р. Одним з перших регіонів, який постраждав, була *Галицька земля*.

Зокрема, в період 1620—1621 рр. турки і татари пройшли по Коломийському та Галицькому повітах і зруйнували велику кількість населених пунктів. Так, з «Історії Прикарпаття» відомо, що в Галицькому старостві було спалено 12 сіл: Ямниця, Тяжів, Вікторів, Угринів, Козина, Дубівці, Хоростків, Більшівці, Черніїв, Хриплін, Хом'яківка, Королівське Поле; в Тлумацькому старостві — Озеряни та інші населені пункти. Багато поселень були знищені в Калу-

ському і Снятинському старостах. У Коломийському — села П'ядики, Камінна, Дятківці, Рудники. Також у Галицькому повіті було спалено 8 містечок¹. М. Грабовецький наводить окремі дані про села, які були частково знищені, зокрема: «у с. Гнильчі татари спалили 20 будинків і корчму, в с. Делієве 31 будинок з 59, в Мазиліві зруйнували 38 будинків, в Чернієві — 15 будинків і 20 господарств без сімей, худоби та будинку, в Хриплині залишилось 6 селянських господарств і 4 будинки, в Хотимирі — 10 будинків, в Обертині — 5 будинків»². Окрім названих населених пунктів, у 1620 р. майже повністю було спалено містечка Завалля, Стецева, в 1621 р. — Вікно, Красилів³.

На початку літа 1621 р. татари здійснили великий напад на Снятин. Згідно з даними П. Саса, «наприкінці травня, або на початку червня 1621 р. Молдавський господар Александр Еліаш взяв на службу близько 2 тисяч татар», згодом до них доєдналось ще 5 тисяч. Об'єднане військо вирушило в бік земель Речі Посполитої з розвідувальною метою⁴. На думку П. Саса, молдавські провідники по-своєму розуміли розвідку, для них це була можливість грабунку та наживи, тому вони спрямували татар під Снятин (сучасна Івано-Франківська обл.), де відбувався великий ярмарок. Однак їм не вдалося взяти багато здобичі, оскільки місцеві жителі були попереджені про те, що наближаються татари. В результаті в полон потрапило досить мало людей, але татари захопили багато худоби⁵.

Напад татар на Снятин підтверджує у своїй праці й Л. Подгородецький, він також додає, що польська охорона досить швидко відреагувала на цей напад і розіграла нападників⁶.

¹ Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Т. 1. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2002. С. 306—307.

² Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Т. 1. С. 308—309.

³ Сіреджук П. Містечка, яких немає // *Жовтень*. 1985. №4. С. 107.

⁴ Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. // *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2014. Вип. 14. С. 62.

⁵ Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. // *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2014. Вип. 14. С. 62.

⁶ Podhorodecki L. Chotin 1621. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej Warszawa, 1988. С. 61—62.

За даними інвентарю Снятинського староства, до 1620 р. в Ясеніві-Пільному проживало 300 жителів, а після татарського нападу залишилось 7 чоловік. В селі Русові до татарського наступу було кілька десятків людей, а після — залишилось 8 чоловік. Село Глушків взагалі втратило всіх людей¹.

Окрім Снятина, здійснювали напади татари й на інші землі Прикарпаття (сучасна Івано-Франківська обл.), оскільки вони розуміли, що захопивши таку частину Прикарпаття, як Покуття, вони відкривали собі шлях вглиб Руського воєводства та Речі Посполитої.

Після завершення Хотинської битви татари знову повернулись на територію Галичини і знищили Заболотів, П'ядики, Войнилів, зруйнували більшу частину міста Галич, зрівняли з землею містечко Вікно та містечко Коршів, яке практично повністю знищили, а людей забрали в полон². Також у цей же рік було здійснено напад на Косів та село Іспас.

В історії Прикарпаття є дані, які підтверджують факт того, що й після підписання Хотинського миру татари продовжували набіги на українські території.

В селі Марківцях комісарам доповіли, що «татари, повертаючись з-під Хотина, вторглися на Покуття» і знищили багато сіл, в тому числі Марківці. Свідки розповідали, що селянину Олексію Онишковичу татари «жінку з дітьми знищили, худобу і маєток забрали, дім спалили, а господар утік в ліс, де також загинув». Єдина жінка, яка врятувалась з того села «після татарщини», втекла в село Чернів. «Так ні тих підданих, ні домів, ні обійсть там в Марківцях немає, і сліду немає, де були їх садиби, бо кропивою, бур'янами і лободою заросли»³. За даними королівської люстрації 1621 р., протягом 1616—1620 рр. лише в Галицькій землі було знищено 47 населених пунктів, з них — 9 міст і 36 сіл. За іншими

¹ Грабовецький В. Люстрована історія Прикарпаття. Т. 1. С. 306—306.

² Паньків М. Топоніми, мікротопоніми, легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV—XVII ст.) // *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Вип. 4. С. 91—102.

³ Грабовецький В. Люстрована історія Прикарпаття. Т. 1. С. 312.

даними — 20 міст (Гвіздець, Михальче, Кулачківці, Снятин, Заболотів, Жуків, Хотимир, Горожанка, Калуш, Кукільники, Мартинів, Підгайці, Семаківці, Васічин) і 34 села (Боднарів, Дубинів, Голосків, Константанів, Лючка та інші)¹.

В 1622 р. зафіксовано новий прихід татар на територію Снятинського повіту. В результаті було знищено ряд сіл та вбито велику кількість людей: «у Русові вцілили вісім господарств, у Стецеві живими залишилось п'ять осіб, у Будилові і Розтоках вижило по шість осіб. Також татари пройшлись і по Городенківщині, де повністю спалили село Глушків, частково зруйнували Городенку і Серефинці, в с. Ясенів-Пільний з 300 будинків вціліло 10»².

Як слушно зазначає П. Сіреджук, «перша половина XVII ст. стала найважчим періодом у житті прикарпатського населення, через постійні напади кримських і буджакських татар економічне життя краю було практично неможливе». Дослідник, зокрема, наводить такі дані: «з 1600 по 1647 рр. на Коломийський повіт було здійснено 20 нападів, на Галицький — 18, Долинське староство — 12»³.

Великих руйнувань в 1621 р. зазнало й *Поділля*, яке територіально було досить близько до Хотина.

В щоденнику німецького офіцера, який брав безпосередню участь у війні, описується один із таких нападів. У кінці серпня 1621 р. німецькі військові в кількості 1000 чоловік під командуванням полковника Денгофа почали наближатись до Дністра. В цей час (у щоденнику вказується дата 26 серпня) татари проходились руйнівним маршем по Поділлю. В результаті відрізали німецьким військовим шлях до Кам'янця-Подільського, звідки вони, мали отримати провіант. Як зазначає німецький офіцер, татари перехопили вози,

¹ Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Т. 1. С. 312.

² Паньків М. Топоніми, мікротопоніми, легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV—XVII ст.) // *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Вип. 4. С. 91—102.

³ Сіреджук П. Містечка, яких немає // *Жовтень* 1985. № 4. С. 107.

а людей, які їх везли, вбили. Також у щоденнику наголошується на тому, що напади татар вздовж Дністра були фактично безперервними, що призводило до великих втрат, в першу чергу провіанту¹.

Напади на Поділля відбувались і під час воєнних дій під Хотиним. Так, наприклад, у вересні 1621 р. під час останньої фази битви та з початком переговорів татари вирішили захопити фортецю, яка була розташована у селі Панівці, а разом з нею планували знищити й село, але повністю його зруйнувати не вдалось: «Однак перш ніж послы (польські) відправилися, того ж дня невірні послали татарів у Панівці із восьма гарматами і 500 яничарами, щоб захопити фортецю. Наблизившись, вони весь день стріляли із гармат і яничарок. Але втративши багато людей, з ганьбою відступили»². Не зумівши захопити с. Панівці і його фортецю, татари знищили інші села, зокрема Рудку і Вороничі, які належали Адаму Урсулу-Рудецькому³, також сильно погромили м. Жванець, яке належало Олександрю Калиновському⁴.

Під час Хотинської війни татари двічі пройшлись руйнівними походами по *Перемишльській землі*. Як зазначено в «Кам'янецькій хроніці»: «в середині серпня Хантемир-мурза з 50 тисячами татар рушив на Замостя і під Люблін, наробив там багато шкоди, спалив і розорив область і повернувся через 15 днів з великою здобиччю. Коли ж невірні татари із здобиччю проходили поблизу Кам'янця, то міщани

¹ Вести из Валахии Zeitung aus Walachei Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник / Переклад Ю. Мицик // *Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени*. Днепропетровск. Днепропетровский государственный университет. 1985. С. 190.

² Цит. за: Тимів І. Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI—XVII ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 1(1). С. 202.

³ Тимів І. Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI—XVII ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 1(1). С. 202.

⁴ Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. // *Архіви України*. 2004. Випуск 1—2 (253): січень—квітень С. 110.

й селяни, а також німці, які були у фортеці — усього — 3—4 сотні людей, — об'єдналися і виступили, вони перекрили татарам дорогу в Долужинському лісі й відібрали дуже багато худоби та полонених від татар, а їх самих розгромили»¹.

На початку жовтня розпочались переговори між командуванням армії Речі Посполитої та урядом Османської імперії, але це не зупинило нападів на мирні території. Зокрема, 10 жовтня 1621 р. один із численних татарських загонів, рухаючись долиною Бистриці від сіл Мокряни, Городище, через Котованю, Ступницю, Лужок Долішній, Новошичі, Ортиничі, Луку і Дорожів, дійшов до Грушової, Добрівлян, Волі Якової, Волощі, Тинова і Літині. Майже всі села, через які проходив ворог, були знищені повністю або частково.

Таким чином, з наведених прикладів бачимо, що татари цілеспрямовано знищували мирні населенні пункти, що призводило до неймовірних втрат матеріальних та людських ресурсів. Добре залюднені та освоєні території перетворювались на справжні пустелі.

2. Вбивство та грабунки мирного населення

При аналізі другої категорії варто враховувати той факт, що вбивства мирного населення, яке проживало територіально близько до Хотина, здійснювались як армією Османської імперії, так і армією Речі Посполитої.

Однак одразу варто зазначити, що армія козаків та армія Речі Посполитої здійснили одноразовий рейд, в результаті якого постраждало мирне населення. Цей рейд було здійснено на території Молдавського князівства, яке входило до складу Османської імперії, на початку війни. Основна мета рейду — унеможливити швидкий похід армії Османа II до Хотина.

Ще до початку активних бойових дій 8 серпня 1621 р. козаки, за наказом польського командування під керівництвом Якова Нероди (Бородавка), перейшли Дністер і опини-

¹ Гаркавець О. Кам'янецька Хроніка, складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом // *Жовтень*. 1981. № 3. С. 100.

лись на території Молдавського князівства¹. Козаки спустошили декілька населених пунктів князівства, зокрема Оргеїв і Сороку². Окремі козацькі загони дійшли до міст Котнарь та Сучава з метою розвідки, диверсій, знищення військових сил противника (за деякими даними, у ці рейди в середині серпня виступило 15 тисяч козаків)³. Завданням козаків було також спустошення економіки князівства (аби нею не могла скористатися армія противника), а також поповнення продовольчих припасів козацького війська. Запорозькі бойові підрозділи переправилися на правий берег Пруту, вірогідно, неподалік Цецори. Оскільки вони діяли розрізнено, то не стали штурмувати наполовину опустілі, однак добре укріплені Ясси. Натомість різні за чисельністю козацькі загони відійшли на північний захід в район Котнаря. Вони переправилися на правий берег Серету і спустошливим рейдом пройшлися поселеннями, розташованими в окрузі Сучави⁴. Козацькі диверсійно-розвідувальні загони, за припущенням П. Саса, могли діяти також північніше Сучави, неподалік Чернівців⁵. Погоджуємось з висновком В. Степанкова, що здійснюючи рейд по Молдавії, козаки повністю виконали поставлені перед ними завдання, а саме призупинили швидкість турецького походу, таким чином виграла час для армії Речі Посполитої, щоб вона могла зосередитись під Хотином⁶.

Убивство мирного населення *Молдавського князівства* описує в своєму щоденнику і Якуб Собеський. Зокрема, він

¹ Tyszkowski K. Jakób Nerodowicz Borodawka /Polski Słownik Biograficzny. Krakow, 1935. T. 2. S.345.

² «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого // *Историко-филологический журнал*, № 2. 1958. С. 268.

³ Costin M. Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace //Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. Chișinău: Hyperion, 1990. P. 135—248.

⁴ Lubomirski S. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621, in «Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Komp. Z. Pauli, Krakow, 1853. S. 74.

⁵ Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. // *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2014. Вип. 14. С. 56—70.

⁶ Степанков В., Степанков В. Польсько-турецька війна 1620—1621 років: міфи й історична дійсність // *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. №1. 2022. С. 89—107.

зазначає, що йому соромно таке писати для нащадків, але він мусить, оскільки має намір показати всі сторони війни: «серед одного з солдатських підрозділів хтось поширив чутку, що гетьман Ян Ходкевич видав наказ про знищення всіх молдаван за зраду королю. В результаті солдати вбивали населення, незважаючи на вік і стать. Солдати скидали чоловіків і жінок в річку Дністер, кидали у воду також немовлят і дітей, а молодих дівчат на очах у їхніх батьків гвалтували. Люди, намагаючись врятуватись, ховались біля підніжжя хотинських скал або в лісі. Керівництво польської армії, дізнавшись про злочини солдатів, направили проти них каральний загін і припинили цю жакливу розправу над мирним населенням»¹.

Якщо армія Речі Посполитої і українська армія здійснили такий жакливий рейд одноразово, то армія Османської імперії вбивала українське та польське населення при будь-якій можливості, особливо жорстоко це відбувалось в 1621 р. Основна мета татарських нападів — ослаблення тилу польсько-козацького війська, а також перешкодження організації посполитого рушення, насамперед в українських воеводствах, та загальнодержавному його збору на чолі з польським королем поблизу Львова.

Найбільше від турецької армії постраждали райони *Хотинщини*. Турецько-татарські війська замордували або полонили тисячі людей, забрали їжу та фураж, поспалювали десятки сіл. Населення, рятуючись від них, ховалося у горах та лісах, де об'єднувалося у загони опришків, які у 1621 р. активізували свою діяльність. Татари здійснювали свої напади на навколишні території Хотинщини фактично 3 місяці².

Всі напади, які відбувались до початку Хотинської битви, під час і після, були сплановані, — особливо детально планувались напади, які татари здійснювали на початку

¹ Sobieski J. *Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / Zebr. Z.Pauli. Kraków, 1853. S. 146.

² Буковина: історичний нарис /Ред. кол. С.Костишин, В.Ботушанський, О.Добрянський, І.Макар, О.Масан, Л.Михайлина. Чернівці: Зелена Буковина. 416 с.

воєнної кампанії. Зокрема, татари мали чіткий наказ провести мародерські та терористичні акції. Основною їхньою метою було не тільки отримання ясиру, але сіяння паніки серед мирного населення поблизу театру воєнних дій та паралізування транспортування вантажів і боєприпасів, які армія Речі Посполитої та козаків везли до Хотина¹.

Здійснювались напади також і на *Кам'янець-Подільський* та його околиці, звідки козаки отримували продукти. Зокрема, повертаючись з не дуже вдалого походу зі Снятина, татари почали руйнувати передмістя Кам'янця-Подільського, при цьому активно грабували навколишні села. Однак і тут їхній план не зовсім вдався, як зазначає Л. Подгородецький, місцеве населення чинило дієвий опір ворогу².

Зокрема, 5 липня 1621 р. татари напали на обоз Любомирського, намагаючись забрати провіант, однак завдяки спільним діям армії та місцевого населення, татар вдалось розігнати, притому місцеве населення вночі відловлювало татар і вбивало, «відрубані голови татар були виставлені на палю в Кам'янці»³.

Наступний великий напад татар з метою грабунку та залякування мирного населення на українсько-польські землі був здійснений в період з 3 по 6 вересня⁴. Кримські війська досить швидкими темпами просувалися вперед через Поділля в бік Руського воєводства. Під час цього походу татари, скориставшись зручною ситуацією, напали і пограбували десятки сіл, розташованих у Подільському воєводстві⁵. Опівдні 6 вересня кримська кіннота досягла Тернополя⁶. Наступ-

¹ Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczypospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi Premyskiej // Rocznik Przemyski, 2012, t. 48, z. 1: Historia wojskowości. S. 8.

² Podhorodecki L. Chotin 1621. C. 63.

³ Podhorodecki L. Chotin 1621. C. 63.

⁴ Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczypospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi Premyskiej. S. 8.

⁵ «Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року / В. Карпо, О. Масан // Зелена Буковина, 2005. №1. С. 171—185.

⁶ Horn M., Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600—1647: [w:] Studia i materiały do dziejów wojskowości, t. 8, cz. 1. S. 12.

ного дня під містом відбулися перші зіткнення між загонами польської армії, якими керував Томаш Замоїський, і татарськими військами¹. Однак Т. Замоїський не зміг стримати татарську навалу, і вони пішли далі в глиб Руського воєводства. Достеменно невідомо, до якого точно населеного пункту дійшли татари, але відомо, що це було приблизно 25 км на північний-захід від Тернополя Козловим, Зборовом та Яричовом². На певний час татари там облаштували табір, оскільки це була добра локація, яка дозволяла в разі необхідності швидко повернутись до Хотина, а також швидко зайти в глиб Перемишльської землі з метою грабунків.

8 вересня татари активізували свої напади в трьох напрямках. Першою в плані була Волинь, другим напрямком визначено північ Львова включно з Белзьким воєводством, третя група отримала завдання здійснити рейд по Галицькій землі та якнайдалі на захід.

8—9 вересня татари вирушили в напрямку Львова та Белзької землі. Вони швидким маршем пройшлися по таких населених пунктах, як: Диткіці, Голвське, Суходіл, Вольниця, Високе, Рокитне, Тарнавка... Всі ці села було дуже сильно пограбовано³.

Точної дати нападу на *Перемишльську землю* в літературі немає, але як припускає А. Глива, татари могли тут з'явитись орієнтовно 15 вересня. Оскільки саме в цей день зафіксовані напади на такі села, як Баліце і Руствечко, розташовані неподалік Медики⁴. Загальна тривалість рейду по Перемишльській землі становила 8—9 днів, за цей час татари нароби-

¹ Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczpospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. S.10.

² Sobieski J. Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621, w: Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621, wyd. Z. Pauli, Kraków 1653 s. 178; Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczpospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. S. 10.

³ Horn M., Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1964. S. 33; Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczpospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. S. 12.

⁴ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną S. 3; Gliwa A, Chronologia i zasięg terytorialny napadów tatarskich na ziemie przemyską i sanocką w latach 1620—1629, „Rocznik Przemyski”, t. 33, 1997. S. 26.

ли великої шкоди: пограбували десять сіл, багато будинків було спалено, частину людей вивезли в ясир.

30 вересня татари зайшли на територію Стрийського повіту. Зокрема, тут вони пограбували такі села, як: Тейсарув, Лисятичі, Пукенічі, Вовня, Воля Вовнянська, Добровляни, Угерсько, Заплатин, Стриганець, Татарське, Верчани, Дашаву і Підгірці¹. Пройшовшись по Стрийському повіту, татари вирушили в напрямку Дрогобицького повіту, але в саме місто Дрогобич не зайшли, оскільки воно мало добру систему оборони, тому вирішили перейти р. Тисменицю в напрямку Самбірського повіту. Рухаючись руслом Тиси, татари грабували всі населені пункти, які були в них на шляху. Загалом за період рейду татари спустошили 34 села Стрийського повіту та 32 села Дрогобицького повіту².

Напад на *Волинь* татари здійснили 13—15 вересня 1621 р. Цей напад досить детально розкритий в статті Л. Сухих та В. Страшко³. Автори на основі актових книг ЦДІКА України висвітлюють хід та наслідки нападу татар, які не тільки грабували населення та брали ясир, а також здійснювали масові вбивства. Так, наприклад, відомо, що у Луцькому повіті були пограбовані всі маєтності, рухоме і нерухоме майно знищено, а людей, незважаючи на походження (шляхтичі, селяни, орендарі), забрано в полон. У галичанському маєтку (села Галичани, Зборошів і Скриголови Луцького повіту), який належав київському підкоморієві Стефанові Немиричу, татари вбили 144 літніх чоловіків, а старших жінок, які намагалися втекти разом з онуками, наздогнали й потопили в болоті.

Урядника Яна Станіславського, який захищав «немалий спрять» і «шкатулу» з документами, нападники порубали шаблями. Після відходу татар піддані С. Немирича з іншо-

¹ Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczypospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. S. 19.

² Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczypospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. S. 20.

³ Страшко В., Сухих Л. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІКА України // *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 4—15.

го його маєтку — Голятина збирали тіла загиблих із галичанської маєтності «по полях и дубровах» і звозили на цвинтар біля церкви.

130 чоловіків, жінок і дівчат, які 13 вересня працювали в полі поблизу Вороничів, забрали «в неволю поганскую», а урядника Яна Гаєвського, який наглядав за роботою, — убили. У селі Рогізна, дідичному маєтку Василя Рогозинського, татари «забили и розъсекали» його батька — Матвія Рогозинського. Дружину Марушу з Четвертенських із дітьми й усією челяддю забрали в полон, стрія Семена Рогозинського вбили, а його дітей — сина й доньку з домочадцями теж забрали в неволю. Усі ці події — це тільки маленька частка того, що відбулося на Волині в понеділок 13 вересня 1621 р., у перший день татарського нападу, а таких днів загалом було три¹.

Узагальнений опис вересневого 1621 р. татарського наїзду подав Я. Собеський: «Нуредин, ханів брат, розпустивши свої загони на рівнинах злочівських, зборівських та ярчовських, жорстоко спустошив землі Руську, Волинську й Белзьку, палив міста та села, уганяв коней і худобу, уводив в ясир селян різних статей і віку, рівно як і шляхту, так що стогін полонеників лунав у турецькому таборі»².

Як уже зазначалось, здійснюючи такий кривавий рейд по Волині, татари в першу чергу мали на меті перешкодити організувати належним чином посполите рушення.

Вивчаючи особливості нападів татар, на перший погляд складається враження, що уряд Речі Посполитої загалом та уряд Волинського воєводства зокрема не здогадувалися про можливий напад, а тому не були готові і це призвело до масових втрат серед мирного населення. Однак дослідники В. В. Страшко, Л. А. Сухих віднайшли в архівах універсал з Варшави до шляхти й міщан Волинського воєводства, який попереджав волинських шляхтичів про

¹ Страшко В., Сухих Л. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України. С. 11—12.

² Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / Zebra. Z.Pauli. Kraków, 1853. S.146.

можливість такого нападу: «Маю певну від гетьманів з обозу і стражників наших пересторогу, що хан татарський з усією своєю потугою, поминувши війська наші, хоче обернутися Чорним шляхом на Волинь і там замисли свої неприятельські над володіннями нашими виконувати»¹. Тобто, як бачимо, уряд був повідомлений, але, на жаль, нічого не зробив для захисту мирного населення.

Отже, основною причиною того, що татари змогли вільно награвувати велику кількість провіанту, вбити тисячі людей та вивести в ясир стала до певної міри бездіяльність польської влади. Підтвердження цього знаходимо в «Короткій реляції»: «турки, щоб розділити нашу армію послали декілька тисяч татар, аби вони спустошили вогнем і мечем Поділля і Русь. Ті дійшли аж до Львова. Польське командування знало про цей факт, але вирішили не ставати на заваді татарам, оскільки вважали нехай постраждає мала частина королівства, ніж ціле королівство опиниться в небезпеці». Щоб трохи виправдати бездіяльність польського військового командування, в реляції наводиться факт, що київський воевода Томаш Замойський, ідучи з Києва до табору, наштовхнувся на татар і вступив з ними у бій. Під час бою воеводи багатьох татар убив і повернув частину здобичі та відібрав полонених².

Грабуючи села та міста, татари літніх людей одразу вбивали, а інших, особливо молодих дівчат, хлопців, дітей забирали в ясир. Ясир гнали пішки, вбиваючи при цьому немовлят, хворих і поранених, щоб вони не сповільнювали повернення. Коли наближалася погоня, ясир вирізали, топили в річках. Польський ротмістр Свіржевський, що переслідував кримську орду, котра, взявши ясир, поверталася через Молдавію, згадував: «Уздовж дороги, у бур'янах,

¹ Страшко В., Сухих Л. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України. С. 12.

² «Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року // В. Карпо, О. Масан // *Зелена Буковина*. 2005. №1. С. 179; Ю. Мицик. О двух немецких «Летучих листках» XVII в. // *Проблеми країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 2. С. 206—209.

то тут, то там, валялись посинілі, почорнілі трупики немовлят. Ми зібрали їх звищ треста і поховали біля спаленого села. Старі жовніри плакали, коли копали яму»¹.

У «Блеквуд Магазин» (Франція, газета) від вересня 1922 р. опубліковано спогади Шевальє Д'Арвію, який мандрував у другій половині XVII ст. країнами Сходу та бував у Єгипті. У Смирні він бачив невільників, яких вислали до Каїра. Він писав: «Більшість цих невільників була з України або з козацької землі. Багато серед них жінок, молодих дівчат заздро бережуть євнухи, але я мав змогу розмовляти з деякими з них по-французьки. Вони благали мене викупити їх, бо бажали зберегти віру, в якій родилися. Ця віра грецька. Серце моє розривалося, коли я бачив християн, що їх вели на торговицю як худобу. Але я не був настільки багатий, щоб виявити милосердя в таких розмірах»².

Підтвердження нападів татар на українські землі неподалік Хотина знаходимо і в діаріуші Прокопа Збігневського, який опрацював Т. Ковалець. Зокрема, в щоденнику є відомості про те, що «24 вересня наші люди котрі під Кам'янцем стояли із капітаном піхоти і посланим від нас до них Косаківським, немало полону у татар відбили і самих набили»³.

Як зазначає Ян Собеський⁴, пожежі і грабунки, які здійснювали татари, тривали до середини жовтня. Описуючи напади татар, Собеський зауважив, що після Хотинського миру дії татар були ще жорстокіші, ніж раніше, вони вбивали всіх підряд, молодь забирали в ясир, шукали поля за лісами, навіть пасіки палили.

¹ Паньків М. Топоніми, Мікроніми, Легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV—XVII ст.) // *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Вип. 4. С. 91—102.

² Цит. за: Паньків М. Топоніми, Мікроніми, Легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV—XVII ст.). С. 91—102.

³ Ковалець Т. Джерело без купюр: маловідома версія діаріуша Хотинської війни 1621 р. Прокопа Збігневського // *Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.)* / Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016. С. 4—19.

⁴ Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621* / Zebra. Z.Pauli. Kraków, 1853.

Схожі свідчення залишив і Єжи Збараський: «від Кам'янця до Львова бачимо розруху, побитих і посічених людей, спалені села стоять пусткою». З обстежень Перемишльських земель, оглянутих Маврицієм Горном, випливає, що в 1621 р. татари спустошили 42,6% сіл. У Руському воєводстві, яке найбільше потерпало від ординської навали, вбито 50—60% населення. За словами Мавриція Горна, кожне велике вторгнення в Червону Русь призводило до втрат близько 5000 осіб. Приблизно таку ж кількість ясиру було викрадено татарами під час великого походу і в інших частинах земель Речі Посполитої.

Оскільки вторгнення татар в 1621 р. було надзвичайно великим і тривалим, і опір практично не чинився, оскільки армія практично ніякої допомоги людям не надавала, то можна припустити, що втрати могли бути й більшими. Загалом всі ці напади призвели до великих економічних збитків. Тільки в Перемишльській землі татари розграбували понад 59% усіх розвинених володінь: приватних, королівських, духовних маєтків¹. Найбільші руйнування, які мали негативний наслідок для розвитку економіки, спостерігаються в Самбірському повіті, за підрахунками А. Гливи, в 50 захоплених селах площі орних полів зменшилися з 288 $\frac{1}{4}$ до всього 36 ланів².

Отже, надання татарським керівництвом переваги саме інтенсивним операціям проти цивільного населення за умови охоплення великої території (нерідко вони одночасно проходили на обширах понад 50 тис. кв. км) означало, що наїзд кочовиків набував тотального характеру. Найбільш показовими у цьому контексті якраз і стали великі навали в 1621 р. Як описує М. Горн, тотальний характер татарських наїздів був очевидним уже на етапі оперативного планування: керівництво ординців передбачало після виходу основних сил у район планованої атаки завдання одночасних ударів глибиною до 120—140 км на трьох або чотирьох напрямках, котрі, як правило, паралізували систему оборони всього

¹ Podhorodecki L. Chotin 1621. С. 68.

² Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rusz Czernową podczas wojny Rzeczypospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. S. 25.

регіону. Як один із безлічі прикладів можна навести дії татарських військ під час навали на початку вересня 1621 р., коли з коша, локалізованого між населеними пунктами Козлів, Зборів, Яричів, вийшло три татарських кінних угруповання, кожне з яких мало завдання на грабїж, відповідно, Волинського, Руського та Белзького воеводств¹. Ще однією тактикою татарського керівництва було проведення повторних нападів на одні й ті самі села, які вже ставали жертвою ординського нашестя. Такий прийом не лише збільшував шанси захоплення величезного ясиру (люди поверталися до своїх осель із місцевих фортець та інших сховищ), але й мав певні психологічні ефекти (багато разів атаковані вже втрачали впевненість у можливості уникнення долі невільників)².

3. Примусове вилучення продуктів на користь армії

Ще однією проблемою, з якою зіштовхнулось мирне населення під час Хотинської війни, було примусове вилучення продуктів. Загалом можна виділити три основні причини примусового вилучення продуктів у місцевого населення: вилучення продуктів на користь армії Речі Посполитої під час підготовки до війни; грабунки з боку турецько-татарської армії; масовий голод в таборі армії Речі Посполитої від час воєнної кампанії.

Готуючись до війни, уряд Речі Посполитої прийняв Сеймову конституцію, яка змінювала раніше затверджені норми. Зокрема, міста мали постачати війську підводи відповідно до його потреби. Також кожне місто в особі двох райців перед гродським урядом повинно скласти опис своїх громадських маєтків. Приватно міщани мали описати свої маєтки самостійно, але також у присутності урядників від гроду. За цими обрахунками, від маєтків вартістю 8 тисяч злотих мав

¹ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. S.32—33.

² Глива А. Асиметричний аспект татарського військового мистецтва (XVII ст.). *Переклад із польської мови — В. Кононенко (Київ) // *Український історичний журнал*. 2018. № 3. С. 46—72.

бути виставлений вершник, а від маєтків в 4 тис. злотих — піхотинець. Підрахунки повинні були здійснитися під присягою, а після проведення військової операції мав відбутися аудит цих обчислень за посередництвом королівських комісарів при воєводах і старостах. Окремі міщани, які приватно володіли маєтками під земським правом, мали долучатися до військової повинності відповідно до цього права. Натомість маршалок посольський мав подати окремий список міст, які потребували захисту і зміцнення обороноздатності відповідно до ситуації, яка склалася¹.

Важливим є той факт, що уряд намагався врахувати можливість грабунків, а тому в конституції чітко зазначалось, що «військові не могли просто забирати провіант чи будь-який харч, не могли чинити грабунку чи розбою, усе необхідне могли лише купувати»². При тому мали бути встановлені фіксовані ціни на зерно і всілякі продукти. За порушення передбачалась кара. Також ніхто не мав брати ні підвід, ні коней як в королівських маєтках, так і у шляхетських чи духовних. Окрім того, у всіх місцях, де мало проходити посполите рушення, повинні були вільно продаватися всілякі напої, розповсюджені в різних місцевостях. У похід, відповідно до постанови, мали їхати і не осілі шляхтичі, а слуги, які приїхали зі своїми панами, не мали жодного права відстати³.

Незважаючи на офіційні заборони, армія Речі Посполитої все одно займалась грабунками та розоренням місцевого українського населення, особливо під час останньої фази війни. Однією з причин було те, що в розпал воєнної кампанії армія відчувала велику нестачу продуктів, що переросло в голод та хвороби. Продуктів було дуже мало, а ті, що були,

¹ Гошко Т. Питання обороноздатності й безпеки руських міст на сеймах речі Посполитої в XV — першій половині XVII ст. // *Місто: історія—культура—суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. № 6 (1). К., 2019. С. 67—82; Hahn, K. *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XIV do XVIII wieku*. Lwów, S. 17, 19.

² Hahn, K. *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XIV do XVIII wieku*. Lwów, S. 17, 19.

³ Гошко Т. Питання обороноздатності й безпеки руських міст на сеймах речі Посполитої в XV — першій половині XVII ст. С. 72.

коштували великих грошей, військові іноді не могли навіть дозволити собі купити хліба, а тому часто намагались втекти з поля бою і самостійно знайти провіант. В результаті звичними стали грабунки навколишніх сіл та містечок. Як зауважує В. Брехуненко, під час переміщення війська на правий берег Дністра серед військових хтось пустив чутку, що Я.К. Хоткевич має намір спалити Жванець. В результаті багато військових почали грабувати місто і виносити що тільки могли. Щоб припинити грабунки, литовський гетьман змушений був привселюдно стратити декількох військових, які здійснювали грабежі¹.

Ще одне підтвердження примусового вилучення продуктів та іншого майна знаходимо в праці П. Саса. Автор вказує, що після повернення з Хотинської війни частина козаків була вражена новиною про грабунки їхніх маєтків, вилучення матеріальних цінностей та вбивства слуг. Адже напередодні війни було видано універсал, який гарантував безпеку сім'ям, чоловіки яких брали участь в турецько-польській війні: «(«в той час, коли всі (козаки) стали з нами за цілісність Вітчизни проти коронного неприятеля і наклали [за це] своїм життям, [вони] (лубенський, сенчанський та інші урядники К. Вишневецького), забувши страх Божий й строгість посполитого права, повели купу людей — скільки їм подобалося, на слободу Миргородек, яку небіжчик Чемушевський осадив на [ім'я] Й[ого] Королівської] М[илості] і гвалтовно наїхавши на той Миргородок, пустошачи [його] неприятельським способом, позабирали усі маєтності того нашого товариства, [котрі] там мали будинки і дружин. Окрім того, жорстоко замучили на смерть кількох білих голів (жінок), також і кількох малих діточок, від чого людське серце мусить краятись, тільки [про те] чуючи, [навіть] не бачачи»)»².

¹ Брехуненко В. «Дивна то і неказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. Київ: Темпора, 2013. С. 70.

² Цит. за: Сас П. Военний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2007. № 7, 2007. С. 189—190.

Схожі накази видавав також і український гетьман Яків Нерода (Бородавка). Зокрема, ідучи до Кам'янця-Подільського, він видав універсал до міст, навколишньої шляхти та старост, щоб козакам давали коней для перевезення гармат і пороху, а також споряджали військо харчами та фуражем¹. Такий універсал був зумовлений тим, що керівництво Речі Посполитої, домовляючись з козаками про спільну Хотинську війну проти Османської імперії, наполягало на тому, щоб козаки самі себе забезпечувати провіантом і боєприпасами, на відміну від польської армії, де поставки були централізовані. На думку І. Божко, саме це стало причиною походу Якова Бородавки в Молдову, де козаки, окрім спроб перешкодити турецькій армії якнайшвидше добратись до Хотина, займались примусовим вилученням фуражу в місцевого населення². «8 серпня козаки першими перейшли Дністер в районі Могилева-Подільського на турецький бік і, крім розвідки, вдалися до здобичництва на добре знаній молдовській території. Їхні загони пустошили Сороки, Оргіїв, заходили аж до Сучави. Молдовський господар утік від козаків до турків»³.

Однак не весь провіант, який козаки вилучили в молдавського населення, вдалось довести до Хотина. Один із козацьких загонів, повертаючись з Молдавії, був зупинений татарами і розгромлений основними силами турків 27 серпня 1621 р. біля гирла річки Редеуць, що є притокою Пруту. Решта козацького війська, яке очолював П. Сагайдачний, успішно дійшли до Хотина⁴.

¹ Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. С. 75

² Божко І. Хотинська битва 1621 р. У вірменських писемних пам'ятках XVII ст., створених в Україні // *Східний світ*. 2011. №1. С. 41.

³ Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. С. 75.

⁴ Чучко М. Хотинська війна і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті // *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни*. Тези доповідей, Чернівці, 22—23 жовтня 2021 р. / Наук. ред. О. В. Добержанський. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 9—10.

Весь період війни турки і татари забирали в місцевого населення не тільки продукти, але й фураж для коней, таким чином фактично повністю спустошували господарства.

Найбільш масові вилучення продуктів з боку армії Речі Посполитої у мирного населення відбувались під час безпосередніх бойових дій, основною причиною стало те, що солдати через декілька днів після початку воєнних дій почали відчувати голод, оскільки армія Речі Посполитої була оточена противником і не мала змоги забезпечити безперервне постачання провіанту.

У щоденнику німецького офіцера, який брав участь у Хотинській війні, зазначено, що солдати, разом з якими він воював, нерідко навіть вісім—чотирнадцять днів не бачили хліба, харчуючись лише кониною та п'ючи місцеву вапнякову воду. В результаті почались масові смерті від голоду¹.

Від примусового вилучення продуктів особливо постраждали купці, причому як від турецько-татарської армії, так і від армії Речі Посполитої. 2 вересня татари, ідучи вздовж Дністра в бік Кам'янця, по дорозі натрапили на купців з товаром, який призначався для армії Речі Посполитої, та пастухів з худобою. Пастухів і купців стратили, а товар і худобу забрали: «140 волів, багато корів, декілька сотень овець і далі вирушили в сторону Польщі. Князь Чарторийський, який ішов до польського табору відступив під Жванець, але це його не врятувало, татари вбили частину солдат і забрали коней»².

М. Костіна в своїй праці наводить приклад грабунку населення з боку польської армії: «Не знаю, чим завинили нещасні городяни з Хотина, бо деяких, що були найкращі, поляки вигнали з фортеці за стіни без жодної пощади»³.

¹ Вести из Валахии Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник /Переклад Ю. Мицик // *Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени.* Днепропетровск. Днепропетровский государственный университет. 1985. С. 123—135.

² Jerlicz J. Latopisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów. Warszawa. 1853. T.1. S 10—11.

³ Costin M. Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace // *Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac. Chișinău: Hyperion, 1990. P. 135—248.*

Під час першої активної фази битви турки і татари на певний час припинили грабунки, але як тільки великих битв не відбувалось, грабунки мирного населення відновлювались. Зокрема, як пише Л. Подгородецький, 10 вересня 1621 р. активних воєнних дій не відбувалось, а тому турки в цей день в основному займались грабунками місцевого населення. Вони також здійснювали напади на навколишні поселення в районі Дністра і забирали ясир, козаки намагались відбити награване, а особливо ясир, бо в основному він складався з українців¹.

Після двох тижнів активних бойових дій в армії Речі Посполитої та козацькій армії фактично закінчились продукти та фураж. Як наслідок, почався масовий голод, особливо загострилась ситуація після 15 вересня, — саме з цього моменту голод в обох таборах, польському і українському, стає масовим, люди і коні почали помирати від нестачі їжі та фуражу. Всі запаси, які військові привезли на початку війни, практично закінчились. Якщо й з'являлась якась їжа, та вона коштувала дуже дорого². Проблема голоду була досить серйозною, в зв'язку з чим військове командування змушене було зібрати чергову військову нараду, метою якою було обговорення питання постачання провіанту та підтвердження того, що незважаючи на труднощі, боротьбу припинити не будуть: «не тільки перед голодом, але й перед смертю не похитнемось, та не уступимо землю»³.

Зважаючи на неймовірні труднощі з харчуванням, Ян Собеський написав два листи з проханням надіслати обоз: один лист був написаний до Єжи Збараського, а другий до Томаша Замойського. Обидва листи були відправлені з військовим конвоєм, який виїхав до Кам'янця за продуктами⁴. Щоб турки не напали на польський конвой, козаки тим часом переправились через Дністер і напали на турків і татар, та-

¹ Podhorodecki L. Chotin 1621. S. 117.

² Podhorodecki L. Chotin 1621. S. 128.

³ Lubomirski S. Diariusz wojny polskiej z Turkami pod Chocimiem 1621. S. 71

⁴ Nagielski M. Kampania chocimska 1621 roku. S. 17.

ким чином відволікши їхню увагу. В той час конвой Косаківського підійшов до Кам'янця. Майже біля міста вони зіштовхнулись з татарами, які недавно його пограбували. Косаківському з великими труднощами все-таки вдалось зайти в місто і зібрати провіант, але потрібно було дочекатись слушного моменту, аби поїхати з обозом назад до табору¹.

Завершення бойових дій, на жаль, не означало для мирного населення припинення грабунків, оскільки обидві армії були виснажені голодом, — то повертаючись кожна до своєї країни, продовжували примусово вилучати провіант у селах і містах, які зустрічались їм по дорозі.

Зокрема, відомо, що повертаючись до Львова шляхта займалась активними грабунками, пиячила і при цьому жалілась, що військове керівництво водить їх стежками замість того, щоб дати відпочити і поїсти. Дійшло навіть до того, що п'яний кухар викликав на дуель воєводу². При цьому все це відбувалось на тлі безкарних руйнувань татарами мирних населених пунктів. Подібні випадки порушення дисципліни та суперечки траплялись між армією та командирами в інших містах. Таким чином, місцеве населення замість того, щоб отримати допомогу від військових під час набігів татар, в результаті змушене було не тільки самостійно захищатись, але й піддавалось грабункам з боку армії Речі Посполитої та змушене було платити додаткові податки згідно з рішенням сейму.

¹ Podhorodecki L. Chotin 1621. S. 129.

² Podhorodecki L. Chotin 1621. S. 129.

4. Знищення релігійних пам'яток

Ще одним жажливим наслідком війни, який призвів до втрати пам'яток матеріальної культури, було знищення релігійних споруд. Турецько-татарська армія дуже часто, здійснюючи напади на українські та польські міста і села, знищувала церкви та костели. Робили це в основному через три причини: перша — грабунок релігійних цінностей, зокрема хрестів, підсвічників, які були з дорогоцінних металів; друга — церква часто ставала прихистком для людей під час нападу турків і татар; третя — помста татар у відповідь на спроби мирного населення відібрати у них здобич.

Так, наприклад, в кінці серпня 1621 р. татари повністю спалили церкву Св. Григора (поблизу Кам'янця-Подільського), понищили навколишні сади, будівлі на церковному подвір'ї й огорожу, спалили покритий бляхою купол церкви, так що залишилися лише чотири стіни. Спалили вони також і покрівлю церкви Св. Христа¹. Підтвердження цього факту знаходимо в Кам'янецькій хроніці: «Тоді ж невірні татари напали і спалили цілком церкву Святого Григора, чудово зведеному, з баясинами з усіх боків та порушили свинцевий купол на церкві, так що залишилися лише чотири кам'яні стіни.

Порушили вони також і дах церкви Святого Хреста, на якій теж був дуже гарний купол. Хай відомстить Господь Бог за ці святі церкви невірному, нечистому й фанатичному племені, хай (покарає їх) можуть Святого Хреста, хай прокляне їх і своїх святих молитвах святий Григор. Амінь. Хай буде так!»².

Про зруйнування двох церков у Кам'янці згадує також і Л. Подгородецький, — зокрема автор вказує, що коли 2 вересня татари перейшли Дністер в районі Кам'янця, то спалили дві церкви³.

¹ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV—XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 51—52.

² Гаркавець О. Кам'янецька Хроніка, складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом // *Жовтень*. 1981. № 3. С. 100.

³ Podhorodecki L. Chotin 1621. S. 131.

Здійснюючи рейд по Коломийському повіту, татари спалили церкву в селі Мазилів, а також будинок священника. Аналогічний випадок зафіксовано й у Перемишльській землі, в м. Літин, — тут татари спалили церкву, а священника вбили¹.

Зруйновано було також церкву у с. Тишківці Городенківського повіту, про що підтверджує хрест, який селяни встановили на місці зруйнованої церкви².

Під час нападу на Стрийський повіт татари спалили церкву Різдва Пресвятої Богородиці³.

Окремі релігійні пам'ятки були знищені або пошкоджені армією Речі Посполитої. Так, наприклад, в записках німецького офіцера згадується такий факт: «...для того щоб побудувати міст через Дністер, поляки зруйнували красиву православну церкву Валахії, яка була створена за грецьким зразком. Прикро те, що міст, який побудували впад через три дні»⁴.

Іншу церкву, за словами Л. Подгорецького, поляки не руйнували, оскільки вона була досить близько до Хотина, окрім того, була мурованою і могла стати важливим оборонним пунктом⁵. Ці дані підтверджує в своєму щоденнику Ян Острозький⁶.

Отже, в 1620—1621 рр. відбулась війна між Османською імперією та Річчю Посполитою. Ключову роль у цій війні відіграла Хотинська битва (2 вересня — 9 жовтня 1621 р.), яка стала однією з найважливіших битв на теренах Центрально-Східної Європи. Турецька імперія на чолі з султаном Османом II прагнула захопити Україну і Польщу, а

¹ Галів М. Село Літиня на Дрогобиччині в умовах воєнних знищень кінці XV—XVIII ст. // *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 2. С. 5—16.

² Тимів І. Пам'ятки та пам'ятні місця боїв польських військ і українського населення з турками і татарами у XVII ст. на Західній Україні // *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 27. Київ. 2015. С. 251—268.

³ Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rusz Czernową podczas wojny Rzeczypospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. S.19.

⁴ Вести из Валахии *Zeitung aus Walachei*. Записки німецького офіцера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник / Переклад Ю. Мицик // *Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени*. Днепропетровск. Днепропетровский государственный университет. 1985. С. 145.

⁵ Podhorodecki L. Chotin 1621. S. 100.

⁶ Jana hrabi z Ostroga wojewody poznańskiego dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej*. Krakow. 1853. S. 18—19.

згодом і всю Західну Європу. Завдяки спільним союзницьким діям ворога вдалось зупинити і на довгий час відкласти його воєнні плани. Однак під час підготовки та в ході самої битви українські, польські та молдавські території зазнали значних руйнувань, які призвели до великих людських та матеріальних втрат. Загалом інтенсивні напади турків і татар, як слушно зазначає польський дослідник А. Глива, окрім катастрофічних економічних та демографічних наслідків мали сильний вплив на психіку та менталітет цивільного населення¹. Татари і турки часто використовувати методи дестабілізації, такі як гвалтування, вбивства дітей на очах батьків (або навпаки), пограбування, викрадення мирних жителів, умисне руйнування будівель і господарської інфраструктури та сакральних об'єктів, тобто так званих м'яких цілей. Постійним елементом, який супроводжував напади татар на мирне населення, була практика розведення масових пожеж на площах від кількох до десятків тисяч квадратних кілометрів, які, особливо під час більших вторгнень, зливалися в смуги палаючого неба вночі. Таким чином вони справляли паралізуюче враження на людей, сприяючи поглибленню травми, спричиненої прямими ударами татар.

Наступною серйозною проблемою, яка призвела до погіршення матеріального становища мирного населення та дестабілізації їхнього життя, була сваволя військових, у тому числі й армії Речі Посполитої. Часто ідучи на битву або повертаючись з походу, солдати грабували мирне населення, хоча, згідно з постановами сейму, не мали права цього робити. Також негативним явищем було збільшення податків, які селяни та міщани мали платити на користь армії, та введення додаткових видів податку.

Окрім того, під час воєнної кампанії 1620—1621 рр. було знищено велику кількість культурних об'єктів, насамперед церков, костелів та інших релігійних споруд, які мали

¹ Gliwa A. Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych i pamięci zbiorowej jako niematerialne dziedzictwo kulturowe Polski południowo-wschodniej // *Ochrona Zabytków*, nr 1, 2014, s. 53—73.

важливу історичну цінність і були зразками архітектури XIV—XVII ст.

Отже, війна на довгий час призупинила соціально-економічний розвиток багатьох регіонів, призвела до великих демографічних втрат та масових руйнування мирних об'єктів і важливої інфраструктури.

Список використаної літератури

1. Божко О. Хотинська битва 1621 р. У вірменських писемних пам'ятках XVII ст., створених в Україні // *Східний світ*. 2012. №1. С. 36—42.
2. Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р. Київ: Темпора, 2013. 120 с.
3. Брехуненко В. «Я бусурманин, але своєї присяги дотримуюсь»: про стереотипи взаємсприйняття українських козаків і татар у середині 1620-х рр. // *Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. Київ: Інститут історії України, 2007. С. 84—91.
4. Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI — першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Випуск 8/9. Український археографічний збірник. Т. 11/12. Київ—Нью-Йорк, 2004. С. 425—452.
5. Буковина: історичний нарис / Ред. кол. С. Костишин, В. Ботушанський, О. Добржанський, І. Макар, О. Масан, Л. Михайлина. Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 416 с.
6. Вести из Валахии Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник / Переклад Ю. Мицик // *Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени*. Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1985. С. 123—135.
7. Галів М. Село Літиня на Дрогобиччині в умовах воєнних знищень кінці XV—XVIII ст. // *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 2. С. 5—16.
8. Гаркавець О. Кам'янецька Хроніка, складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом // *Жовтень*. 1981. № 3. С. 95—106.
9. Глива А. Асиметричний аспект татарського військового мистецтва (XVII ст.). *Переклад із польської мови В. Кононенко (Київ) // *Український історичний журнал*. 2018. №3. С. 46—72.
10. Гошко Т. Питання обороноздатності й безпеки руських міст на сеймах речі Посполитої в XV — першій половині XVII ст. // *Місто: історія-*

- культура-суспільство. Е-журнал урбаністичних студій.* № 6 (1). Київ, 2019. С. 67—82.
11. Грабовецький В. Ілюстрована історія Прикарпаття. Т. 1. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2002. 432 с.
 12. «История Хотинской войны» Иоаннеса Каменецкого // Историко-филологический журнал. № 2. 1958. С. 258—286.
 13. Ковалець Т. Джерело без купюр: маловідома версія діаріуша Хотинської війни 1621 р. Прокопа Збігнєвського // *Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.)* / Матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016. С. 4—19.
 14. «Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року / В. Карпо, О. Масан // *Зелена Буковина*. 2005. №1. С. 171—185.
 15. Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. // *Архіви України*. 2004. Випуск 1—2 (253): січень, квітень. С. 93—112.
 16. Мицик Ю. Кілька листів з історії Війська Запорізького першої третини XVII ст. // *Під знаком Клію*. На пошану Олени Апанович. Дніпропетровськ, 1995. С. 42—48.
 17. Мицик Ю. О двух немецких «Летучих листках» XVII в. // *Проблеми країн Центральної та Східної Європи*: збірник наукових праць. 2011. Вип. 2. С. 203—212.
 18. Паньків М. Топоніми, Мікроніми, Легенди як вияв етнокультурної пам'яті про татаро-турецькі набіги на Прикарпаття (XV—XVII ст.) // *Карпати: людина, етнос, цивілізація*. 2012. Вип. 4. С. 91—102.
 19. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV—XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.
 20. Сас П. Военный промысел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2007. № 7. 2007. С. 167—196.
 21. Сас П. Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу / П. Сас, Генуте Кіржене, Анфредас Бумблаускас. Київ: Балтія-Друк, 2011. 216 с.
 22. Сас П. Хотинська війна 1621 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.
 23. Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2014. Вип. 14. С. 56—70.
 24. Сіреджук П. Містечка, яких немає // *Жовтень*. 1985. № 4. С. 106—109.
 25. Степанков В., Степанков В. Польсько-турецька війна 1620—1621 років: міфи й історична дійсність // *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. № 1. 2022. С. 89—107.
 26. Страшко В., Сухих Л. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України // *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 4—15.

27. Тимів І. Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI—XVII ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 1(1). С. 197—208.
28. Тимів І. Пам'ятки та пам'ятні місця боїв польських військ і українського населення з турками і татарами у XVII ст. на Західній Україні // *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 27. Київ. 2015. С. 251—268.
29. Чучко М. Хотинська війна і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті // *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни*. Тези доповідей, Чернівці, 22—23 жовтня 2021 р. / *Наук. ред. О. Добржанський*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 9—11.
30. Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy Zaporoscy w wojnie Chocimskiej 1621 roku // *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*. Київ: Генеза, 1998. С. 62—80.
31. Costin M. Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vodă încoace // *Ureche G., Costin M, Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar și indici de T. Celac*. Chișinău: Hyperion, 1990. 501 s.
32. Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Rus Czernowa podczas wojny Rzeczpospolitej z imperium Osmanskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi Premyskiej // *Rocznik Przemyski*, 2012, t. 48, z. 1: Historia wojskowości. S. 3—58.
33. Gliwa A. Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych i pamięci zbiorowej jako niematerialne dziedzictwo kulturowe Polski południowo-wschodniej // *Ochrona Zabytków*, nr 1, 2014. S. 53—73.
34. Gliwa A. Kraina upartych niepogod. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku. *Przemysł*, 2013. 1079 s.
35. Gliwa A., Chronologia i zasięg terytorialny napadów tatarskich na ziemię przemyską i sanocką w latach 1620—1629 // *Rocznik Przemyski*, t. 33, 1997. S. 21—40.
36. Diariusz prawdziwy ekspedycji Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, przeciw Osmanowi Cesarzowi Tureckiemu w roku 1621 pod Chocimem w Wołoszech fortunnie odprawowanej. [B. m. wyd.]: [B. wyd-wa], [B. r. wyd.]. 84 s.
37. Hahn, K. Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XIV do XVIII wieku // *Pamiętnik Historyczno-Prawny* 1928. S. 4—19.
38. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600—1647 : [w:] *Studia i materiały do dziejów wojskowości*, t. 8, cz. 1. S. 3—71.
39. Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. 233 s.

40. Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. Wrocław: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1964. 235 s.
41. Jana hrabi z Ostroroga wojewody poznańskiego dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621, [w:] // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej* Krakow. 1853. S. 15—41.
42. Jerlicz J. Latopisec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terazniejszych czasów. Warszawa, 1853. T.1. 187 s.
43. Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16 bis 19 Jahrhundert. Wien-Koln-Weimar, 2020. 389 c.
44. Lubomirski S. Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 [w:] Żegota Pauli // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, Kraków 1853. S.65—105.
45. Lubomirski S. *Diariusz wojny polskiej z Turkami pod Chocimiem r. 1621*, [w:] Żegota Pauli, *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, Kraków 1853 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Komp. Z. Pauli*, Krakow, 1853. S. 65—105.
46. Majewski R., *Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r.*, [w:] // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. VII (1961), cz. 1. S. 3—39.
47. Nagielski M. Kampania chocimska 1621 roku // *Wshodni Rocznik Humanistyczny*. T. XVIII (2021), № 3. S. 7—25.
48. Podhorodecki L. Chotin 1621. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej Warszawa, 1988. 181 s.
49. Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli*. Kraków, 1853. 210 s.
50. Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Z. Pauli*. Kraków, 1853.
51. Sobieski J. Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621, w: // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, wyd. Ż. Pauli, Kraków, 1653.
52. Srogosz T. Żołnierz swawolny: Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku. Warszawa: Wydaw. DiG, 2010. 264 s.
53. Schütz E. An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620—1621. Akadémiai Kiadó. Budapest 1968. 215 s.
54. Tretiak J. *Historja wojny Chocimskiej*. Poznań: Kurpisz powieść historyczna. 2006. 220 s.
55. Tyszkowski K. Jakób Nerodowicz Borodawka / *Polski Słownik Biograficzny*. Krakow, 1935. T. 2. S. 345.

РОЗДІЛ VIII

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ У МІЖНАРОДНИХ УГОДАХ КІНЦЯ XVI — XVII ст.¹

На території сучасної України немало пам'яток фортифікаційного будівництва, створених в різний час, за наказами різних правителів, але з однією метою — закріпитися тут назавжди. Побудовані на українській землі, вони служили амбіціям Польщі, Литви, Валахії, Трансильванії, Молдавії, Османської імперії, але жодною мірою не захищали інтереси українського народу. Парадоксально, але, з одного боку, військові походи, що організовувалися тут, мали своїм наслідком руйнування господарств місцевого населення, а з іншого, занепад же фортець теж призводив до занепаду навколишніх поселень. Середньовічні фортеці, розташовані на стратегічно важливих позиціях, відігравали роль не стільки захисту населення від нападників, скільки значною мірою — форпосту держави, символу її могутності. Тому важливо

¹ **Ганна Скорейко** (*Чернівці*)
Кандидат історичних наук, доцент. Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича.
orcid.org/0000-0001-9832-1627
e-mail: h.skoreyko@chnu.edu.ua

простежити цінність невеликої, за фортифікаційними критеріями, Хотинської фортеці, побудованої на Дністрі, яка впродовж кількох століть залишалася ключем до молдавсько-польського порубіжжя, була майданчиком для численних війн, які вирішували долю не тільки відомих правителів, але й цілих держав.

Безумовно, що безпосереднім приводом для активного дослідження історії Хотинської фортеці стали дві Хотинські війни — 1621 та 1673 рр., де вся Європа, затамувавши подих, спостерігала велике цивілізаційне зіткнення християнського та мусульманського світів. Обидві баталії детально і ґрунтовно досліджуються українськими, польськими, литовськими вченими з огляду на участь воюючих сторін та їхній внесок у розгортання й наслідки їх для усіх зацікавлених акторів. Хотинська фортеця виступає хіба що тлом, або місцем зіткнення. Але якраз театр воєнних дій було вибрано не випадково, навпаки, це обумовлено особливостями дипломатичних претензій та договірних умов довкола цієї твердині.

Про ранню історію фортеці збереглося небагато письмових свідчень. Закладена ще в першій половині I тисячоліття на правому березі Дністра, із занепадом Галицько-Волинського князівства та переходом однієї частини українських земель під владу Молдавського князівства, іншої — під владу Польщі, вона опинилася на самому польсько-молдавському кордоні і стала об'єктом посиленої уваги володарів, адже слугувала своєрідним пунктом контролю за дністровськими бродами, пересуванням польських сил на лівому березі Дністра чи молдавських, татарських, турецьких загонів на правому. Про особливий статус Хотина в Молдавському князівстві свідчить і той факт, що хотинський пиркалаб (управитель і суддя) входив до боярської ради при князівському дворі і був четвертою посадовою особою в боярській ієрархії¹.

¹ Пурич Ш. Средневековый город и горожане в молдавских летописях (на примере г. Хотина) // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16—18 березня 2000 р. Чернівці, 2000. С. 168.

Зі встановленням турецького протекторату над Молдавським князівством міжнародна ситуація в названому європейському регіоні різко змінилася: Туреччина не просто поширила свій вплив на певну територію, вона отримала плацдарм для використання кримських татар у своїх походах на Західну Європу; Польща опинилася перед фактом зростання числа своїх сусідів — васалів Туреччини; Валахія, Семигородщина і Австрія змушені були вирішувати проблеми власної безпеки. Кожна із цих держав будувала зовнішню політику, шукаючи союзників, об'єднуючись з ними і роз'єднуючись, залежно від зміни власних інтересів. За подіями в регіоні уважно стежили правителі західноєвропейських держав, особливо членів антиосманського союзу — Священної ліги, утвореної у 1593 р., куди, крім Австрії, увійшли: Ватикан, німецькі держави, Іспанія та ін., завжди готові до протистояння «християнського світу невірним туркам»¹.

У XVI—XVII ст. значення фортець на території Молдавії набрало особливої ваги. Вони ставали осередками організації антитурецької боротьби, в якій були зацікавлені як європейські держави, так і внутрішні політичні сили, що неминуче призводило до загострення відносин з Портою, знищення деяких твердинь. Хотинська фортеця у цій боротьбі займала особливе місце, але вона не була зруйнована за наказом турецького султана, як інші, бо мала служити захистом від поляків. У той же час саме вона найчастіше згадується у тогочасних документах як один з найважливіших опорних пунктів у змаганнях за молдавський престол, зокрема і з боку поляків.

Польща, своєю чергою, деякий час вела доволі обережну, стриману політику щодо Туреччини і її васалів. Вона уникала відкритих конфліктів, офіційно не втручалася у внутрішні справи Молдавії, не підтримувала претензій на молдавський престол з боку окремих польських князівських родин і т.д. У відомій «волоській війні» 1574 р. вона відмовилася

¹ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV — начало XIX в.) / Под ред. Д. Драгнева. Кишинев: Штиинца, 1987. С. 175.

підтримати воєводу Іона Хороброго у його спробі позбутися турецької залежності. На арену протистояння вийшли козаки, але вони кожного разу діяли як окрема і самостійна сила. Прикладом може слугувати молдавський похід козаків Івана Свірчевського. А виступ офіційної Варшави на боці Порти під час боротьби Івана Підкови за молдавський престол та страта останнього за наказом короля Стефана Баторія взагалі викликали нерозуміння у Європі: християнський володар покарав християнина за боротьбу проти невірних¹.

Виглядає, що відносини між Польщею та Туреччиною впродовж XVI ст. мали відносно миролюбний характер. Проте, крім козацтва, польська влада уже мала брати до уваги появу такого серйозного подразника на східному кордоні, як Московське царство. Отже, у східноєвропейському регіоні основними гравцями стали великі держави Туреччина, Річ Посполита, Габсбурзька монархія, Московське царство, васальні держави Кримське ханство, Молдавія, Валахія, Трансильванія і абсолютно нова сила — Запорізька Січ. Тому зростаюча загроза з боку Великого князівства Московського, неврегульована внутрішньополітична ситуація в державі схилили польських володарів до проведення політики нейтралітету стосовно Туреччини².

Але в кінці XVI ст. геополітична обстановка в регіоні дещо змінилася: турки посилили свій тиск на українські землі, що перебували у володінні Польщі, Габсбурги, щоб не допустити поширення контролю Туреччини, в свою чергу вирішили закріпитися на Подунав'ї, взявши під свій протекторат Семигородщину і Валахію. В цій ситуації на рубежі XVI—XVII ст. Польща, скориставшись деяким ослабленням Туреччини, різко змінила свою тактику щодо її васала Молдавії, і та перетворилася в арену жорстокого польсько-турецького протистояння³.

¹ Наливайко Д. Очима заходу. К., 1998. С. 161.

² Кучик О., Цебенко О. Гербури в польсько-турецькій дипломатії другої половини XVI ст. Галичина. 2013. № 22—23. С. 143.

³ Мохов Н. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. Кишинев, 1961. С. 106.

Хотинській фортеці довелося стати стратегічно важливим опорним пунктом поляків у завоюванні Молдавії впродовж усього XVII ст. Як ніяка інша фортеця в цей період, вона стала своєрідним атрибутом політичної та військової переваги, їй відводилося особливе місце у численних польсько-турецьких конфліктах, статус її ставав предметом міждержавного обговорення, фіксувався окремими пунктами в міжнародних угодах.

Ініціатором і провідником нової політики став канцлер і коронний гетьман Ян Замоїський, який ще недавно був прихильником збереження миру з Туреччиною будь-якою ціною.

Але великий татарський похід 1589 р. на українські землі повністю змінив настрої канцлера. Нападники, зібравши значні сили, пройшли через Поділля, дісталися аж до Львова, плюндруючи села і міста, безжально руйнуючи оселі і маєтки, захоплюючи в полон усіх, хто потрапляв їм до рук: чоловіків і жінок, дорослих і малих, шляхту і простолюду. Протидіяли їм і шляхетські, і козацькі загони. Ян Замоїський оголосив надзвичайний стан у Львові і нашвидкуруч почав його укріплювати. Виникли серйозні побоювання, що до татар приєднаються і турки, зосереджені на молдавському кордоні. До Кам'янця-Подільського — «міста і фортеці великого значення на кордонах, близьких від наших провінцій» він відправив значний військовий загін, який мав стримувати турків і перешкодити татарам виводити здобич найкоротшим шляхом на територію Молдавії через Хотин, як це трапилося 1575 р.¹

Таким чином, дві фортеці — Кам'янець та Хотин — формували своєрідний стратегічний «міст», контроль над яким відкривав значні перспективи для усіх ворогуючих сторін. Якщо Кам'янецька твердиня однозначно залишалася в руках польського уряду, то питання володіння Хотинською набрало особливої ваги і для Речі Посполитої для розв'язання питання державної безпеки, і для Молдавського князівства, яке прагнуло мати власні «ключі» від Дністра .

¹ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). К. : Інститут історії України НАН України, 2016. С. 146.

Адже, при усіх руйнуваннях та втратах, яких завдали татари, успіх усієї татарсько-турецької кампанії, як стверджує дослідник Дмитро Вирський, був сумнівним. У планах султана було захоплення не тільки Галичини, але й встановлення контролю над Кам'янцем-Подільським. Тому Ян Замойський пішов на ризик. Зібравши військо, він вирушив до Молдавії, щоб продемонструвати готовність вступити в бій. Великої війни тоді вдалося уникнути.¹ Але ця криза продемонструвала значні прогалини в польській системі безпеки. В першу чергу найвразливішими стали суперечності довкола проблеми козацтва та молдавського престолу.

Великий листопадовий молдавський похід козаків 1594 року став не просто звичним здобичництвом, а частиною гострого політичного протистояння на українських землях. Козаки нарощували свою силу в тому числі й за рахунок освоєння дністровських бродів, що своєю чергою, призводило до нових масштабів їхніх виступів. З другого боку, як стверджує С. Леп'явко, дії козацтва у 1594 році навіть виявилися корисними для польського уряду, бо пом'якшували падіння авторитету Польщі після прориву татар в Угорщину. Але уже навесні 1595 року наливайківці знову здійснили похід в Молдавію, що дало можливість дещо стабілізувати ситуацію на українських землях². Хоч «козацька» криза була доволі гострою, її вдавалося тримати під контролем, каналізуючи козацькі настрої, підтримуючи внутрішній розкол. Дослідник вважає, що саме «походи козаків і викликану ними нестабільність в Молдавії уряд вирішив використати у власних інтересах для встановлення контролю над Молдавією і, зокрема, захоплення Хотина».³

В будь-якому разі Річ Посполита потребувала створення власного поясу безпеки, де найважливішою ланкою мало стати Молдавське князівство в цілому і Хотинська фортеця, зокрема.

¹ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). К. : Інститут історії України НАН України, 2016. С. 142.

² Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці: Сівер. думка, 1996. С. 150.

³ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. С. 148.

Отримавши підтримку з боку частини пропольськи налаштованого молдавського боярства, поляки влітку 1595 р. посадили на престол Єремію Могилу. На нього покладалася особлива відповідальність, адже у підписаній напередодні угоді він зобов'язувався поважати верховенство короля Польщі, зберігати йому вірність, навіть якщо доведеться одночасно підпорядковуватися і турецькому султану¹.

А уже 22 жовтня 1595 р. між коронним гетьманом Яном Замоїським та османським воєначальником Алібеєм було укладено тимчасову мирну угоду: на прохання короля визнати Єремію Могилу господарем Молдавії, причому господар, як і раніше, мав сплачувати данину султанові й кримському хану; турецьким і татарським військам не входить у Молдавію і Річ Посполиту; господарю надати можливість тримати власне військо для захисту від неприятелів; за послами Речі Посполитої визнати право вільного проїзду до Османської імперії, а для їхньої безпеки назустріч їм султан висилатиме чавуша².

І воєвода, і король у своїх наступних діях суворо дотримувалися даної присяги. Відповідно до угоди, укладеної в серпні 1595 р., Могила платив данину Польщі та жалування польським жовнірам, гарнізони яких були розташовані у містах, в тому числі й у Хотині³. Король у свою чергу надав у 1600 р. допомогу воєводі у боротьбі проти валаського господаря Михая Хороброго, який мав намір об'єднати Семигородське, Молдавське і Валаське князівства в єдину державу під своєю владою і вважав Польщу своїм суперником.

Хотинська фортеця, підсилена польськими військами, стала останнім захистком Єремії. Валаський володар вирі-

¹ Летопись Земли Молдавской. Мирон Костин // <https://terramoldaviae.wordpress.com/tag/%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BD-%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD/>

² Григор'єва Т. Мирні угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією протягом 1569—1619 років. Основні положення та фактори взаємин. Магістеріум. Випуск 41. Історичні студії. С. 49.

³ Мирон Костин. Летопись земли молдавской / Перевод летописи с молдавского Михаила Лупашко. Кишинеу: Литература артистика, 1989. 194 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://www.slideshare.net/samardak-veaceslav/chronicle-of-moldovan-land>

шив місто спалити, а фортецю взяти в облогу, тим більше, що Сучавський замок уже був зданий валахам¹. Молдавський літописець Мирон Костін писав, що Михайл Воєвода з великим завзяттям бив Хотинську фортецю — сліди куль були помітні в стінах аж до її руйнування — сподіваючись, що якщо завоює цю фортецю, то легко зможе правити всім Молдавським князівством². Завдяки успішним діям козацько-польського війська на чолі зі Станіславом Жолкевським, Хотинський замок був звільнений з облоги. Військо Яна Замойського в цей час увійшло на територію Молдавії, і влада Єремії Могили була відновлена.

Останній і надалі у своїй політиці опирався на Польщу, угода 1595 р. залишалася в силі. Всі свої листи до короля господар підписував: «Waszei Krol.Mczi pana i dobrodzieia mego mczgo wierni poddani i sluga naniszszy»³. Він постійно повідомляв Варшаву про будь-яку політичну і військову активність валахів, турків і татар. Наприклад, у листі від 30 вересня 1601 р. Могила писав про те, що турецьке військо переправилося через Дністер біля Тягині (Бендер), а в цей час у Яссах (тодішній столиці Молдавського князівства) перебувало турецьке посольство, що направлялося до трансильванського воєводи⁴. В іншому листі він попереджав про наміри валаського воєводи, навіть переслав для ознайомлення послання останнього⁵. Подібні повідомлення давали змогу суттєво коректувати зовнішню політику Польщі. Зокрема, нова загроза з боку Валахії дещо загострила ситуацію. Але навесні 1602 р. любельський воєвода Марек Собеський на чолі 900 вершників та 100 піхотинців прийшов до Молдавії

¹ Bukowina. Czernowitz, 1899. S. 287.

² Мирон Костін. Летопись земли молдавской / Перевод летописи с молдавского Михаила Лупашко. Кишинев: Литература артистика, 1989. 194 с. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://www.slideshare.net/samardakveaceslav/chronicle-of-moldovan-land>

³ Heidenstein R. Dzieje Polski. Warszawa, 1857. T. II. P. 56.

⁴ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 64.

⁵ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 66.

для допомоги Єремії Могилі, що остаточно визначило хід війни з воєводою Михаєм¹.

Природно, що поляки скористалися з цієї перемоги, щоб остаточно закріпити свій безпосередній контроль над важливими у стратегічному плані молдавськими територіями. У Сучавському та Хотинському замках залишилися значні військові гарнізони, які вважалися на службі у воєводи, отримували від нього платню, але повністю підпорядковувалися польському королеві. Так, у Хотинській фортеці, як свідчить доповідна записка Марека Собеського, що перебував з комісією тут восени 1602 р., розташувався військовий загін у три сотні кінноти і стільки ж піхоти².

Могила деякий час мирився з таким станом речей, пам'ятаючи про те, що своїм престолом зобов'язаний саме Польщі. Але безчинства польських жовнірів, грабежі і розбої викликали сильне невдоволення місцевого населення, підривали політичний авторитет воєводи. Крім того, залежність від Польщі і від Порту виснажувала Молдавське князівство. Він вирішив за традицією своїх попередників взяти під свій контроль стратегічно важливі фортеці, в першу чергу Сучавську і Хотинську, щоб поступово витіснити поляків з Молдавії. Але діяти мусів дипломатичними методами. Ще у 1601 р. Єремія Могила у своїх листах до польського короля постійно наголошував на необхідності передачі Сучавського та Хотинського замків у його володіння. Зокрема, 11 серпня 1601 р. він переконував короля, що раніше ці замки слугували прихистком для втікачів від противника, а «...наразі не маю де під час небезпек подітися з жінкою та дітьми моїми»³.

Але найвагомішим і найпереконливішим аргументом воєводи були повідомлення про безчинства і сваволю польських жовнірів у Хотинській фортеці. В листі до короля від

¹ Gmierek H. Sobieski Marek h. Janina (1549/50—1605) // Polski Słownik Biograficzny. Warszawa—Kraków : Polska Akademia Nauk, Polska Akademia Umiejętności, 2000. T. XXXIX/4, zeszyt 163. S. 502—504.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 206—207.

³ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 56.

22 жовтня 1601 р. Могила скаржився, що «великі і часті кривди терпить буркалаб Хотинський від коменданта фортеці ротмістра Кличкого» і просив, щоб для забезпечення порядку і спокою замок все-таки був переданий йому¹.

Скарга Хотинського пиркалаба, додана до листа воєводи, підтверджувала, що польські жовніри, які перебували у фортеці, зневажливо ставилися до місцевого населення, займалися здирицтвом, грабежами, принижували міську владу. Управитель детально описав свавільні дії поляків, які вимагали показати брід через Дністер, примушували надати коней для обозу, а коли почули відмову, то пригрозили зброєю і пообіцяли «запрягти самого пиркалаба». Особливо жалівся він, що ці приниження бачив татарський посол зі своїми слугами, тому просив відкликати ротмістра з Хотина².

Король відмовив воєводі у передачі замку, натомість вимагав, щоб той тримав укріплення в належному стані³.

Ці скарги не залишилися без уваги короля, який не хотів через такі дії своїх підданих позбутися вигідної стратегічної фортеці. Тому він відправив туди комісію на чолі з Мареком Собеським, яка прибула в Хотин восени 1602 р. У своїй записці до короля князь писав, що фортеця справді перебуває у занедбаності. У замку є достатній запас куль, пороху, зброї, але самі споруди вимагають негайного ремонту: навіть ґонтове покриття, пошкоджене під час війни з Михаєм, не було відновлене. Щоправда, всю вину за недбалість було покладено на хотинського пиркалаба, а конфлікти між місцевою владою та жовнірами визнані справою особистою. Любельський воєвода зауважив, що коли збирається така кількість воїнів при відсутності активних воєнних дій, то вони, звичайно, «чинять, що хочять»⁴.

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 67—68.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 69.

³ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 175.

⁴ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 206—207.

Задля справедливості варто наголосити, що перевірка стану Хотинської фортеці була викликана дестабілізацією ситуації довкола Валахії: австрійський ерцгерцог Фердинанд разом з трансильванським князем Сигізмундом Баторієм виступив на підтримку волоського воєводи у війні проти Туреччини. Тому криза довкола Хотина могла зашкодити політиці Речі Посполитої. Скарги воєводи виявилися приводом для посилення уваги польського уряду до цієї ситуації, в першу чергу зміцнення Хотинського замку. Проте невдовзі вся гострота відносин перенеслася на молдавсько-трансильванський кордон, поляки вважали своє становище доволі стабільним, тому ніяких заходів щодо укріплення і зміцнення Хотинської фортеці не вживалося. Та й молдавський господар не спішив відновлювати фортецю, яка йому фактично не належала.

У наступні роки проблема Хотинської фортеці в офіційному листуванні Могили з Сигізмундом майже не порушувалася, що свідчить про непохитність волі короля щодо статусу цієї твердині, — вона залишалася за Польщею і виконувала тут роль форпосту Речі Посполитої. Тільки локальні або місцеві заворушення у цьому регіоні змушували знову згадувати про Хотин. Зокрема, це підкреслює князь Ян Потоцький під час воєнної кампанії 1603 р., нагадуючи королю, що, «хоч ротмістром Хотинської фортеці є добрий і відданий Вашій Королівській Мосці чоловік... треба мати пильне око на Хотин»¹.

У 1607 р. Єремія помер, але династія Могили залишалася при владі. Нетривка стабільність була порушена черговим змаганням за молдавський престол, коли до влади прийшов Костянтин Могила, зв'язаний з Польщею династійними узами: його сестри були одружені з впливовими польськими магнатами. Мати Єлизавета намагалась зберегти престол Молдавії за своїм сином. Для надання військової підтримки залучила трьох своїх зятів князів Стефана Потоцького, Михайла Вишневецького та Самійла Корецького. Звісно, тут

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 298.

йдеться не стільки про сильний вплив Польщі, стільки про особливо складну персоніфіковану політику. Саме вона більше шкодила, ніж допомагала Речі Посполитій. Та й політика Костянтина не сприяла стабілізації ситуації довкола Молдавії: він не турбувався, щоб щорічний харач регулярно постачався до Стамбула, на угоду Польщі втрутився у боротьбу за валаський престол, у війні з Трансильванією зазнав поразки і визнав себе її васалом¹.

Зважаючи на те, що Річ Посполита глибоко зав'язла у московській авантурі і не могла захистити Могилу, 1612 р. султан Мухаммед змістив Могилу з престолу і поставив нікому не відомого тоді в політичних колах Стефана Томшу². Довести наказ султана взявся татарський хан, і Костянтину з великими зусиллями вдалося врятуватися у Хотинській фортеці, яка знову стала плацдармом для боротьби за престол.

По суті, в Молдавії встановилося двовладдя: турки визнавали Томшу володарем, а поляки — Костянтина. На деякий час Хотин став своєрідною столицею Могили. Саме звідси він організовував походи проти свого суперника, сюди прибували турецькі посланці з вимогою визнати воєводою Томшу. Французький посол при султанському дворі Гарлі повідомляв у Париж, що ситуація довкола молдавського престолу дуже складна: польський король вимагав від Порту відновлення прав Костянтина, у відповідь на дії татар Томші в Покутті зять Могили князь Стефан Потоцький спустошив Молдавію³. Всупереч умовлянням короля, який не бажав загострення стосунків з Портою в умовах московського походу, князь зробив ще одну спробу допомогти опальному воєводі. Ба більше, за свідченнями Гарлі, він навіть на деякий час відновив владу Костянтина, переманивши на свій бік частину татарського війська. Але Томша отримав підкріплення. Крім того, зрадили недавні союзники татари. Це зму-

¹ Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV — начало XIX в.) / Под ред. Д. Драгнева. Кишинев: Штиинца, 1987. С. 187.

² Bukowina. Czernowitz, 1899. S. 282.

³ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1900. Vol. 1. Supl. 1. P. 148.

сило польсько-молдавський загін, «обороняючись на всі сторони, відступати, і хто зумів врятуватися, той сховався в Хотинській фортеці, їх продовжували атакувати, але марно»¹.

Ситуація була складною: турки вважали оточених у фортеці полоненими. Перед польським послом було поставлено умову: всіх буде відпущено, якщо віддадуть Костянтина. Останній був відправлений до Криму, де пізніше загинув, а законним воєводою було визнано Томшу.

Статус Молдавії і Хотинської фортеці визначала нова польсько-молдавська угода, укладена під Хотиним 8 жовтня 1612 р. У переговорах з польської сторони брали участь такі впливові політики, як князі Збараський, Томаш Замойський, Калиновський та ін. Молдавію представляли митрополит Анастасій, радівецький єпископ Єфрем, хотинський пиркалб Єремія та ін.²

Угода була складена за тодішньою традицією. Перший пункт був суто формальний. Другий пункт угоди підкреслював, що господар повинен дотримуватися добрих стосунків з турецьким султаном, татарським ханом і, як його попередники, бути вірним слугою короля, зберігати дружні стосунки з Річчю Посполитою. Третій пункт стосувався зобов'язань господаря забезпечувати мир на прикордонних землях між Молдавією і Польщею. Вже у четвертому пункті угоди чітко визначався статус Хотинської фортеці: замок залишався за королем Речі Посполитої аж до «порозуміння про те між королем... з цезарем турецьким»³. Ще однією важливою умовою угоди був обмін полоненими без викупу тут же біля Хотина та створення комісій з обох сторін, щоб визначити розмір збитків, завданих порубіжним землям, та негайно їх компенсувати⁴.

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1900. Vol. 1. Supl. 1. P. 150—151.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 369.

³ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 369.

⁴ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 370.

Попри сподівання молдавського воєводи, ця угода не усувала Польщу від контролю над Молдавією, не позбувся він і польської присутності в Хотині. Чому Туреччина все ж не потіснила поляків? Скоріш за все вона не була готова до відкритої конфронтації з Річчю Посполитою, а надавати будь-яку політичну самостійність своєму васалу у вирішенні територіальних питань теж не входило у її плани. Крім того, через свого ставленика Порта і так змінила співвідношення сил у Молдавії на свою користь.

У 1613 р. відносини між Річчю Посполитою і Османською імперією знову різко загострилися, і Хотинська фортеця відіграла тут не останню роль. Вона залишалася важливим пунктом зв'язку з Кам'янецьким замком, тут завжди зупинялися всі посольства, що прямували до Туреччини чи Польщі, тому свавільні дії жовнірів Хотинського гарнізону щодо турецьких і молдавських послів стали однією з причин міжнародного скандалу. Турецький султан у листі до польського короля, докоряючи йому за переховування втікачів з Молдавії, безчинства підданих Корони щодо послів, поставив вимогу передати Хотинський замок у власність господаря¹. Але поляки не поспішали виконувати повеління султана. Томша сподівався на політичне вирішення цього питання, не допускаючи нової польсько-турецької війни на своїй території. Тому в інструкції своїм послам до короля, серед яких був і хотинський пиркалаб, особливо наголошував на необхідності вирішення питання стосовно Хотинської фортеці².

Зі свого боку поляки затіяли власну гру, прагнучи змістити Томшу будь-якими засобами. Навіть спробували підкупити турецького посла. Зрештою, воєвода остаточно розчарувався у можливостях дипломатичних ходів. Як писав у донесенні до Парижа французький посол Гарлі, Томша вирішив силою захопити Хотин, але був відкинений з великими

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 281.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 288—289.

втратами¹. Отже, політичний контроль над цією територією все ж залишався за поляками. Окрім суто політичного престижу, це мало ще й важливе стратегічне значення — не давало змоги молдавсько-татарським загонам спустошувати Покуття.

Водночас увага всіх зацікавлених сторін у цей час була прикута до активних дій козаків. Саме вони стали предметом гострих дипломатичних та й реальних військових баталій. Хотинська твердиня на певний час залишалася на периферії великої політики. Імовірно, саме це підштовхнуло вдову Єремії Могили Єлизавету у 1616 році знову втрутитися у політичну боротьбу. Опираючись на могутніх своїх зятів магнатів Вишневецького і Корецького, вирішила повернути молдавський трон своєму молодшому сину Олександрю. Це мало несподівані наслідки — суперечності довкола Молдавії вилилися у нову воєнну кампанію. Хотинська фортеця знову відігравала роль плацдарму для організації наступу польських військ. Зокрема, у листі до короля снятинський підстолій Зебровський, вказуючи на поразку польсько-козацьких військ князя Корецького від турецьких та татарських загонів і відступ їх до Хотина, висловлював побоювання, що в цій ситуації Томша може спрямувати свій гнів на Покуття. Він переконував, що варто послати Корецькому підмогу².

Отже, Річ Посполита опинилася перед загрозою тотального наступу турецько-татарських військ і, зрештою, була змушена прийняти умови перемир'я 1617 р., укладеного в Буші, яке вперше ставило в центр договору «козацьке питання»: основною умовою збереження миру було визначено, щоб «козацьке розбійництво» не виходило на Чорне море, щоб від козаків не діялось жодних шкод, і щоб «на майбутнє імператорському флоту не було потреби виходити на Чорне море»³.

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1900. Vol. 1. Supl. 1. P. 160.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 288—394.

³ Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th—18th centuries). An annotated edition of 'ahdnames and other documents / Dariusz Kołodziejczyk. Leiden ; Boston ; Köln, 2000. P. 347.

Проте для нас цікавим є пункт, де значилося: сплата татарам звичних «упоминків», а ті, своєю чергою, мали не наїжджати на території, підвладні королю; збереження королем миру з Трансильванією як васалом Османської імперії, а також невтручання у справи Волощини та Молдавії, у тому числі відмова в допомозі військом чи грошима будь-кому іншому¹.

Попри гостроту козацького питання, впродовж тривалого часу вся увага Польщі була прикута і до Хотинської фортеці. Особливо, коли після серпневої поразки вона все-таки була зайнята військом господаря. Тільки у 1619 р. поляки знову заволоділи замком.

Отже, втрутившись у боротьбу за молдавський престол, Річ Посполита зміцнила свої позиції на Дністровському порубіжжі. Взявши під свій контроль Хотинську фортецю, вигідно зв'язавши її з Кам'янецьким замком, вона створила міцну оборонну лінію проти турецької загрози.

Проте уникнути війни з Туреччиною не вдалося. Абсолютно природним виглядає те, що місце вирішальної битви 1621 р. було обрано під Хотином: хто володіє цією фортецею, той володіє Молдавією. Не дуже тривала — всього чотири тижні — але виснажлива війна не принесла перемоги жодній із сторін, але Польщі задля збереження армії довелося пожертвувати Хотинською фортецею. Детальний аналіз Хотинського договору здійснив професор Петро Сас². Нас цікавить доля Хотинської фортеці, яка переходила у володіння молдавського господаря згідно з пунктом 7: «Хотин залишити і бути приятелем Волоській землі. Полонених щоб спільно було відпущено»³.

Можна стверджувати, що прагнення кількох поколінь молдавських володарів про володіння Хотинською фортецею збулося. Але це була Піррова перемога: внаслідок воєн-

¹ Григор'єва Т. Мирні угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією протягом 1569—1619 років. Основні положення та фактори взаємин. *Магістеріум*. Випуск 41. Історичні студії. С. 50.

² Сас П. Хотинська війна 1621 року: Монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.

³ Сас П. Хотинська війна 1621 року: Монографія. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 429.

них дій, скупчення кількох десятків тисяч військ на невеликій території, Хотинщина та її околиці були повністю спустошені. Найбільш трагічним наслідком цієї зміни стало те, що контроль над Молдавією з боку Туреччини посилювався, а татари могли безборонно грабувати, спустошувати її, використовувати дністровські броди біля Хотина для набігів на Поділля. Так, у листі до польського короля молдавський господар Стефан Томша (це було його друге правління) 14 червня 1622 р. писав, що татари спустошили кілька повітів, найбільше постраждали Сороцький, Хотинський та Чернівецький¹.

У зв'язку зі зміною геополітичних інтересів зацікавлених держав Хотинська фортеця на деякий час відійшла на другий план в політиці і Польщі, і Молдавії, та й Туреччини. Як стверджує Олексій Балух, наприкінці 1620-х рр. прикордонні відносини Молдавії з Річчю Посполитою були врегульовані². Хотинський пиркалаб перебував у родинних стосунках з молдавським воєводою Барновським і поступово нарощував свій вплив.

Не стала пріоритетною проблема володіння фортецею і у «молдавській» політиці Богдана Хмельницького. Адже зайнявши зі своїм військом Хотин під час походу на Молдавію у 1650 р., він міг отримати можливість наступу і зміцнення свого контролю на Поділля. Гетьман не скористався з цієї нагоди. Імовірно, цього не бажав воєвода Лупу, який, навіть уклавши угоду з українським гетьманом, не хотів бути союзником і сватом Хмельницького, а отже, продовжував таємно допомагати Речі Посполитій. Але така тактика господаря не принесла йому користі, він не зміг утримати престол, зазнавши поразки від свого суперника, а Хотинська фортеця стала його останнім пристанищем, тому що молдавське боярство відвернулося від свого правителя. Логофет Георгій

¹ Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1895. Vol. 2. P. 522—523.

² Балух О. Буковина під час стабілізації воєнно-політичної ситуації у Молдавській державі (1621—1650). Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. Сковороди. Серія «Історія та географія». Харків. 2016. Вип. 53. С. 39.

Штефан організував змову проти свого господаря, тож Василь Лупул був змушений рятуватися втечею до Хотинської фортеці, де спробував чинити спротив своєму супернику Георгію Штефану. Тоді Лупу з оточенням і скарбами змушений був перейти р. Дністер на подільський бік. Через поспіх на переправі хотинські міщани кинулися грабувати хвіст обозу, прихопивши чимало срібла і дорогого вбрання, зав'язалася перестрілка між людьми господаря Штефана та Лупу, навіть були використані малі гармати. Але це протистояння уже було вирішено на користь Штефана¹.

Свою чергою поляки в умовах облоги свого війська під Жванцем у 1653 році зуміли побудувати наплавний міст через Дністер біля Хотина, щоб добувати тут фураж та продовольство для оточених, і навіть надавати допомогу у боротьбі проти воєводи Лупу. Такі дії воюючих сторін не найкращим чином вплинули на становище місцевого населення, яке страждало від поборів.

У другій половині XVII ст. Буковина і Хотинщина зайняли особливе місце у політиці Туреччини, яка, скориставшись затяжною війною Польщі проти українського народу, протурецькою політикою українських гетьманів, насамперед Петра Дорошенка, прагнула отримати контроль над українськими територіями, особливо над Поділлям.

Хотинську фортецю цього разу використовували турки для організації походу на лівий берег Дністра у 1672 році. Як писав очевидець, турки підготували тут 6 тис. підвід для свого війська, заготовляли фураж і продовольство, відновлювали міст через Дністер. Він з жалем говорить про місцеве населення, яке найбільше страждало від поборів: «бідні і нещасні!»². Турецькі загони форсували Дністер біля Хотина, спочатку захопили Жванець, потім оточили Кам'янець, а вже

¹ Балух О. Буковинські землі під час молдавських походів Війська Запорозького (1650—1653 рр. Військово-політичний та соціально-економічний розвиток Подністров'я у середні віки та новий час. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 29 вересня 2017 р.). Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2017. С. 60—68.

² Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București, 1900. Vol. 1. Supl. 1. P. 258—260.

через два тижні Поділля опинилося під турецьким пануванням, що й було закріплено польсько-турецькою угодою в жовтні 1672 р.

Зважаючи на те, що турки мали намір продовжувати свою експансію на українські землі, в першу чергу на Галичину, вони залишили значний гарнізон у Хотинській фортеці. Але таємно укладений молдавсько-польський союз дав змогу коронному гетьману Яну Собеському несподівано напасти на турецькі укріплення, здобути важливу для Польщі перемогу, знову встановити свій контроль над Молдавією. У Хотинській фортеці розташувався великий польський гарнізон. Ще декілька разів мінлива доля передавала фортецю з рук в руки. Вона навіть була зруйнована на вимогу турецького султана господарем Думітрашком Кантакузіно в 1674 р., щоб більше не становити загрози для турецького панування¹.

Хоча війна з Туреччиною не припинилася, час від часу Польща зазнавала поразок, але її панування над Молдавією тривало аж до Карловицького трактату, укладеного між Туреччиною і Річчю Посполитою в 1699 р. За умовами миру, Польща змушена була вивести свої війська з Молдавії, яка опинялася в залежності від Османської імперії. Окремим пунктом фіксувалася передача Хотинської фортеці молдавському господарю, але, як повідомляє молдавський літописець І. Нікуличе, турки взяли на себе зобов'язання ніколи її не відновлювати.

Отже, доля Хотинської фортеці у кінці XVI — XVII ст. цілком нагадувала долю всіх українських порубіжних земель пізнього середньовіччя. Вона повністю залежала від інтересів держав-сусідів, ставала плацдармом для організації експансії чужих володарів, ареною жорстокої боротьби за владу, і в кінцевому результаті руйнувалася, занепадала, відступала на задній план до певного часу.

¹ Пурич Ш. Средневековый город и горожане в молдавских летописях (на примере г. Хотина). Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16—18 березня 2000 р. Чернівці, 2000. С. 171.

Водночас саме тут зійшлися інтереси трьох держав-васалів — Молдавського, Валаського князівств та Кримського ханства, що підсилювало трагізм ситуації. Адже володіння Хотинською фортецею мало би зміцнювати їхні позиції, вкрай слабкі в умовах васальних зобов'язань.

Ще одна сила, яка стала частиною великої геополітичної гри довкола маленької Хотинської фортеці — козацтво, яке зрештою стало на шлях побудови власної держави та формування вигідної для себе зовнішньої політики. І окремо слід наголосити на значній ролі польської магнатерії, яка традиційно вважала себе юридично правомочною у будь-якій політичній боротьбі, в тому числі й у відстоюванні власних державних амбіцій. Неможливість їх реалізовувати в умовах Речі Посполитої змушувала князів Вишневецьких, Потоцьких та Корецьких виносити свої політичні проекти за периметр кордонів, де ключем залишався контроль за Хотинською фортецею.

Ця твердиня, збудована на українській землі чужими володарями, служила здебільшого втіленню їхніх далекосяжних планів, задовольняла їхні політичні амбіції, була не територією безпеки, а плацдармом для наступних баталій. «Війна годує війну!» — стверджував військовий геній герцог Валленштейн. Боротьба за Хотинську фортецю підтверджує його правоту.

ДЖЕРЕЛА

РОЗДІЛ ІХ

НЕВІДОМИЙ ЩОДЕННИК ХОТИНСЬКОЇ КАМПАНІЇ 1621 р.¹

У вересні 2021 р. минула 400-та річниця Хотинської кампанії — події, яка навіки закарбувалась у національній пам'яті українців, поляків, литовців. Масштаби боїв під Хотином вражали очевидців та учасників, про них писали в хроніках, щоденниках, листах, мемуарах. Незважаючи на солідний науковий доробок як польських, так і вітчизняних істориків, джерельна база, що стосується боїв під Хотином 1621 р., постійно збільшується. Історики постійно знаходять нові джерела, які дозволяють збільшити наукові знання про цю визначну сторінку національної історії. Серед публікованих джерельних знахідок останнього десятиліття варто згадати

¹ Денис Позняков (*Хотин*)
Науковий співробітник. Державний історико-архітектурний заповідник
«Хотинська фортеця»
orcid.org/0000-0002-1187-7858
email: poznyakdenys1985@gmail.com

щоденник Миколая Мархоцького,¹ маловідому версію щоденника Прокопа Збігнєвського,² поетичне джерело «Дума Хотинська»³. Крім того, сьогодні є доступним для вивчення ще один маловідомий щоденник учасника Хотинської кампанії — Яна Рудоміни-Дусяцького.⁴

У Національній Бібліотеці Польщі (Варшава) зберігається щоденник під короткою назвою «*Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zasnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621*».⁵ Вказаний рукопис є частиною більш обширного життєпису невідомого автора, учасника Хотинської кампанії, польсько-турецької війни 1620—1621 рр.

Джерело є досить об'ємним — 16 аркушів (перших два пусті). «*Diariusz właściwie...*» умовно можна поділити на вступ (де автор описує османську загрозу, яка нависла над Річчю Посполитою); хронологічний (поденний) виклад перебігу кампанії (розпочинається з 14 липня — закінчується 16 жовтня); наведення чисельності польсько-литовського та запорозького війська (SUMMA SUMMARUM wojska wszystkiego⁶); пунктів мирного договору, укладеного 9 жовтня 1621 р. в

¹ Ковалець Т. Діаріуш Миколая Мархоцького — маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р. *Питання історії України*: зб. наук. ст. Чернівці, 2016. Т. 18. С. 178.

² Ковалець Т. Джерело без купюр: маловідома версія діаріуша Хотинської війни 1621 р. Прокопа Збігнєвського. *Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395 річчя Хотинської війни 1621 р.)*: матер. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.). Кам'янець-Подільський, 2016. С. 4—19.

³ Ковалець Т. «Дума Хотинська» — малознане джерело до історії великої битви 1621 р. *Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340-ї річниці Хотинської битви 1621 р.)*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.). Хотин, 2013. С. 82—91.

⁴ Ковалець Т. «То wojsko rozłożone tarczą obozowi...» Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміни-Дусяцького. *Хотин-1621: 400 років пам'яті. Збірник наукових праць* / Відп. ред. В. Смолій; упоряд. Д. Вирський. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2021. С. 213—256.

⁵ Biblioteka Narodowa. Rkps sign. 6949 III.: *Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimem rządem i sprawą zasnego pana [...] Karola Chodkiewicza [...] roku 1621*.

⁶ Загальна кількість війська склала 20550 вояків та 40000 запорозців (без лісовчиків та полку королевича Владислава). Саме такі цифри наводяться в «Аудитія війська 1621 р.». Див. Biblioteka Jagiellońska. Rkps. № 1896. S. 53—56. *Auditia Wojska An. 1621*. Ця частина тексту свідчить, що автор мав доступ до документації такого роду при написанні щоденника.

турецькому таборі (Postanowienie prymierza z Cesarzem Turckim pod Chocimem r. 1621 9. 8 bris).

Автор щоденника описує прихід коронного та литовського війська під Хотин, прибуття підрозділів королевича Владислава, запорозьких полків. Цікавою особливістю джерела є унікальне повідомлення, що стосується технології будівництва укріпленого табору Я.К. Ходкевича. Більшість джерел лише побічно згадують про риття окопів, насипання валів. «Diariusz właściwie...» чітко вказує на те, що вали укріплення укладались дереном, що захищало їх від руйнування під дією атмосферних опадів. У щоденнику також міститься реляція шпигуна Іштвана Радакі¹, детально описуються усі значні штурми польсько-литовсько-запорозького табору 2, 3, 4, 7, 14², 25, 28 вересня. Цікаво, що не згадується зовсім штурм 9 вересня: «З обох сторін тихо було». «Diariusz właściwie...» не обходить увагою і запорозьке військо: зазначає про усі турецькі штурми на козацькі позиції, описує нічні атаки. Цікавим є повідомлення автора, що стосується генерального штурму 28 вересня. Незважаючи на те, що він детально його не описує, автор подає кількість османської артилерії, яка здійснювала обстріл укріпленого табору Речі Посполитої, — 98 одиниць.

Значна частина повідомлень у «Diariusz właściwie...» присвячена інформації, яка була отримана від турецьких полонених та перебіжчиків з турецького табору. Повідомлення містять відомості про втрати, моральний дух османських військ, новини, чутки тощо.

Автор на сторінках свого щоденника описує останні години життя Великого гетьмана литовського Я.К. Ходкевича у хотинському замку, його передсмертні страждання. Загалом з повідомлень «Diariusz właściwie...» можна зробити висновки, що автор був наближеною особою до Я.К. Ходкевича. Про це дотично вказує також те, що більшість повідомлень

¹ Реляція Іштвана Радакі повністю ідентична тексту, що був опублікований у «Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 8. С. 230—231».

² Автор помилково подає турецький штурм 14.09.1621 р. вересня під командуванням Каракаш-паші 15 вересня.

про перебіг бойових дій обертаються навколо «литовської» частини табору військ Речі Посполитої. Автор не оминув увагою також перше місце зупинки з тілом покійного Я.К. Ходкевича — Жванець: «Дня 11 [жовтня]. Тіло п. віленського воеводи вивезено за Дністер, з Хотина до Жванця». Можна зробити обережне припущення, що автором щоденника є Ієронім П'ясецький — польний писар литовський. На таку думку наштовхують відомості подані щодо кількості військ Речі Посполитої, де окремим пунктом вказані добровольці з Литви: «Добровольців з Литви п. П'ясецького, польного писаря ВКЛ, кіннотників — 70». Крім того, у повідомленні від 4 вересня зроблено акцент на шляхтичах, які охороняли Я.К. Ходкевича під час бою. Серед них також присутній польний писар ВКЛ: «Того дня в тій битві пильнували п. великого гетьмана п. П'ясецький, польний писар ВКЛ, п. Томаш Шкленський, князь Єжи Заславський і п. П'ясечинський.»

Публіковане джерело є польськомовним¹. Після оригіналу поданий переклад українською мовою. Речення тексту рукопису переділено — для зручності розуміння та сприйняття. Сумнівно прочитані та перекладені фрагменти відзначено курсивом та знаком [?], у квадратних дужках подано розшифрування скорочених частин слів та пропущених слів, які є ключовими для розуміння думки. Латинські назви місяців використано без скорочень. Номери сторінок оригіналу зазначені жирним шрифтом у квадратних дужках. «Postanowienie prymierza z Cesarzem Tureckim pod Chocimem r. 1621 9. 8 bris» (аркуші 13, 14, 15, 16) не увійшли до статті, оскільки ці фрагменти ідентичні вміщеним у щоденнику Станіслава Любомирського².

¹ Підготовку тексту і перекладу джерела здійснено у співпраці з к.і.н., асистентом кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича Тарасом Ковальцем. Методика публікування джерела обґрунтована у виданні: Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року. Документи і матеріали / уклад Т. Ковалець. Харків: Фоліо, 2017. С. 37—41, 14.

² Pamiętniki o wурrawie Chocimskiej r. 1621 / red. Z. Pauli. Kraków, 1853. S. 33—36; Хотинська війна 1621 року: документи, матеріали, дослідження / Держ. іст.-

[3] Diariusz właściwie opisanych rzeczy czasu i dni wojny tureckiej pod Chocimiem rządem i sprawą zacnego pana, śmiałego, mężnego, dzielnego, rycerza walecznego, mądrego, szczęśliwego, a w różne postronne kraje i narody sławnego bojownika, ojczyźnie swej pożytecznego, a prawie nieśmiertelnej pamięci godnego JM Karola Chodkiewicza hrabi na Bychowie, Szklowie i inszy, i w[o]jowojdy wileńskiego, hetmana najwyższego W[ielkiego] K[sięstwa] Lit[ewskiego], komisarza ziemi inflanckiej generalnego, derpckiego, borysowskiego, luboszańskiego, wileńskiego starosty

Roku 1621

Za następowaniem z ogromnymi różnymi narodami wojski na Ojczyznę, na Koronę Polską i państwa do niej należące, z wielką pychą i odpowiedzią Sułtan[a] Osmana, cesarza tureckiego, pod sied[e]mkroć 100 tys. ludzi do boju, krom słońców, wielbłądów, koniów, na nich dział i innych aparatów z sobą mającego; za uniwersalami KJM i z postanowienia sejmowego ruszyły się też wojska koronne i WXL przeciw tego Krzyża Ś[więtego] nie przyjaciela. A naprzód wojsko p[ie]n[ię]żne koronne z JMP Stanisławem Lubomirskim, grabią na Wiśniczu, podczaszym i hetmanem polnym koronnym, sandomierskim, białocerkiewskim, dobrzyńskim starostą, który, gdy obozem stał w Zachoryńskim polu, nad Druką u wsi Kadijówki.

Julii 14. Przyszło do tego obozu i złączyło się z wojskiem koronnym litewskie wojsko p[ie]n[ię]żnego zaciągu JMP Karola Chodkiewicza, hetmana WXL.

Die 16 [julii]. Tamże przez pisarza koronnego popis był piechoty polskiej, chorągwi 4, żadnej niemieckiej.

Die 17 [julii]. Popis był [h]usarzów i kozaków koronnych.

[4] Die 18 [julii]. Wojsko wszystko obozem ćwierć mili od Kamieńca Podolskiego stanęło, skąd p. hetman pierwszą czatę wysłał.

Die 19 [julij]. Nad Dniestrem obóz stanął przeciw Chocimowi i czaty przeciw Tatarom za Dniestr. Poszło piechoty 1 tys., a jazdy 200.

Die 26 [julij]. PP Sieniawscy przyszedli do obozu z ludem z p[ie]n[iq]dze RP [h]usarzów 600, Kozaków 400, piechoty 200. Tegoż dnia Tatarowie albo raczej Barnowski¹ z Woloszą kilku pacholików pojмали, za którymi czatę wyprawiono.

Die 27 [julij]. Towarzystwo niektóre, że pacholikowie swawolni z obozu wypadłszy uderzyli na Żwaniec, miasteczko PP Kalinowskich, ćwierć mile od obozu będące. Z tych swawolników jednych powieszano pojmanyh, drudzy pouciekali.

28 die [julij]. P. Wilkowskiego rotmistrza sądzono pieszego, że z rozkazania p. hetmana koronnego nie wyszedł na wartę, i, odpasawszy mu szablę za wartę samego dano.

Die 29 [julij]. Trzech *spoliatorów* wsi przyległych i morderców ludzi w nich obwieszono. Tegoż dnia Kozakom niżowym zamek Soroka poddał się.

Augustus.

Die 7 [augusti]. Szpic przyszedł z wojska tureckiego z tym, iż się już wojsko tureckie przez Dunaj przeprawuje, ale dla koni wielki głód mają dla wojska wielkości.

Die 12 [augusti]. Od p. Szembeka od KJM przy cesarzu tureckim będącego listy przyniesiono.

Die 15 [augusti]. Szpieg znowu przyszedł, iż się Turcy przez Dunaj przeprawują, pod którymi gdy się most urwał, utonęło janczarów do 1 tys. i innych pogan niemało, dział 4 i z nimi wielbłądów niemało zginęło. A tym czasem most nad Dniestrem naszym gotowano, który skoro stanął, tegoż dnia i m[iesi]a[ca].

Die 16 i 17 [augusti]. Wojsko za Dniestr przeprawiwszy, na miejscu obronnym od JMP hetmana WXL upatrzonym i ukazanym od 14 *augusta* aż do 1 *septembris* okop około obozu kopano wielki i darniem okładano. Dwie bramy tylko z obozu: jedną polską, drugą litewską udzielawszy.

Die 28 augusti². Słuchany był poseł od JMP hetmana Isztwan Radaki, szpieg, który, z wojska tureckiego przyszedłszy, to

¹ В рукописі: Biernacki.

² В рукописі: augusta.

powiadał. Wyjechawszy po Świątkach, przebył przez ziemię wołoską aż do Prowad i za Prowad w mili potkał cesarza z wojskiem, [5] którego rachować się mogło z pułtorakroć 100 tys., acz byli głosi, że pozad za cesarzem daleko większe wojska iść miały. Puścił się nazad aż do Carygrodu.

W tej drodze nie potkał tyle, dwóch baszów z małą bardzo ludzi liczbą. Zatem się powrócił do wojska i szedł z nim wszędzie. Aż tu na Cecorę, gdzie milę z tamtej strony cesarz bajram odprawował. Wojska wszystkiego tureckiego nie rachuje więcej nad trzykroć 100 tys., ale bardzo nędzne i smętne. Armata jest wielka, pewnie jej rachuje pod 500 sztuk, janczarów nie więcej nad 30 tys.

Jeszcze by się cesarz tak prędko z Adrianopola¹ nie ruszył, ale iż Kozacy nad morzem miasta i wsie tureckie popalili, pełen jadu, zarazem wojska szpetnie ruszył, powiadając, że «póki o jednej wiosce polskiej całej usłyszę, z ziemie ich nie wynidzę, by Kozacy i Konstantynopola wziąć mieli». Gdyż tak mu wezerowie radzili, aby dla samych Kozaków w Carogrodzie został, czego uczynić nie chciał. Jakoż jego taka jest *intentia* prosto iść do wojska, które zniósłszy, nie bawiąc się dobywaniem zamków, w ziemię iść jak najgłębiej i wszystko w pień siec i gubić.

Serdarem² i wezyrem wielkim jest Hussein³ basza. Wojsko tak idzie: urumelskich beglerbegów dwa, za nim gospodarowie multański i wołoski, ci drogę naprawują dla Cesarza, kurhany wielkie sypią, gdzie cesarz iść ma. Potem wojska i insza, armata, janczarowie, cesarz sam. Tatarów przy wojsku tureckim nie masz jeszcze, ale się ich co godzina spodziewają, i w nich wszystka nadzieja turecka.

W poniedziałek przeszły, to [jest] 23 aug[usti], wybiegł z wojska z tej już strony Cecory mila, ale iż go na różnych miejscach straż wołoska postrzegą, aż dopiero dziś przybiegł, to jest 28 [augusti]. Wojsko po 2 mile uchodzi [dziennie], zaczyn najdalej w mil 10 od obozu być może.

Die 31 [augusti]. Pryniesiono list od Sahajdacznego do JMP hetmana, w którym pisze, że przez 3 dni i nocy Tatarzyn ze

¹ В рукописи: Андрынопола.

² В рукописи: садарем.

³ В рукописи: Хусен.

wszystką potęgą i mocą do niego szturmował, gdzie, straciwszy 10 murzów i 1 tys. komunika, cofnął wzad, żadnej pociechy nie odniósłszy.

Tegoż dnia Kantymir murza z 5 tys. komunika, zostawszy sam z 3 tys., 2 tys. puścił nad świtaniem pod obóz. Tamże w tej utarczce ułapiono dworzanina Kantymirówego, który dał taką relację, że cesarz turecki z wielką potęgą następuje i już w kilku milach jest, a nas tu posłano dla języka, abyśmy mogli wiedzieć jako wiele wojska i co się u was dzieje.

[6] Tegoż już wieczór Sahajdaczny już [!] przyszedł w wieczór [!] z wojskiem i stanął taborem w mili od obozu, ale p. hetman wielki i p. hetman polny posłali naprzeciwko jemu konie swoje pod działa i przyprowadzili go zaraz pod obóz, gdzie taborem się sprawił.

1 septembris. Cesarz turecki jakoby w mili od naszego obozu stanął w mili [!].

Die 2 [septembris]. Przymknął się bliżej [cesarz] i zaraz równo ze dniem stoczył bitwę, która trwała aż do zachodu słońca. Zginęło niemało Turków, jako powiadają szpiegowie, że ich na placu legło 800. Z naszej strony zabito Tatarczewica i Bohdana rotmistrzów, p. Zawiszę młodego postrzelono w kolano z działa. Pod hetmańską chorągwią dwóch pacholików ubito. P. Jędrzejewskiego rotmistrza lisowskiego wojska postrzelono. A nie potykało się naszych więcej [tego dnia], jeno kozackie chorągwie, Lisowczykowie wszyscy, rajtarskich dwie, JMP starosty uświackiego i Klembekowa, piechoty polskiej p. marszałkowej 100, p. Linkowskiego 200, p. Jelskiego 200, p. Lermontowej 900, a insze wojsko wszystko było w sprawie. Kozacy niżowi z lewego boku z taboru swego strzelali się i niemało [szko]dy w nich uczynili. Tego dnia w tej potrzebie pilnowali p. hetmana wielkiego p. Piasecki pisarz polny WXL, p. Tomasz Szkleński, książę Jerzy Zasławski i p. Piaseczyński.

Die 3 [septembris]. Wyszli Turcy z obozu swego. Skoro dzień poczęli się znowu ścierać, bo już na trzy strony na nas zderzyli, począwszy od Kozaków zaporoskich, który po lewej ręce stali, aż do ostatniego obozu naszego, którego było na milę polską. Wojsko nasze wszystko przy okopie w sprawie stanęło, a Turcy na nas nacierali. Aleśmy ich odstrzelowali i od dział naszych niemało ich legło, i od piechoty. Trwała bitwa od poranku aż da wieczora, aż do

zachodu słońca. Hajduków naszych i pacholików było niemało rannych, a zabitych – p. Oporowskiego, r[otmi]strza, z działa, p. Linowskiego w gębę postrzelono, p. Lermuntowego porucznika postrzelono i kapitanów dwóch, Hłusz[cz]anina r[otmi]strza w nogę. A z tamtej strony chorążych trzech zabito, chorągiew jedną wzięto, i niemało ich na placu legło. Skoro ku wieczorowi, poczeli schodzić z pola. Wyszło naszych piechoty ze 200. Skoczyło do naszych Turków chorągwi 30. Nasi, skoro do nich pieszo poskoczyli, zaraz tył podali. Tam dwóch chorążych naszych zabito i chorągiew wzięto.

[7] Tegoż dnia królewicz JM przeprawił się rano do nas, a wojsko królewicza JM potem się przeprowowało, i działa.

Die 4 [septembris]. Skoro słońce weszło, zaraz cesarz turcki przypuścił do szturm do Sahajdacznego, o godzinie 8 na pół zegarzu. Strzelba była gęsta z obu stron, bo Sahajdaczny miał działa. Z obu stron z dział bito. Oni z janczarek, nasi z muszkietow. Trwał ten szturm przez godzin 5. Siła Turków legło na placu. O teje godzinie prawą ręką przypuścił janczary ku p. podczaszemu podlaskiemu, ale i tam nic nie wskórał. Ucichło potem jakoby na godzin 2.

Znowu poprawił się Turczyn, puścił ludzie do szturm do Sahajdacznego, drugie w pośrodku do obozu, a trzeci ku p. podczaszemu znowu. Zbito ich z dział ze środka, bo sam p. hetman wielki przy dziełach był. Nasze wojsko około okopu pilnowało, nie ucieszyli się z tego [Turcy]. Potem znowu odpoczęli z godzinę albo 2. Trzeci raz kusili się do Sahajdacznego i tam nic nie wskórali, a przed naszym obozem harce odprawowali. Nie wskórawszy nic, uichli trochę.

Potem na godzinę przed wieczorem znowu przypuścili wielkim gwałtem do szturm do Sahajdacznego. Poczeli się mocno strzelać, ale P. Bóg sprawiedliwy za nami był, bo Kozacy niżowi wyprawili ich od siebie i wjechali na nich aż do obozu. Urwali im szmat obozu. Było tej bitwy na godzin 3 w nocy, nim się uspokoili. Z łaski Bożej naszych mniej zginęło, Turków więcej.

Die 5 [septembris]. Ucichło trochę znowu, bo Turcy z obozem swym nazad ustąpili i odemknęli się, ale szpiegowie powiadali, że znowu gotowali się z wielką mocą szczęścia kusić, jakoż znaki tego byli, bo się już ludzie, [Turcy,] pokazywali. A

myśmy też, wzięwszy P. Boga na pomoc, gotowi byli. A tymczasem od południa puścił się deszcz da spory.

Die 6 [septembris]. Przedał się Duniec [do nas], który był 7 lat w Turczach, powiada, że po onegdajszym pogromie rano poszedł od nich i na drzewie był. Tatarowie nie idą do obozu, jedno po wołoskiej ziemi jeżdżą a szarpają żywność, do obozu tureckiego wożą i sprzedają. Janczarów 2 tys. zginęło, moc wszystka turecka w nich. «A nie masz ich więcej jakoście, w polu widzieli». Chleba funtów 4 po groszy 24. A dla koni owies albo jęczmień pół trzeciennika, półtrzecia złotego.

Tegoż dnia uciekł Niemczyk niewielki, którego było wzięto przy księciu Koreckim. Ten powiedział, że w piątek Heliz baszę postrzelono w czoło, [8] zacnego jakoby hetmana, od którego postrzału umarł. A w sobotę, gdy Kozacy uderzyli, że byli w obozie już tureckim, taka była trwoga, że już chcieli z obozu uciekać. Tenże powiada, że janczarów niemało poginęło.

Tegoż dnia przedał się Turczyn stary z kopiją i Kozak zaporoski, który był w Turczach lat 10 pojmany. Ten to twierdził, że tego dnia nie było żadnej potrzeby i bitwy, że cesarz turecki dawał p[ie]n[ia]dze szturmowe ludziom swym.

Die 7 [septembris]. Zaraz po niesporze uderzyli Turcy na nasz obóz. Z przodku piechotę p. Sławskiego wsparli i p. Zreczewskiego. Zbici rotmistrze zostali, jedno których pobili Turcy: p. Sieniawskiego, p. Jakeszewskiego, p. Podolca. Zatem p. hetman kazał swej chorągwi wynić, p. połockiemu, p. staroście orszań[skiemu], p. Pacowi, p. Rudominie, wojewodzicowi brzeskiemu, p. Sobeszczzańskiemu, p. Szemetowi i inszym. Ale nie potkało się ich, jedno 4 chorągwie: hetmańska, p. połockiego, p. Rudominy, p. Sieniawskiego krajczego koronnego.

Najpierwej potkała się [chorągiew] hetmańska mężnie z pułkiem pogan ogromnym, w którym jako przedawczykowie powiadają 50 tys. [Turków]. Tamże spod chorągwi hetmańskiej chorążego p. Jankowskiego [zabito] i chorągiew wzięto, p. Kotowskiego zabito, [także] p. Wojnarowskiego, Bal[a]bana, Łopatę, Dołmatę. A rannych: p. Staniszewski, p. Milewski, p. Stankiewicz towarzystwo, krom pacholików, których zginęło niemało.

P. połockiego samego posieczono, Wiśniewskiego, Kołontają, Hrebnickiego i dwóch pacholików zabito.

P. Rudominę romistrza w rękę postrzelono, Czudowskiego, Rudominę, Mogilnickiego, Jeliszewskiego i Wieliczka, Tyszkiewicza, Osypowskiego, Wojnę starszego, Jasienieckiego zabito i pacholików niemało, a innych poraniono.

A [w]tedyż szturm do Kozaków był, ale Kozacy siłę Turków nabili i działa byli odęli, jedno ich nie mogli uwieźć do swego taboru, tylko kola pod działami posiekli. Ta bitwa trwała, począwszy przed południem aż do wieczora u Kozaków, a u naszych od nieporu aż do wieczoru. Tegoż dnia już nic nie było, jedno Turcy w nocy z świecami chodzili i szukali, podobno kogo znacznego zabito. Tamże tegoż dnia księcia Zasławskiego hakownicę wzięli.

Die 8 [septembris]. Uciekł Kozak w okowach zaporoski, który powiedział, że Turcy jako to 7 dnia na wielbłądy rzeczy układali i sami pogotowiu byli, tak twierdził, że uciekać mają. [9] Tegoż dnia JMP połocki, propojski i czeczerski starosta umarł o godzinie 21 na całym zegarzu, miał w głowie ran 9, a dziesiąta w gębie dzidą, a w nogach 3. Tegoż dnia Turcy 3 szturmy stracili u Kozaków niżowych, u piechoty niemieckiej p. Den[h]ofowej i p. Lermuntowej. Tegoż dnia Sahajdaczny kazał ściąć Borodawkę hetmana przeszłego za to, że po włości się włóczyli, a do obozu nie szedł według pisma p. hetmana.

Tegoż dnia uciekł chłopiec od nich. Powiada, że przez ten wszystek czas, jak się poczęli z nami bić, 12 tys. janczarów [zginęło]. Słyszał to od starszych, którzy z sobą rozmawiali, jak też i to, że dnia 7 *septembris*, jako to wyżej opisano, zabito baszę, który był starszym nad wszystkimi i pierwszym po cesarzu, jakoż to podobna, bo przez całą noc szukano z świecami lanymi po pobojuwisku.

Die 9 [septembris]. Z obu stron cicho było.

Die 10 [septembris]. Przedało się ich kilka, co powiadali, że na Dniestrze most budują.

Die 11 [septembris]. Przedali się także dwa, którzy dali znać, że już wielką mocą chcą uderzyć na obóz, ale hetmana co przedniejszego ogniem zabito, zaczyn nie masz, kto by ich szykował. A potem, jeśliby [cesarz] przegrał, jako w P. Boga nadzieja, że chcą uciekać, (chan wielki uciekł), co go oto [cesarz] chciał ściąć,

że puścił Kozaki niżowe w ziemię. Tegoż dnia nic nie było, jedno się ich sprzedało kilka, a od naszych też kilka uciekło do tamtych.

Die 12 [septembris]. Przyjechał poseł, niejaki Baptista, Włoch, traktując o pokoju od cesarza tureckiego.

Die 13 [septembris]. Harce były.

Die 14 [septembris]. P. Zieliński jechał od nas posłem z p. Baptistą, który zapewne twierdził o pokoje.

Die 15 [septembris]. Cesarz turecki, nie kontentując się posłem naszym, kazał uderzyć ze wszystkich stron na obóz nasz do szturm. Powiadano, że znowu przyszedł jeden basza Karachan z kilkaset człowieka, który nad Dunajem strzegł mostu. Próbował szczęścia swego, gdzie samego zabito i żadnej nie odnieśli pociechy. Tamże ich do kilkuset ubito, a pięciu żywcem wzięto. Ci powiadali, że «cesarz nasz dziś z ostatnią *resolutią* kazał uderzyć». A jeśliby co nie sprawili, nazajutrz chce *pacta* stanowić. Tegoż dnia p. Lenowski, rotmistrz z Wilna rodem, [i] Kraszelnowicz [?] pieszy umarł.

Die 16 [septembris]. Przedał się [jeden] do naszych z tureckiego wojska. Ten powiadał, że dziwnie cesarz [10] żałował tego baszę, po którego ciało posłał czter[e]ma koni karete. Powiada [cesarz], że wszyscy giaurowie nie stoją tego baszy.

Die 17 [septembris]. Tatarowie za Dniestrem ku Kamieńcowi pobrali naszych, co po żywność do Kamieńca jeździli. Tegoż dnia Lisowczykowie u bramy bili się z Turki. Przywiedli Turczyzna w łokieć rannego, chłopca dorodnego, tego, gdy *examinowano*, powiadał, że «dlatego zaraz nie bijemy się z wami, że chcą pokoju», i na to posła naszego zatrzymując, że cesarz czeka na Helisz baszę, który u mostu dunajskiego teraz jest, posłał poń cesarz. A skoro przyjdzie, zaraz tego baszę zastawi przymierze stanowić, a sam odejdzie nazad ku Konstantinopolu. Pytano go, dlaczego [sultan] by wezyr baszę nie odprawował, dlatego powiada, że cesarz się na nań rozgniewał, na oczy go nie puszcza, bo on obiecał to cesarzowi, że za jeden dzień miał Polskę wziąć, i zrzucił go z starszeństwa. A ten basza umie przymierze stanowić, bo i z królem perskim stanowią przymierza.

Tegoż dnia o nieszpornej godzinie koło generalne było. Dwie *propositie* były na nim, [jedna], jeśli się bić, druga, jeśli ucho-

dzić z wojskiem. Wotowali senatorowie, pułkownicy i rotmistrze. Stało na tym, że się sprzyścić mieli jeden drugiego nie odstępować, a bronić się z okopu.

Die 19 [septembris]. Kozacy niżowi przededniem uderzyli na obóz turecki, naleźli ich spiac[ych], pobili ich mało nie do tysiąca. Koni do trzech set wzięli, wielbłądów do 40, szabel, namiotów, zawojów i wiele inszych rzeczy, nazdobywali.

Die 21 [septembris]. Ze wtorku na środę Kozacy niżowi, przeprawiwszy się za Dniestr, uderzyli na tabor tatarski i turecki niedaleko mostu, pobili Turków i Tatarów niemało, zdobycz wielką wzięli od srebra, soboli, rysiów i kobierców.

Die 22 [septembris]. P. Żyliński wrócił się nazad od cesarza tureckiego i Baptista z nim pospołu, powiadając, że sam cesarz i lud jego wszystek chcą i życzą sobie mieć z nami pokój. Tegoż [dnia] prawie o północy JMP w[ojewo]da wileński ciężko zachorzał, tak, iż mało nie umarł, bo mu wielka choroba przypadła była.

Die 23 [septembris]. Odprowadziliśmy go w karecie królewicza JM do zamku chocimskiego. Tegoż dnia trochę zjadł i napił się miodu, potem usnął. Ocknąwszy się, prosił o co jeść, dano mu pić miodu, przyniesiono.

Potem o godzinie 8 z południa na półzegarzu poczęła ciężko chorzeć na kaduk, i tak, jako go poczęła choroba mordować od 8 godziny nie przestała, aż P. Bogu ducha oddał **die 24 [septembris]** w piątek popołudniu o godzinie 2 ½ z południa, zostawił jednak *in vim testamenti* pismo, ale się nie podpisał na nie.

Die 25 [septembris]. Od Lisowczyków przedał się pacholik do Turków z tą nowiną [o] śmierci hetmańskiej, [11] i zaraz nawiódł wojsko tureckie. Uderzyli na nasz obóz ze wszystkich stron, ale P. Bóg nas bronił, nie radzili nam nic. Z naszych postrzelono kilku, a pogan samych i koni ich niemało na placu zostało. Tegoż dnia p. Kosakowski list pisał do królewicza z Kamieńca, który jeździł po żywność, że z Tatarami miał potrzeby i płonu naszego do 2 tys. szlachty i różnych ludzi odgromił, bydła do 3 tys. wzięł, owiec więcej, zboża niemało. Tegoż dnia most się nasz zerwał.

Die 26 [septembris]. Przeprawiwszy się, Turcy przez Dniestr strzelali z dział do obozu naszego. Kula wpadła w namiot kniazia Ogińskiego i chłopca zabiła. A z drugiej strony, u bramy

p. hetmana polnego, harce były z Turki. Tamże na harcach p. Fiekieta postrzelono, który umarł.

Die 27 [septembris]. Królewicz JM objeżdżał szańce wszystkie. Tegoż dnia przyszedł Baptista, poseł turecki od wezyra, z listy, umawiając przymierza.

Die 28 [septembris]. Przeprawiwszy się poganin na tamtą stronę Dniestra ze 36 dział, strzelał na wszystkie obóz [nasz]. A z drugiej strony wielkim gwałtem i potężnie przypuszczał do szturm, gdzie, za łaską Bożą pociechy nie odniósł. Tedyż oraz do Lisowczyków i do Kozaków niżowych z drugiej strony bito ze 12 dział, a do bramy litewskiej ze 38, do polskiej bramy ze 12 [dział].

Die 29 [septembris]. Cicho z obu stron było. Tegoż dnia o niespornej godzinie za glejtem cesarza tureckiego posły nasze jechali do obozu tureckiego: p. Żurawiński, kasztelan bełski i p. Jakub Sobieski, wojewodzie lubelski.

October.

Die 1 [octobris]. Przyjechali posłowie od Duńców z posełstwem do królewicza JM. Powiadają, że za pisaniem XJM wrócili się z za morza, których jest w kupie 20 tys. Ciż i do hetmana wielkiego mieli poselstwo i listy. Rozkazał królewicz JM przeprowadzić do Kozaków. Ciż powiadali przed królewiczem JM, że szkodę niemałą uczynili w Turczach i król hiszpański przez ludzkie swoje [też].

Tegoż dnia dział 10 Turcy prowadzili ku Kamieńcowi i wojska niemało. Powiadali, że chcą znosić te Dunce, które idą nam na posiłek, albo tabor nasz, co z p. Kosakowski[m] z Kamieńca z żywnością przyszedł i bije [się] z nimi i innymi chorągwiemi. Tegoż dnia ku wieczorowi harce byli. Na harcach nabito p. Hojnickiego towarzysza z roty p. wojewodzica witebskiego. Tegoż dnia p. Swołyński, rotmistrz kozacki [12] księcia Jerzego Zasławskiego, odgromił wielbłądów 19, koni 40 i Turczyzna starego żywcem przywiódł.

Die 2 [octobris]. Kozacy przywieźli Turczyzna rano z czarną brodą. Ten powiadał, że Turcy chcą pokoju i mali, i wielcy, a cesarz nie chce. Ale tak się *declarowali*, że «nie będzieli chciał, tedy go między sobą rozsiekamy, bo jako cesarz turecki na państwach swych, tedy nie mieliśmy żadnego gorszego tyra, jako ten».

Die 3 [octobris]. Przysłał sułtan albo chan Tatarzyna z Polakiem naszym do obozu i registr przysłał szlachty, którzy są w więzieniu, aby ich okupowano. Ciż powiadali, że głęboko w Polsce byli, aż za Lublinem.

Die 4 [octobris]. Prawie o zachodzie słońca przyjechał p. w[ojewo]da lubelski z obozu od cesarza tureckiego i z czauszem albo z baszą na *tractaty* o pokoju, a p. [kasztelan] bielski został tam, w obozie tureckim, aż do zwrócenia nazad czauszowego, za czauszem 3 dzidy były ze znakami.

Die 5 [octobris]. Pokój z czauszem tureckim zawarłszy według starodawnych *contractów*, odesłali go z p. wojewodziecem lubelskim do cesarza tureckiego. Tegoż dnia o nieszpornej godzinie wytrębywano, aby talary po 3 złote brano. Zaś mogło być z godzinę w noc od p. hetmana wytrębywano, iż chociaż[ź] by się i potkał gdzie z Turczyńcem, aby się z nim nie bił pod gardłem. Cesarz turecki rozkazał, aby most, który na Dniestrze mieli, zrzuciono, dlatego, aby się już w ziemię nikt nie ważył jechać.

Die 6 [octobris]. Cicho było.

Die 7 [octobris]. Turcy na tamtej stronie byli Dniestru i Tatarów zaganiali do obozu swego. Kiedyśmy pytali, dlaczego, tak odpowiedzieli, że dlatego cesarz kazał, aby wozów naszych nie żakowali. Też nocy strzelba była w obozie tureckim do północy, dając znać, że Turcy radzi przymierzowi.

Die 8 [octobris]. Z piątku na sobotę nasi też triumf odprawowali, w nocy strzelbę wypuszczali z dział i muszkietów do kilkadziesiąt razy, właśnie, jako w kotle wrzało.

Die 9 [octobris]. W nocy posłowie nasi przyjechali z czauszem tureckim z pokojem.

Die 10 [octobris]. Czausz odjechał z odprawą i zamek chocimski rewidował, który jest poddany [Wołochom].

Die 11 [octobris]. Ciało p. wojewody wileńskiego wyprowadzono za Dniestr, z Chocimia do Żwańca. Tegoż dnia p. Szemet umarł.

Die 12 [octobris]. Cesarz turecki z wojskiem swym ruszył się nazad, a nam most swój, który był na Dniestrze zbudował, darował, lepszą robotę niżeli nasz.

Die 13 [octobris]. Wojsko się spod Chocimia na drugą stronę się Dniestra przeprowało.

Die 15 [octobris]. Taborem do Kamieńca szło wojsko.

Die 16 [octobris]. PP komisarze umawiali się z wojskiem litewskim, tamże dali *assekuratię*, ćwierć darowną przyznawszy, lecz wszyscy z tych, co lepszy, obozowych na spoczynek ochotnie [13] do domów swych pospieszyli, czego i poganie zaniechali z pospiechem.

Chwała Tobie, obrońco ludu Twego, P. Jezu Chryste! Amen!

SUMMA SUMMARUM wojska wszystkiego:

W obozie będącego czyni [numenorum] 20550;

Wojska Zaporowskiego, które miał hetman Sahajdaczny [num.] 40000, przy którym wojsku było dział [num.] 26;

Pułk Lisowczyków, nad którym był przełożonym p. Rusiński, było ich koni 1300;

Wolontariuszów z Litwy p. Piaseckiego, pisarza polnego WXL koni 70;

P. Jana Trąckiewicza, radziminskiego, usarza k[oni] 12.

Переклад

[3] Діаріуш відповідно описаних речей, [які діялися] в часи і дні війни турецької під Хотиним під управлінням та командуванням шляхетного пана, сміливого, мужнього, відважного, лицаря валечного, мудрого, успішного, а на різні довколишні землі і народи славного воїна, вітчизні своїй корисного і гідного майже безсмертної пам'яті ЙМ Кароля Ходкевича, графа на Бихові та Шклові та ін., віленського воєводи, найвищого гетьмана Великого князівства Литовського, генерального комісара інфлянської землі, дерптського, борисовського, любошанського, віленського старости

Року 1621

Вдерлося військо величезне, з різних народів на Вітчизну, на Корону Польську і держави, що належать до неї, з великою пихою та відповіддю, султана Османа, турецького імпе-

ратора, маючи з собою сімкрат по 100 тис. людей до бою, крім слонів, верблюдів, коней, гармат на них та іншого спорядження; за універсалами КЙМ і за постановами сейму, виступили теж коронні війська та ВКЛ супроти того ворога Святого Хреста. А наперед коронне оплачуване військо з ЙМП Станіславом Любомирським, графом на Вишницю, підчашим і польним коронним гетьманом, сандомирським, білоцерківським, добжинським старостою, який обозом став на Загоринському полі, над Друкою, біля с. Кадиївка.

Липня 14-го. Прийшло до того обозу і з'єдналося з коронним військом оплачуване литовське військо ЙМП Кароля Ходкевича, гетьмана ВКЛ.

Дня 16 [липня]. Там же коронним писарем був проведений перепис польської піхоти, 4 хоругви, жодної німецької.

Дня 17 [липня]. Був перепис гусарів і коронних козаків.

[4] Дня 18 [липня]. Все військо, за чверть милі від Кам'янця-Подільського стало обозом, звідки п. гетьман вислав перші чати.

Дня 19 [липня]. Над Дністром обоз став, навпроти Хотина, а чати проти татар за Дністром. Пішло піхоти 1 тис., а кінноти 200.

Дня 26 [липня]. ПП Синявські прийшли до обозу з оплачуваними людьми Речі Посполитої: гусарів 600, козаків 400, піхоти 200. Того ж дня татари, але радше Бернацький з молдаванами піймали декілька пахолків, за якими чати відправлено.

Дня 27 [липня]. Дехто з товариства, зі свавільних пахолків, з обозу випавши, ударили на Жванець, містечко ПП Калиновських, яке було за чверть милі від обозу. З тих свавільників одних спіймано і повішано, інші повтікали.

Дня 28 [липня]. П. Вільковського, ротмістра піхоти, судили, тому що за наказом п. коронного гетьмана не заступив на варту, і відперезали йому шаблю, під варту самого віддали.

Дня 29 [липня]. Повішено трьох, які грабували прилеглі села і людей в них убивали. Того ж дня низовим козакам замок Сорока здався.

Серпень.

Дня 7 [серпня]. Шпигун прийшов з турецького війська, з тим [повідомленням], що вже турецьке військо через Дунай переходить, але через коней відчувають великий голод у більшості війська.

Дня 12 [серпня]. Принесли листи від п. Шембека, що від ЙМ короля перебуває при турецькому імператорові.

Дня 15 [серпня]. Шпигун знову прийшов [і розповів], що турки переправляються через Дунай, під якими міст провалився, потонуло яничар до 1 тис. і інших поган немало, 4 гармати, а з ними верблюдів немало згинуло. А тим часом міст над Дністром нашим будували, який постав цього дня і місяця.

Дня 16 і 17 [серпня]. Військо за Дністер переправивши, на місці придатному до оборони, вибраному і вказаному п. гетьманом ВКЛ від 14 серпня аж до 1 вересня окоп великий біля обозу копали і дереном обкладали. Дві брами лише з обозу: одна польська, друга литовська.

Дня 28 [серпня]. Заслухано посла від ЙМ п. гетьмана Іштвана Радакі, шпигуна, який, прийшовши з турецького війська, таке розповів. Виїхавши після свят, перетнув волоську землю аж до Провад і в милі за Провадами зустрів імператора з військом [5], якого можна полічити з півтора разів 100 тис., хоч були чутки, що позаду за імператором набагато більші війська мали йти. Пустився назад, аж до Царгороду.

На тій дорозі не зустрів нікого, тільки двох пашів з дуже малою кількістю людей. Після цього повернувся до війська і слідував за ним скрізь. Аж тут на Цецорі, за милю на протилежному боці, імператор святкував Байрам. Усього турецького війська не більше, ніж тричі по 100 тис., але дуже убоге і смутне. Артилерії багато, нараховує її точно під 500 штук, яничарів не більше 30 тис.

Ще б імператор з Адріанополя так швидко не рушив, але, оскільки козаки на морському узбережжі турецькі міста і села попалили, сповнений злості [султан], війська, погано організувавши, відразу відправив, кажучи, що, «поки буду чути хоч про одне ціле село в Польщі — з землі їх не вийду,

навіть якщо б козаки Константинополь мали взяти». Бо ж візири радили йому, аби через самих козаків в Царгороді залишився, так вчинити не хотів. Також у нього є такий намір — прямо йти на наше військо, знищивши його, не займаючись здобуванням замків, в землю йти якнайглибше і все в пень висікати та нищити.

Головнокомандувачем і великим візиром є Хусейн-паша. Військо так іде: румелійських пашів двоє, за ними господарі молдавський і волоський, вони дороги ремонтують для імператора, великі кургани насипають, де імператор має йти. Далі війська й інші [підрозділи]: артилерія, яничари, імператор сам. Татар при турецькому війську ще немає, але щомиті сподіваються на них, і в них уся турецька надія.

Минулого понеділка, тобто 23 серпня, він втік з війська на милю, з протилежного боку від Цецори, але його на різних місцях волоська сторожа бачила, лиш тільки сьогодні прибув, тобто 28 [серпня]. Військо по дві милі проходить [в день], тому най далі бути може в десяти милях від обозу.

Дня 31 [серпня]. Принесли лист від Сагайдачного до ЙМП гетьмана, в якому той пише, що 3 дні і 3 ночі татари зі всією потужністю і силою його штурмували, де втративши 10 мурз і 1 тис. кіннотників, відступили назад, жодної втіхи не отримавши.

Того ж дня Кантемір-мурза з 5 тис. кіннотників прийшов, залишившись сам з 3 тис., 2 тис. пустив на світанку під обоз. Там же в тій сутичці спіймано дворянина Кантеміра, який дав такий звіт, що турецький імператор з великою силою наступає і вже в кількох милях перебуває, а нас сюди відправлено для язика, щоб ми могли знати, як багато війська і що у нас робиться».

[6] Того ж дня вже увечері Сагайдачний уже [!] прийшов з військом ввечері [!] і став табором в милі від обозу, але п. великий гетьман і п. польний гетьман послали до нього свої коні під гармати і провели його одразу під обоз, де він табір розташував.

1 вересня. Турецький імператор став ніби в милі від нашого обозу.

Дня 2 [вересня]. Підступив [імператор] впритул і одразу, як тільки почався день, влаштував битву, яка тривала аж до заходу сонця. Загинуло немало турків, — як доповідали шпигуни, полягло їх у полі до 800. З нашої сторони забито ротмістрів Татарчевича і Богдана, молодого п. Завішу підстрелили в коліно з гармати. Під гетьманською хоругвою двох пахолків убили, ротмістра литовського війська п. Єнджиевського підстрелили. Не билосся наших більше [того дня], — тільки козацькі хоругви, лісовчики, усі рейтарські, дві ЙМП старости ушвяцького і Клембека, польської піхоти п. маршалка 100, п. Лінковського 200, п. Єльського 200, п. Лермонта 900, а інше військо все було наготові. Низові козаки з лівого боку, з табору свого стріляли і немало шкоди їм завдали. Того дня в тій битві пильнували п. великого гетьмана п. П'ясецький, польний писар ВКЛ, п. Томаш Шкленський, князь Єжи Заславський і п. П'ясецинський.

Дня 3 [вересня]. Вийшли турки зі свого обозу. Тільки настав день, знов почали битися, з трьох сторін на нас ударили, почавши від запорозьких козаків, які по ліву руку стали, аж до останнього обозу нашого, якого було на польську милю. Все наше військо біля окопу вишикуване стало, а турки на нас напірали. Ми ж від них відстрілювалися і від гармат наших немало їх полягло, і від піхоти. Битва тривала від ранку аж до вечора, до заходу сонця. Гайдуків наших і пахолків було немало зраних, а убили – п. Оповоровського, ротмістра, з гармати, п. Ліновського в губу поранили¹, підстрелили поручника і двох капітанів п. Лермонта, ротмістра Глушчанина в ногу. А з тої, польської сторони трьох хорунжих убили, одну хоругву взяли, і немало їх² на полі полягло. Як тільки пішло на вечір, почали сходити з поля. Вийшло нашої піхоти зо 200. Скочило на наших турків хоругв 30. Як тільки наші пішо до них скочили, вони одразу ж спину показали. Там убили двох наших хорунжих і хоругву взяли.

[7] Того ж дня, королевич ЙМ переправився зранку до нас, а військо королевича ЙМ потім переправлялось, і гармати.

¹ Поранили з вогнепальної зброї.

² Автор діаріуша має на увазі втрати поляків.

Дня 4 [вересня]. Ледь сонце зійшло, турецький імператор одразу ж пустився до штурму на Сагайдачного, о годині 8:30. Стрільба була густа з обох сторін, бо Сагайдачний мав гармати. З обох сторін з гармат били. Вони з яничарок, наші з мушкетів. Тривав той штурм 5 годин. Сила турків полягла в полі. У цю ж пору яничари почали атакувати наш правий фланг, п. підчашого підляського, але й там нічого не досягнули. Потім стихло, близько другої години.

Знову перешикувалися¹ турки, пустили людей на штурм Сагайдачного, другі по центру до обозу, треті до п. підчашого знову. Відбито гарматами їх по центру, бо сам п. гетьман великий був при гарматах. Наше військо навколо окопу пильнувало, не отримали втіхи з того [турки]. Після цього знову відпочили з годину або зо 2. Третій раз намагались штурмувати Сагайдачного, але нічого не досягли, а перед нашим обозом герці відбувались. Але нічого не здобувши, трохи втихли.

Потім за годину перед вечором знову пустилися з великим гвалтом штурмувати Сагайдачного. Почали з обох сторін сильно стрілятися, але П. Бог був на нашому боці, бо низові козаки відбили їх від себе і в'їхали за ними аж до обозу. Урвали їм частину обозу. Тривала та битва до години 3 ночі, поки не заспокоїлися. З Божої ласки наших менше загинуло, турків більше.

Дня 5 [вересня]. Стихло трохи знову, бо турки з обозом своїм назад відступили, але шпигуни доповідали, що знову готуються спробувати щастя ще з більшою силою, також ознаки того були, бо вже люди, [турки], показувались. А ми, взявши П. Бога в поміч, теж готувались. А тим часом з полудня почався дощ, і сильний.

Дня 6 [вересня]. Перебіг [до нас] донець, який 7 років був у Туреччині, каже, що після того погрому ранком пішов від них і на дереві був. Татари не йдуть до обозу, тільки по волоській землі їздять та живність грабують, до обозу турецького возять і продають. Яничарів загинуло 2 тис., міць

¹ Поняття «porrawić się» вказує не лише на перегруповання турецьких військ, але й відновлення їх морального стану.

вся турецька в них. «І не має їх більше, ніж скільки ви у полі бачили». 4 фунти хліба [*коштує*] 24 гроші. А для коней овес чи ячмінь півтретинника, півтреті злогого¹.

Того ж дня утік німчик невеликий², якого було взято разом з князем Корецьким. Цей розповів, що в п'ятницю Хеліль-пашу поцілено в чоло з вогнепальної зброї, [8] начебто значного командувача, який від цього поранення помер. А в суботу, коли козаки ударили так, що були вже в турецькому обозі, така була паніка, що вони вже хотіли з обозу тікати. Він же розповідає, що немало яничарів погинуло.

Того ж дня перебіг старий турок зі списом і запорозький козак, який був спійманий у турецький полон, і був там років 10. Цей стверджує, що того дня не було ніякої сутички, ані битви, і що турецький імператор давав гроші за штурми своїм людям.

Дня 7 [вересня]. Одразу після вечірньої молитви ударили турки на наш обоз. Спочатку піхоту п. Славського збили і п. Жичевського. Ротмістрів було розбито, тільки таких побили турки: п. Синявського, п. Якешевського, п. Подольця. Після цього п. гетьман наказав своїй хоругві вийти, п. полоцькому, п. оршанському старості, п. Пацові і п. Рудоміні, брестському воєводичу, п. Собешчанському, п. Шемету й іншим. Не всі хоругви билися, тільки 4 хоругви: гетьманська, п. полоцького, п. Рудоміні, п. Синявського, коронного крайчого.

Найраніше мужньо билася гетьманська [*хоругва*] з величезним полком поган, в якому, як розповіли перебіжчики, було 50 тис. [*турків*]. Там же з-під хоругви гетьманської, хорунжого п. Янковського [*убили*] і хоругву взяли, п. Котовського убили, [*також*] п. Войнаровського, п. Балабана, п. Лопату, п. Долмонта. А поранили з товариства п. Станішевського, п. Мілевського, п. Станкевича, окрім пахолків, яких загинуло немало.

Самого п. полоцького посічено, Вишневського, п. Колонтая, п. Гребницького і двох пахолків убили.

¹ 2,5 злогого.

² Йдеться про зріст німця.

Ротмістра п. Рудоміну в руку підстрелили, Чудовського, Рудоміну¹, Могильницького, Єлішевського, Величка, Тишкевича, Осиповського, старшого Войну, п. Ясенецького убили і пахолків немало, а інших поранили.

А тоді ж був штурм на козаків, але козаки силу турків перебили і гармати були відняли, лиш не могли їх вивести до свого табору, тільки колеса під гарматами посікли. Та битва тривала, почавшись перед полуднем, аж до вечора у козаків, а у наших від нешпор² аж до вечора. Того дня уже нічого не було, тільки турки вночі зі свічками ходили і шукали, схоже, кого зі знатних убили. Там же, у той день, турки відбили гаківницю князя Заславського.

Дня 8 [вересня]. Утік запорозький козак в кайданах, який розповів, що як турки 7 вересня на верблюдів речі уклали і самі наготові були, так твердив, ніби тікати мають. [9] Того ж дня ЙМП полоцький, пропойський і чечерський староста помер о годині 21, мав в голові ран 9, а десяту в губі від списа, а на ногах 3. Того ж дня турки здійснили 3 невдалих штурми на низових козаків, німецьку піхоту п. Денгофа, п. Лермонта. У той же день, Сагайдачний наказав обезголювати Бородавку, колишнього гетьмана, за те, що по волості волочилися, а до обозу не йшов, згідно з листом п. гетьмана.

Того ж дня утік хлопець від них. Розповідає, що за увесь той час, як почали з нами битись, 12 тис. яничарів [загинуло]. Чув він це від старших, які між собою розмовляли, також і те, що 7 вересня, як було вище описано, убили пашу, який був над усіма старшим і ніби першим після імператора, бо усю ніч [його] шукали з литими свічами по бойовиську.

Дня 9 [вересня]. З обох сторін тихо було.

Дня 10 [вересня]. Перебігло їх кілька і розказувало, що на Дністрі міст будують.

Дня 11 [вересня]. Перебігли також двоє, які дали знати, що вже великою силою хочуть ударити на обоз, але найвищого командувача вогнем убили, тому немає того, хто би їх шикував. Якщо би програв [імператор], і, як на П. Бога наді-

¹ Рідний брат Яна Рудоміни-Дусяцького.

² Йдеться про пору, коли починала відправлятися вечірня молитва.

емося, хочуть утікати, (великий хан утік), що його [імператор] хотів стратити за те, що пустив низових козаків у землю. Того ж дня нічого не було, тільки декілька їх перебігло, а від нас теж кілька утекло до них.

Дня 12 [вересня]. Приїхав посол, певний волох Баптіста, ведучи переговори про мир від турецького імператора.

Дня 13 [вересня]. Герці були.

Дня 14 [вересня]. П. Желінський поїхав від нас послом з п. Баптістою, який з впевненістю стверджував про мир.

Дня 15 [вересня]. Турецький імператор, не задовольняючись нашим послом, наказав ударити з усіх сторін на наш обоз до штурму. Казали, що знову прийшов один паша Каракаш з кількома сотнями людей, який на Дунаї охороняв міст. Пробував свого щастя, але його самого убили і ніякої потіхи не мали. Там же їх до кількох сотень убили, п'ятьох живцем взяли. Вони розповідали, що «імператор наш сьогодні з крайньою рішучістю наказав ударити». А якщо не вдасться, на завтра хоче домовленості укладати. У той день п. Ленівський, ротмістр з Вільна родом, і Крашельбинович [?] піший [ротмістр], померли.

Дня 16 [вересня]. Перебіг [один] до наших, з турецького війська. Той розповідав, що дивно якимось жалкував імператор [10] за цим пашею, по тіло якого послав карету з чотирма кіньми. Каже [імператор], що усі гяури не варті цього паші.

Дня 17 [вересня]. Татари за Дністром, в напрямку Кам'янця захопили наших, що за живністю до Кам'янця їздили. Того ж дня лісовчики бились при брамі з турками. Привели турка, пораненого в лікоть, хлопа статного, якого, коли допитували, він розповідав, що «тому ми зараз не б'ємося з вами, бо хочуть миру», і тому нашого посла затримують, що імператор чекає на Хеліш-пашу, який зараз є біля дунайського мосту, послав по нього імператор. А як тільки приїде, одразу цього пашу призначить мир укладати, а сам від'їде назад, до Константинополя. Питали його, чому [султан] не послав візира-пашу, на це він відповів, що «імператор розгнівався на нього, на очі його не пускає, бо він обіцяв імператору за один день взяти

Польщу», тому і скинув його з старшинства. А цей паша уміє перемир'я укладати, бо вже з перським королем мир уклав.

Того ж дня, в годину вечірньої молитви була генеральна рада. Дві пропозиції були на ній: *[одна]* — чи битись, друга — чи відступати з військом. Голосували сенатори, полковники, ротмістри. Постановили те, щоби присягнути один одного не залишати, а оборонятися з окопу.

Дня 19 [вересня]. Низові козаки перед днем ударили на турецький обоз, застали їх сплячими, перебили їх мало не до тисячі. Коней до трьохсот взяли, верблюдів до 40, шабель, наметів, сувоїв та багато інших речей наздобували.

Дня 21 [вересня]. З вівторка на середу низові козаки переправились за Дністер, ударили на табори татарський та турецький недалеко від мосту, побили татар і турків немало, здобич велику взяли зі срібла, соболів, хутра рисей і килимів.

Дня 22 [вересня]. П. Желінський повернувся від турецького імператора і Баптіста разом з ним, розповідаючи, що сам імператор і весь його народ хочуть і бажають мати з нами мир. Того ж *[дня]* майже опівночі ЙМП віленський воєвода тяжко захворів, так що мало не вмер, бо в нього розпочалася велика недуга.

Дня 23 [вересня]. Ми його провели в кареті ЙМ королевича до хотинського замку. Того ж дня він трохи поїв і напився меду, потім заснув. Прийшовши до тям, просив щось поїсти, дали йому випити меду, принесли.

Потім пополудні, о годині пів на 9 почав страждати на епілепсію, і, як почала його хвороба мучити від 8 години, так і не перестала, аж поки віддав Пану Богу душу **дня 24 [вересня]**, у п'ятницю після полудня о годині 2 ½. Все ж при свідомості залишив заповіт на письмі, але не підписав його.

Дня 25 [вересня]. Від лісовчиків перебіг пахолок до турків, з тією новиною про гетьманську смерть, **[11]** і одразу ж навів турецьке військо. Ударили на наш обоз зі всіх сторін, але нас П. Бог боронив, не могли з нами нічого порадити. З наших підстрелили кілька, а поган самих і їх коней немало в полі залишилося. Того ж дня п. Косаковський з Кам'янця писав листа до королевича, що він їздив по живність і мав з

татарами бойові сутички, і нашого полону до 2 тис. шляхти і різних людей відбив, худоби до 3 тис. взяв, овець ще більше і збіжжя немало. У той день міст наш зірвало.

Дня 26 [вересня]. Турки, переправившись через Дністер, стріляли з гармат по нашому обозу. Ядро потрапило в намет князя Огинського і хлопця убило. А з другої сторони, біля брами п. польного гетьмана герці були з турками. Там же на герцях п. Фекета підстрілили, який помер.

Дня 27 [вересня]. ЙМ королевич об'їжджав усі шанці. У той же день прийшов Баптіста, турецький посол від візира, з листами, домовляючись про перемир'я.

Дня 28 [вересня]. Погани, переправившись на проти-лежний бік Дністра з 36-ма гарматами, стріляли по всьому [нашому] обозі. А з іншого боку великим гвалтом і потужно кидалися на штурм, де з Божою ласкою потіхи не мали. Тоді ж до лісовчиків і до низових козаків з іншого боку били з 12-ти гармат, а до литовської брами з 38-ми, до польської з 12-ти [гармат].

Дня 29 [вересня]. Тихо було з обох сторін. Того ж дня в пору вечірньої молитви з глейтом турецького імператора наші послі їхали до турецького обозу, п. Журавинський, белзький каштелян і п. Якуб Собеський, любельський воєводич.

Жовтень.

Дня 1 [жовтня]. Приїхали послі від донців з посольством до ЙМ королевича. Кажуть, що через лист ЙМ князя повернулися з-за моря, є їх у зборі 20 тис. Вони ж і до великого гетьмана мали посольство і листи. ЙМ королевич наказав підправити їх до козаків. Вони ж розповідали перед ЙМ королевичем, що шкоду немало вчинили у Туреччині і іспанський король через своїх людей [також].

Того ж дня турки везли 10 гармат у напрямку Кам'янця і війська немало. Казали, що вони хочуть розбити тих донців, що йдуть нам на допомогу, або наш табір, що з п. Косаковським з Кам'янця з живністю прийшов і б'ється з ними та іншими хоругвами. У той же день ближче до вечора герці були. На герцях убили п. Гойницького, товариша з роти п. вітебського воєводича. Того ж дня, п. Сволинський, козацький ротмістр

[12] князя Єжи Заславського, відбив верблюдів 19, коней 40 і старого турка живцем привів.

Дня 2 [жовтня]. Привели рано козаки турка з чорною бородою. Цей розповідав, що турки хочуть миру і малі, і великі, а імператор не хоче. Але вони так заявляли, що, «якщо він не погодиться, то ми його між собою порубаємо, бо гіршого тирана, як цей, серед турецьких імператорів у своїх землях ми ніколи ще не мали».

Дня 3 [жовтня]. Прислав султан або хан татарина з нашим поляком до обозу, і список шляхти прислав, яка перебуває у полоні, аби їх викупували. Вони ж розповідали, що були глибоко в Польщі, аж за Любліном.

Дня 4 [жовтня]. Майже на заході сонця приїхав п. любельський воевода з обозу від турецького імператора з чаушем чи пашею на переговори про мир, а п. белзький [каштелян] залишився там, в турецькому обозі, аж до повернення назад чауша, за чаушем несли три списи зі штандартами.

Дня 5 [жовтня]. Мир уклавши з турецьким чаушем, відповідно до давніх договорів, відправили його з п. любельським воеводичем до турецького імператора. Того ж дня в пору вечірньої молитви трубили, аби за таляр по 3 золоті брали. Десь приблизно о першій ночі від п. гетьмана трубили, що хоч би хтось зустрічав десь турка, щоб з ним не бився під карою смерті. Турецький імператор наказав, щоб міст, який вони на Дністрі мали, скинули, щоби ніхто з наших в їхню землю більше не наважився їхати.

Дня 6 [жовтня]. Тихо було.

Дня 7 [жовтня]. Турки були на протилежному боці Дністра і заганяли татар до свого обозу. Коли ми їх питали, навіщо, відповіли так, що імператор наказав, щоби вони наші вози не грабували. Цієї ж ночі стрілянина була в турецькому обозі до півночі, даючи знати, що турки раді перемир'ю.

Дня 8 [жовтня]. З п'ятниці на суботу наші теж тріумф справляли, вночі стріляючи з гармат і мушкетів, кількадесят разів, власне, як в казані кипіло.

Дня 9 [жовтня]. Вночі наші послі приїхали з турецьким чаушем з мирним договором.

Дня 10 [жовтня]. Чауш від'їхав з відправою і хотинський замок перевіряв, який був відданий [молдаванам].

Дня 11 [жовтня]. Тіло п. віленського воєводи вивезено за Дністер, з Хотина до Жванця. Того ж дня п. Шемет помер.

Дня 12 [жовтня]. Турецький імператор зі своїм військом рушив назад, а міст свій, який на Дністрі збудував, нам подарував, кращу роботу, ніж наша.

Дня 13 [жовтня]. Війська з-під Хотина на інший бік Дністра переправлялися.

Дня 15 [жовтня]. Військо йшло до Кам'янця табором.

Дня 16 [жовтня]. ПП комісари домовлялися з литовським військом, там же дали гарантії, призначивши їм даровану чверть, але усі з тих, що були у кращому стані з обозових [слуг?], охоче на відпочинок [13] до своїх домівок поспішили, що погани теж поспішно зробили.

Хвала тобі, оборонцю твого народу, Господи Ісусе Христе! Амінь!

ЗАГАЛЬНА СУМА всього війська:

Яке було в обозі — у кількості 20 550;

Війська Запорозького, яке мав гетьман Сагайдачний. [у кількості] 40 тис., при цьому війську було гармат [у кількості] 26;

Полк лісовчиків, котрим командував п. Русиновський, було їх кіннотників — 1300;

Добровольців з Литви п. П'ясецького, польного писаря ВКЛ, кіннотників — 70;

П. Яна Тронцкевича, радзімінського [старости], гусарів кіннотників — 12.

РОЗДІЛ X

НА ПОЧАТКУ ЕПОХИ «ПОСТ-ХОТИНА»: ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ У МАЛОВІДОМІЙ РІЧПОСПОЛИТСЬКІЙ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ 1622 РОКУ¹

Окремі історичні події з огляду на свою яскравість викликають значне зацікавлення у дослідників, котрі вивчають їх у джерельному полі та розвивають у наукових студіях. Тоді як інші події, не менш важливі, виявляються заретушованими й отримують набагато менше історіографічної уваги.

Хотинська війна 1620—1621 рр. загалом і участь у ній Війська Запорозького зокрема вже доволі добре простудійовані багатьма поколіннями вчених, ледь не щороку з'являються про неї все нові наукові праці. Події ж наступного, 1622 р. в історії запорозького козацтва таким похвалитися не можуть, хоч саме тоді розпочався процес переформатування

¹ **Тарас Ковалець** (*Чернівці*)
Кандидат історичних наук, асистент. Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича.
orcid.org/0000-0002-0028-6788
e-mail: t.kovalets@chnu.edu.ua

Війська Запорозького в організацію зі значно відмінним світоглядом та самосприйняттям, ніж рік перед цим. Надалі запорожці у своїй внутрішній та зовнішній політиці діяли набагато впевненіше, плекаючи надії на як мінімум повноцінну автономію для власної мілітарної корпорації і територій, охоплених її прямим впливом. Уже через кілька літ це призвело до початку цілого ряду масштабних воєнних виступів Війська Запорозького проти Речі Посполитої.

Спроба спеціального дослідження розвитку козацько-польських стосунків після Хотина належить, здається, тільки польській дослідниці Агнешці Беджицькій, котра у своїй публікації¹ розглянула роботу київської козацької комісії, що відбулася в січні 1622 р. На особливу увагу заслуговує також аналіз становища і настроїв Війська Запорозького у 1622 р. українського козакознавця Віктора Брехуненка, представлений у передмові до його сучасного археографічного видання².

Під час наших власних джерельних пошуків у польських та українських архівних установах ми натрапили на ряд маловідомих³, а подекуди і зовсім невідомих зразків кореспонденції, яка проливає світло на події весни, літа й осені 1622 р. і дає змогу розглянути процеси, що відбувались тоді в середовищі запорожців, значно докладніше і повнокровніше.

Маємо на увазі такі документи:

- 2 листи, адресовані Війську Запорозькому, від короля Речі Посполитої Зигмунта III та конюшого коронного Кшиштофа Збараського, датовані 15 березня і 4 червня відповідно (*див. додатки 1 та 3*);
- 7 листів осіб, котрі займались організацією переговорів із запорожцями (короля, Кш. Збараського, королівських комі-

¹ Беджицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві в січні 1622 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2006. Т. ССІІ. С. 522—535.

² Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упоряд. В. Брехуненко та ін. Київ, 2016. С. 17—23, 26—27.

³ На деякі з них (у нашій публікації додатки 9 і 10) посилався у своїй праці М. Грушевський: Історія України-Руси. Т. 7. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956. С. 493—496.

сарів Яна Белецького та Бартломея Обалковського), від червня-липня (*додатки 4—5, 7—11*),

- 2 листи, основним змістом яких були питання стосунків з Османською імперією та Кримським ханством, однак тут значною мірою фігурував і «козацький» фактор. Ідеться про лист річпосполитського дипломатичного аташе у Стамбулі Станіслава Сулішевського від 25 квітня й посла до Криму Кшиштофа Красовського від 26 липня (*додатки 2 та 11*), а також

- 2 листи публічних осіб, які принагідно цікавилися справами козаків (*додатки 6, 12*).

Усі ці матеріали досі не з'являлися друком, тому їх науковому аналізу та публікації і присвячене наше дослідження.

Перший із публікованих документів — лист короля до Війська Запорозького від 15 березня (*додаток 1*), який є відповіддю на послання запорожців до Зигмунта III. Послання мало бути відправлене із січневої київської комісії або ж трохи згодом, однак наразі ще не віднайдене. Король запевняв козаків у своїй прихильності, висловлював упевненість, що вони «усіякої ретельності і старання свого» докладуть, аби дотриматися своїх обітниць (передусім не ходити у морські походи на володіння Османської імперії), а також повідомляв про вислання королівських комісарів, «шляхетних Яна Белецького і Бартломея Обалковського», та 43 тис. злотих платні для Війська.

Дуже важливою для Варшави в цей час була проблема утримання миру з турками, тому в листі зустрічаємо попередження стосовно можливого «ходіння у цьому році на море». Монарх наказував, «щоб такі, котрі би попри заборону наважилися це робити, були суворо покарані», інакше погрожував діяти засобами впливу всієї держави: «довелося би всій РП за це взятися».

У справі прохання заспокоєння православ'я король відгукувався мало не саркастично, зазначаючи, що козакам, «котрі справою лицарською звикли займатися», такі проблеми мали би бути чужі, а ці намови про начебто релігійні утиски «від інших людей походять».

У листі зі Стамбула від С. Сулішевського до невідомої особи (вірогідно, до когось із королівської канцелярії і/або особи, котра відповідала за «турецькі справи»), датованому 25 квітня (*додаток 2*), зустрічаємо перші згадки про реалізований козацький морський похід. Зокрема, 21 квітня до Стамбула надійшли звістки про те, що на Чорному морі 15 галер, підійшовши до столиці імперії, «послали за підмогою, даючи знати, що козаки на 70 човнах плюндрують міста, які лежать на березі моря».

Аташе зазначав, що турки упродовж зими самі «на війну знову готувалися», настрої у Стамбулі стосовно Речі Посполитої негативні (сердиті «серця поганські, озлоблені супроти нас»), сам він «різними способами розвіював ці їхні сумніви». Стосовно ситуації на прикордонні, то найбільш ненависну щодо Речі Посполитої політику проводив ногайський мурза Кантемир Мансур, котрий часто присилав новини, запевняючи, що король «всі війська і козаків тримає у зборі впродовж зими, навесні задумуючи» вторгнутися до Волощини.

Деякі відомості Сулішевський наводив стосовно «цецорських бранців», польських офіцерів, захоплених турками 1620 р. у битві під Цецорою, зокрема повідомляв, що польному коронному гетьману Станіслав Конєцпольський «з ласки Божої здоровий», до того ж через його, Сулішевського, «наполегливість візир наказав полегшити ув'язнення».

Наступний документ належить до пізнішого часу і датований 4 червня. Це лист Кшиштофа Збараського до Війська Запорозького (*додаток 3*). Попри те, що коронний конюший був одним із головних експертів та радників Зигмунта III у козацьких справах, за нашими спостереженнями, це наразі єдиний відомий історіографії лист, писаний від Збараського до запорожців.

Адресант залишив чудовий зразок логічного та обґрунтованого переконування завзятих опонентів, яких мав в особі козаків. Передусім він представлявся як давній приятель Війська, потім указав на минулі козацькі зобов'язання,

ззначаючи, що ще за життя Петра Сагайдачного з київської комісії до короля та особисто до нього, Збараського, були прислані асекурації від Війська Запорозького, у яких містилися обіцянки «на море в жоден спосіб не йти, ані на Дон»¹. До речі, тут уперше наведені імена козацьких посланців, які привезли до Варшави документи з київської комісії. Це певні «п. Кирило Мілосний і п. Тиміш». Як зауважував Збараський, під час цих переговорів козацьких посланців із королем він усіяко дбав про інтереси Війська і завдяки йому король «зволив милостиво на все дозволити і виконати».

Збараський ганив запорожців за те, що, попри їхні урочисті обіцянки, «сила людей козацьких на Дон пішла, на море, а 5 човнів — прямим шляхом» грабувати турків. Результат цього походу був доволі стереотипний: запорожці, «вирвавшись на море і на кораблі, миром заспокоєні, з немалою здобиччю на звичайні місця повернулися».

Також у цьому листі зустрічається згадка про дуже нетиповий випадок — «знехтувавши Військом Запорозьким», певний загін козаків Чорним морем пішов на службу до «лузітанського», тобто португальського короля², що теж викликало неабиякий переполох у Стамбулі.

Для реабілітації престижу Війська Збараський пропонував просту та дієву схему покарань козацьких піратів і найманців: «вчиніть слушний приклад і на потім над тими свавільцями, котрі повернулися з моря, бо вони не гідні зватися товаришами. Видайте ватажків комісарам ЙКМ, а щодо інших — справедливість вчиніть [...]. Тих, котрі знехтували вашим славним Військом, виженіть, і якщо трохи добра мають, заберіть його».

¹ Ця присяга дійсно існувала, вона відбулась 20 січня та зафіксована в окремому документі. Див.: Документи... С. 219.

² Оскільки лист не дійшов в оригіналі, припускаємо, що це помилка копіїста. Навряд чи іспанська монархія здійснювала вербунок запорожців таким шляхом. Не відкидаємо також, що ця інформація могла циркулювати у формі чуток.

За допомогу у з'ясуванні цього фрагмента автор публікації щиро дякує професору Валентину Константінову, співробітнику Інституту історії Академії наук Молдови.

На завершення Збараський перейшов до погроз. Якщо би старшина і Військо не відреагували, коронний конюший обіцяв розкрити подробиці певних таємних справ, які стосуються запорожців, унаслідок чого «який би гнів у цій РП на Військо впав, кожен судити може».

Навесні (у травні)¹ в полі над річкою Кагарлик відбулася чергова спроба проведення козацької комісії, інформацію про яку, передану, вірогідно, згаданими раніше королівськими комісарами до Варшави, переказував київський біскуп і секретар Зигмунта III Богуслав Радошевський тому ж таки Кшиштофу Збараському у листі від 6 червня (**додаток 4**).

Адресат повідомляв, що він зовсім не здивований перебігом комісії і їхні зі Збараським очікування повністю справдилися: комісарі були «обережними та кмітливими», намагаючись вочевидь заспокоїти запорожців нагадуваннями про їхні зобов'язання й обіцянками ласки від короля і Речі Посполитої, однак козацька рада погано сприймала прибулих. Радошевський стверджував, що комісарі виявилися заручниками ситуації та були доволі обмежені у засобах впливу — «коли би були дуже сильно натискали на Військо і грошей не дали, — в їх особі великої зневаги маєстату ЙКМ» варто було чекати.

Передусім запорожці, незважаючи на позицію комісарів і власної старшини, провели вибори гетьмана, котрого, зрештою, «чернь привела до влади, а не силою ЇМ пп. комісарів». Після обрання Олифера Голуба постало питання нової присяги Війська. Зібрані маси промовців «зганяли вигуками і погрозами», а коли один із прихильно налаштованих козацьких старшин «озвався на користь ЇМ пп. комісарів, то ледве головою за це не поплатився». Питання присяги залишилося так і невирішеним.

Насамкінець молóдці розібрали привезений жолд, згідно із визначеними ними самими умовами, зокрема «тих

¹ За припущенням М. Грушевського, наприкінці травня (Історія України-Руси... С. 493).

відіпхнули від платні, котрі у поході тільки раз були. Залишили їх, однак, при вольностях та непослуху своїм».

Зрештою, рада знову вирішила зібратися через 5 тижнів, очікуючи підвезення нової платні в розмірі 50 злотих та вирішення питання із затягом на службу на московський або шведський фронт. Настрої в середовищі запорожців були такі, що якби їхні вимоги не задовольнили, то «на волость прийдуть або з артилерією на Запорожжя, звідки би вже РП ніяких послуг від них цього року не мала».

Питання затягу теж було неоднозначним, оскільки, правдоподібно, велися переговори між окремими магнатами й на королівському дворі про залучення Війська Запорозького до певних приватних воєнних ініціатив. Однак Радошевський чітко зазначив, що козаки «ні від кого іншого не приймуть затяг (як це я зрозумів, від двору задумують), тільки від ЙКМ». На московському кордоні ситуація виглядала доволі тривожною (московити «князям Вишневецьким уже три слободи знищили»), тому запорожці превентивно навіть вислали в цьому напрямку сотню товаришів на розвідку, всерйоз сподіваючись війни і наймання, як це було кілька років перед тим під час московської кампанії принца Владислава Вази.

На цьому Белецький та Обалковський формально завершили свою діяльність, «призначивши гетьманові лежі в Корсуні, Чигирині і Черкасах». Зауважимо, що це призначення місць стаціонування, вірогідно, було все ж не остаточним.

Дуже гострою залишалася проблема фактично збунтованого Запорожжя, яке відмовлялося виконувати вказівки не тільки короля, а й старшини Війська Запорозького. Добре обізнаний із козацькими справами київський біскуп навіть ряд імен козацьких старшин, коротко характеризуючи їхню роль у цій ситуації, зокрема осавул Дрига перебував на Низу й начебто вже «із трьома човнами пішов із Запорожжя на море». Певний Ормяненко, «стражник Запорожжя» (титул, що досі не зустрічався у джерелах), просив у Голуба допомоги, аби повернути контроль над Низом. Реєстровці, віро-

гідно, планували послати за пороги на приборкання сваволі певний контингент, який мали очолити старшини (полковники?) «Саляренко з Києва» й «Анастер з Черкас».

Тим часом на Запорожжя вже прибув вінницький староста, український шляхтич Олександр Балабан, котрий перебував «на голові хортицького острога», а слідом за ним мав іти комісар Ян Белецький «з кількасот козаками».

У листі останнього до невідомого приятеля від 15 червня (**додаток 5**) повідомлялося про підготовку цього походу, а також було описано події, котрі йому передували.

Белецький стверджував, що тривожні процеси у Війську розпочалися ще за життя Сагайдачного, який, попри весь свій величезний авторитет і заслуги, «коли би не помер, напевно, від козацьких рук згинув би». Старшина була налаштована на виконання королівських вказівок і мала намір на гетьмана «обрати з-поміж себе чоловіка доброго, чеснотливого». Перебіг козацької ради на практиці виявився зовсім іншим: «один з черні, вискочивши, у сермязі селянин простий, вхопив хоругву, а другий бубни і закричали: Хочемо з-поміж себе Олифера (простого селянина, також у сермязі). Той каже: Хай наш гетьман буде. Мусили старші дозволити». Як бачимо, хоч Олифер Голуб походив із дрібної шляхти, королівським комісарам його особа так не подобалася, що у своїх листах вони прирівнювали новообраного гетьмана до черні.

Козаки все ж начебто зобов'язалися, «що на Чорне море не підуть», і питання присяги вирішили в доволі простий спосіб: «гетьман не хотів вчинити присягу, бо йому чернь не казала, а на тих перших присягах стоять», тобто формально залишали у дії положення Роставицької комісії 1619 р. Збунтоване Запорожжя учасники ради вирішили приборкувати власними розпорядженнями й «одразу ж вислали на Низ, щоб ніхто під загрозою суворого покарання не йшов» на море, а «тих, котрі ходили, наказали карати на горло».

Із листа Белецького стає зрозуміло, що питання затягну на військову кампанію супроти Московщини або Швеції мог-

ло бути зовсім не задумом авторства Кш. Збараського, а певною ідеєю з домішками чуток, що активно нуртувала тоді в козацьких масах. Комісар благав адресата: «хай, ради Бога, КЙМ накаже їм йти до Московщини або до Лівонії, а звідти до Швеції. Вони підуть дуже радо, бо все спилося і зігралося, працювати не хочуть, був би вогонь, то полізуть в нього».

Похід на Запорозжя Белецький сприймав дуже тривожно, навіть допускаючи можливість своєї загибелі, однак стверджував, що вихід, запланований на 10 червня, відкладався рішенням Голуба, оскільки підготовка до нього, вірогідно, потребувала більше часу (гетьман «сказав, що так швидко не може бути»).

Ведучи мову про татарський напад на Русь і Покуття, новини з Волощини і Криму, королівський секретар Ян Марчінкевич у листі до віленського біскупа Евстахія Воловича від 17 червня (**додаток 6**) наголошував на тому, що ситуація на прикордонні дуже погіршилася через «шкоди, вчинені запорожцями цієї весни на морі, [котрі] сплюндрували три міста» Османської імперії.

Усе ж не тільки запорожці були причиною поглиблення цього антагонізму — збиралися також певні ватаги свавільної козаччини, які подекуди очолювала також місцева шляхта, і «з України кільканадцять разів, як є достовірні новини, до Волощини» вторгалися, певного разу навіть відбивши табуни коней під Білгородом у мурзи Кантемира та перегнавши їх через Дністер на річпосполитський берег.

Реакція Зигмунта III на рішення козацької ради на Кагарлику знайшла своє виявлення в листі монарха до Кш. Збараського від 20 червня (**додаток 7**). Король дякував князеві за постійне інформування його щодо козацьких справ, відгукувався про новообраного гетьмана Голуба як про «легковажного і свавільного», а також визнавав фіаско комісії Белецького та Обалковського, задумуючись над тим, чи не організувати нову комісію, куди вочевидь планував залучити більш солідних учасників.

Щодо потенційного зтягу запорожців на військову кампанію, король стверджував, що «оскільки з боку Московщини ніякого [ворожого] війська не маємо, а в Лівонії вони би вже не на багато придалися і повільністю своєю більше шкоди, ніж користі вчинили, оскільки цей їх похід мав би забрати багато часу, доведеться [це питання] відкласти до сейму». Таке рішення фактично перекреслювало яскраві сподівання на нову службу їй, отже, потенційний заробіток для багатьох тисяч українських козаків, у підсумку закономірно позначившись на настроях козацтва.

Наступний лист козацьких комісарів до Зигмунта III датований 15 липня (**додаток 8**), тобто часом, коли підходив термін козацького ультиматуму у справі 50 тис. злотих жолду, а також після того, як комісарі отримали нові вказівки, як діяти, у листі короля від 18 червня (цей лист, повторюємо, наразі залишається незнайденим).

Белецький та Обалковський одразу ж поїхали до Корсуня, «де застали гетьмана і старшину Війська Запорозького» та переказали їм зміст королівського листа.

Розпочався новий раунд переговорів, який завершився безрезультатно. Старшини нарікали на нестатки у Війську («інвалідів багато, а більше здорових, котрі, обійстя свого не маючи, з голоду при багатших мішаються»), заявили, що чекають ради на свято Іллі за два з половиною тижні, й наказали готувати обсяг борошна для прогодування зібраного війська ще на тиждень після цієї ради.

Через певні непорозуміння між урядниками Речі Посполитої запорожцям привезли тільки 40 тис. злотих жолду, попри те, що комісарі на попередніх радах пообіцяли їм додаткових 10 тис. Із цього листа дізнаємося подробиці у справі призначення цих сум. Комісарі, зокрема, явно дивувалися: «вже після сейму, після визначених порядків, після обговорення жолду в 40 тис. дозволено нам додатково поступитися 10, а зрештою і 20 тис. збільшеного завдатку, про що був приватний лист до п. Обалковського», все ж скарбовий

писар, певний пан Собещанський привіз тільки 40 тис. («це нас дуже пригнічує»).

На думку комісарів, запорожці чудово розуміли, що цілої суми їм не бачити, тому Військо швидше за все піде на Запорожжя, «для отримання визначених грошей залишивши своїх виконавців у Києві».

У схожому дусі Белецький та Обалковський зверталися до коронного підскарбія Миколая Даниловича у листі від того ж самого дня, 15 липня (**додаток 9**). Стверджуючи, що «якщо ті 10 тис. домовленого жолду ВМ НМП докласти не зволиш», на раді на свято Іллі, «коли прибуде безіменна чернь, в якій розуму і Духа Святого не питати», посланців можуть просто убити.

На думку комісарів, реалізувати наміри короля провести нову комісію було б теж доволі складно, оскільки учасників такої комісії «козаки не будуть чекати, хочуть її на Запорожжі проводити».

Значно детальніше ця ситуація описана в листі Белецького та Обалковського до королівського секретаря Єнджея Ліпського, висланому, вірогідно, у цей же час. Королівські комісарі прямо заявляли, що їхня місія наразі абсолютно безрезультатна («ми ані леж, ані зтягу не вказали»). На це вплинули й певні, як припускаємо, усні домовленості із Сагайдачним, «бо умова з п. гетьманом, небіжчиком, була така: якщо би на св. Іллю грошей не дали, то дозволено буде йти на море».

Комісарі згадують про вказівки, дані їм коронним підскарбієм Миколаєм Даниловичем, «щоб ми наказали козакам розташуватися на шляхах і обороняти їх від переходу татар», наводячи, як відповідь, розлогі аргументи запорожців, з яких стає зрозуміло, що в їхньому середовищі панували вибухонебезпечні настрої. Козаки питали, «що там будуть їсти, якщо тих 3 чи 4 злоті, котрі на шаблю дістануть, не вистачить для прожиття і вбрання, бо дуже обнажені і голодні. Конфедератам і лісовчикам платять все і догоджають [їм в усьому, а нам, козакам, певно, треба] брати міру і приклад з них, котрим

мільйонами платять і на грабунки їх крізь пальці дивляться, котрі не тільки провізію на волості, але й ланове, гроші немилосердно вибирають, а платню ж повністю отримують». Крім цього, «де інваліди подінуться, котрі собі на хліб і сіль заробити не можуть? Де [подінуться] ті, котрі дому не мають, копати [землю] не вміють, жебрати соромляться?».

Белецький та Обалковський самі визначали ідею Даниловича геть безперспективною («ми також не знаємо, як їх на тих шляхах поставити, де їм важко буде провізію отримувати»), закликаючи Лїпського якомсь вплинути на королівський двір, оскільки їхні власні справи стають дуже непевні: «чернь, коли зневажає, це смертю пахне. Нам за нашу Батьківщину солодко вмирати, і за маєстат КЙМ солодка і не так аж страшна смерть, як ганьба держави».

Великий вплив запорожців у цей час на стосунки між Річчю Посполитою і Кримським ханством підтверджує звіт посла до татар Кшиштофа Красовського, датований 26 липня (**додаток 11**). Ведучи переговори з мурзою Кантемиром, Красовський був свідком прибуття кількох посланців зі Стамбула. Один з них, чауш Юсуф, постраждав від певної флотилії «козаків, 35 чайок котрих на власні очі бачив, прямо біля Стамбула». Цей морський похід був настільки вдалим, що «козаки 40 кораблів пограбували, [...] тож тривога в Стамбулі така була, як рідко коли».

У звіті посольства Красовського знаходимо чергову згадку про наймання певного загону запорожців на службу до невідомого грузинського князя, у справі котрих начебто було видано розпорядження Війська покарати їх смерть як зрадників.

Останній із публікованих документів дає певне, хоч доволі скупе уявлення про стан стосунків між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою восени 1622 р. (**додаток 12**). Письменник і суспільний діяч Марчін Броневський у листі до Кшиштофа Радзивілла від 18 листопада стверджував, що Кш. Збараському все ж вдалося втримати основні маси

запорожців від походу на море. У той же час Олифер Голуб чудово розумів настрої королівського двору, «щоб його з гетьманства скинути», тому, «маючи чернь на своєму боці, влаштував якісь нові ради».

Ці ради були дуже велелюдними і на них прибули більше 60 тис. козаків. Гетьман також начебто «послав до Московщини, — до донських козаків, — зтягуючи їх до свого війська». Крім цього, запорожці активно, хоч і без зайвої агресії, протистояли поширенню католицизму в Києві, зокрема «монахів, котрі до костьолу св. Софії увійшли, прагнучи там, за дозволом ЙМ ксьондза київського біскупа, відправляти Службу Божу, схопили і у Дніпрі трохи забруднили».

Отож, публіковані документи дозволяють набагато глибше й докладніше розглянути початок епохи «пост-Хотина», а саме: простежити хід польсько-козацького дипломатичного протистояння у 1622 р. після смерті гетьмана Петра Сагайдачного; зафіксувати поступове наростання антагонізму між козацьким товариством, яке було на волості, та на Запорожжі; з'ясувати нові подробиці морських походів запорожців; краще вивчити тогочасні стосунки Речі Посполитої із сусідніми державами крізь призму «козацького» питання.

* * *

У процесі підготовки текстів джерел до публікації ми спиралися на археографічні засади, обґрунтовані в іншому нашому виданні, із використанням звідти також переліку умовних скорочень¹.

¹ Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року. Документи і матеріали / уклад Т. Ковалець. Харків: Фоліо, 2017. С. 37—41, 14.

ДОДАТКИ

1.

**Лист короля Речі Посполитої Зигмунта III
до Війська Запорозького¹.
[Варшава?], 15 березня 1622 р.**

/1142/ Wiernie nam mili.

Ażeśmy tego życzyli, żeby komisarze nasi, których my tym przesyłnym niedawno czasem do was posłali, pewnego co z wami w punktach od nas zleconych */1143/* postanowili, że jednak do tego dla przyczyn w liście waszym wyrażonych przyjść nie mogło, wdzięczniej to od was przyjmujemy, żeście się nam z tym *declarowali* i obowiązek na to dali, że dla zatrzymania pokoju z Turkami na może żaden z was chodzić i szkody w państwach tureckich czynić nie ma.

Nie wątpimy, że wszelakiej w tej mierze pilności i starania swego przyłożycie, abyście nas i RP w obietnicy i uprawnieniu waszym nie zawiedli, a zwłaszcza, że my też szczodrobliwości i łaski naszej, mając wzgląd na posługi wasze, które nam i RP w podawających się okazjach oddawacie, w postulatach waszych miłościwie się wam stawiamy i teraz przez urodzonych Jana Bieleckiego i Bartłomieja Obałkowskiego, dworzaninów i *commissarzów* naszych za prośbą waszą pieniędzy złotych 40 i 3 tys. (lubo to dla niedotrzymania umówionych *conditii* i chodzenia w tym tam roku mimo postanowienia na morze słusznie mogły być nie dane), chcąc was tą łaską i szczodrobliwością naszą przychęcić do posług naszych i zatrzymać w powinym ku nam i RP posłuszeństwie, które w tym najwięcej się pokaże.

¹ Назва документа в рукописі: List KJM do kozaków zaporoskich z *contentatiq*, aby na morze nie chodzili, *de data 15 martii 1622* року (Лист КИМ до запорозьких козаків із контентацією [заспокоєнням вимог], щоб вони на море не ходили, даний 15 березня 1622 року).

Żaden z was na morze chodzić nie będzie się ważył i sami tego przestrzegać będziecie z pilnością, żeby takowi, którzy by się nad zakaz tego ważyli, surowie karani byli, jakoż gdybyśmy w tym sprzeciwieństwo jakie uznali i z tej przyczyny miały się zawarty z cesarzem tureckim pokój rozrywać, przysłoby się wszystkim RP za to wziąć i o waszej wierze, także upewnianiu na dalsze czasy wątpić, czego sobie nie będziecie życzyć.

Co się tknie religii greckiej, o tę /1144/, że przedtem nigdy się Kozacy, jako o dzieło mniej sobie należne, nie wymagali, i teraz rozumiemy, że te podania nie tak z onych samych, którzy dziełem rycerskim zabawiać się zwykli, jako z inszych ludzi pochodzą.

My, jakośmy przedtem nikomu w religii bezprawia nie czynili, tak i owi żadnego ponosić nie będą, co szerzej pomienieni komisarze nasi imieniem naszym wam opowiedzą i w inszych prośbach waszych *declaratią* naszą odniosą, którym dajcie zupełną wiarę, i jako posłańców naszych w przystojnym uszanowaniu mieć będziecie.

Życzymy wam przy tym dobrego od P. Boga zdrowia, ofiarując wam łaskę naszą, jako przez to pisanie nasze, tak i przez posłańców naszych, którzy wam ten list od nas oddadzą.

Переклад
Вірні, нам милі.

Оскільки ми того бажали, наші комісарі, котрих ми недавно до вас послали, уклали з вами, згідно з пунктами, нами дорученими, якісь певні постанови, що, однак, до цього через причини, виражені у вашому листі, дійти не могло, ми вдячно від вас приймаємо, що ви нам про це заявили і зобов'язалися, що для дотримання миру з турками на море жоден з вас ходити і шкоди у турецьких державах чинити не має.

Ми не сумніваємося, що ви у цій справі усіякої ретельності і старання свого докладете, щоб нас і РП в ваших обітницях та привілеях не підвести, а особливо, що ми також зі щедрості й ласки нашої, маючи на виду послуги ваші, котрі ви нам і РП у принагідних okazіях надаєте, щодо ваших вимог милостиву позицію займаємо і тепер через шляхетних Яна

Белецького і Бартломея Обалковського, наших дворян і комісарів, за вашим проханням, грошей 43 тис. злотих (хоч через недотримання визначених умов і попри постанови ходіння у цьому році на море слушно можна було не дати), прагнучи вас цими нашими ласкою і щедрістю заохотити до нашої служби і зберегти в обов'язку щодо нас і послуху РП, який у цьому найбільше проявиться.

Жоден з вас [*хай*] на море ходити не наважиться і самі будете ретельно дотримуватися, щоб такі, котрі би попри заборону наважилися це робити, були суворо покарані, бо коли ми у цьому спротив якийсь би побачили і з цієї причини мав би укладений з турецьким імператором мир розриватися, довелось би всій РП за це взятися, і довіра до вас, а також впевненість у вас надалі ставилася б під сумнів, чого ви собі не побажаєте.

Що стосується грецької релігії, оскільки щодо неї раніше ніколи козаки, як про справу менше собі належну, не ставили вимог, тепер розуміємо, що ці заяви не так від них самих, тих, котрі справою лицарською звикли займатися, як від інших людей походять.

Як раніше, ми нікому в релігії безправ'я не чинили, так і надалі ті люди ніякого не будуть зазнавати, про що докладніше наші комісарі нашим іменем вам розкажуть, і в інших ваших проханнях нашу офіційну позицію представлять, котрим ви цілковито довіряйте, і, як наших посланців, у пристойній пошані майте.

З цим зичимо доброго від П. Бога здоров'я, даруючи вам нашу ласку, як через цей наш лист, так і через наших посланців, котрі вам цей лист від нас віддадуть.

Biblioteka Raczyńskich (далі: BRacz), sygn. 2. Konia XVII cm.

2.

**Лист Станіслава Сулішевського, польського аташе
в Османській імперії, до Н. ¹ (фрагмент).
Константинополь, [25 квітня 1622 р.]**

/29/ Już byli owi tam ludzie wszystką prawie nadzieję stracili o tym, żeby JKM PMM miał wolę dość czynić postanowieniu chocimskiemu i chciał na dalsze czasy pokoju z cesarzem tureckim. I już się właśnie do nas na wojnę gotowali znowu, dlatego że przez ten wszy[s]tek czas, jakośmy w Carogrodzie stanęli, o pośle wielkim JKM żadnejśmy najmniejszejśmy wiadomości nie mieli.

A do tego Kantymir często sam o tym nowiny przesyłał, że JKM wojska wszystkie i Kozaki /30/ w kupie zatrzymał przez zimę, zaraz z wiosny do Wołoch [wtargnąć] zamyśliwając. Jednak, jakom mógł, różnymi sposobami zatłumiałem te ich wątpliwości.

A w tym też był 21 *aprilis* przyjechał z Polski czausz z listem JKM do wezyra pisanym, który po prawdzie ich nieco zatrzymał i w lepszej nadziei utwierdził, lecz to przed się u nich w podejrzeniu, że nikt z nim lubo od JKM, lubo od p. posła nie przyszedł, a tym bardziej, że do mnie ni od kogo pisania nie przyniósł, czym się ja nie lada jako utrapił. I to wielka u nich i u mnie, że ten czausz, którego oni byli w zakładzie na miejsce moje dali, odesłany, więc i to nie mniejsza (a wielki w takiej sprawie przypadek), że w ten dzień właśnie, gdy czausz przyjechał, 15 galer z Czarnego Morza, blisko pod Carogrod zbiegłszy, po posiłki przysłali, dając znać, że Kozacy w 70 czolnach płądrują miasta nad morzem leżące.

Dalej co będzie, nie wiem, tym się tylko cieszę, że JKM pisaniem swym w pokoju i prędkim przyjeździe upewnia. Aleć wiarę tegom nie własnej zasłużył, żebym miał być tak na onym miejscu zapomniany, gdzie, za rozkazaniem WM MMP jechał, na posługę JKM swe rzeczy opuściwszy, i nie *respectując* na serca

¹ Назва документа в рукописі: Копія листа п. Сулішевського з Царгороду *de data 25 augustis* (Копія листа п. Сулішевського з Царгороду, даного 25 серпня).

Ця дата помилкова. Судячи зі змісту листа, мало бути «25 *aprilis*», тобто «25 квітня».

pogańskie w zakrwawieniu ich¹ przeciwko nam i jeszcze do końca nie uspokojonym.

O JMP Koniecpolskim W[M] MMP oznajmuję, że zdrów z łaski Bożej. Dobrze już im też teraz, za *instantią* moją wezyr kazał sfolgować więzieniu i dobrą uczynił otuchę wolności ich, za przyjazdem, da P. Bóg, p. posła wielkiego, którego, daj Boże, abyśmy tam jako najprędzej obaczyli.

Переклад

Вже ті люди² майже всю надію втратили, щоб ЙКМ ПММ волив реалізувати постанови хотинського миру і хотів надалі миру з *турецьким імператором*³. І вони вже, власне, до нас на війну знову готувалися, тому що упродовж всього цього часу, як ми до Царгороду прийшли, про великого посла ЙКМ ми жодного, ані найменшого повідомлення не мали.

А до того ж Кантемир часто сам про це присилав новини, що ЙКМ всі війська і козаків тримає у зборі впродовж зими, навесні задумуючи одразу ж *[вторгнутися]* до Волощини. Я, однак, як міг, різними способами розвіював ці їх сумніви.

А потім також 21 квітня приїхав з Польщі чауш⁴ з листом ЙКМ, написаним до візира, який, щоправда, їх трохи затримав і зміцнив у кращій надії, але вони з підозрою поставилися до того, що ніхто з них чи від ЙКМ, чи від п. посла не прийшов, а тим більше, що до мене ні від кого листа не приніс, чим я неабияк був занепокоєний. І через те у них і у мене великий *[жаль]*, що того чауша, котрого вони в заклад на моє місце дали, було вислано, також і в тому не менший *[жаль]*, (а цілковитий у такій справі випадок), що власне у той день, коли приїхав чауш, 15 галер з Чорного моря, утікши близько під Царгород, послали за підмогою, даючи знати, що козаки на 70 човнах плюндрують міста, які лежать на березі моря.

¹ В оригіналі помилково: тут.

² Вірогідно, мається на увазі двір султана.

³ Тут і далі дослівний переклад поняття «cesarz turecki».

⁴ Чауш — турецький посланець.

Що далі буде, не знаю, тільки тим тішуся, що ЙКМ своїм листом запевняє про мир та швидке прибуття [посла]. *Але я через власну вірність [не] заслужив*¹, щоб мене на цьому місці забули, куди я, за наказом ВМ ММП, їхав, задля служби ЙКМ свої справи полишивши і не дивлячись на серця поганські, озлоблені супроти нас і ще до кінця не заспокоєні.

Про ЙМП Конєцпольського повідомляю ВМ ММП, що він з ласки Божої здоровий. Їм зараз вже й добре, через мою наполегливість візир наказав полегшити ув'язнення і подав добру надію на їх звільнення після приїзду, дасть Бог, великого посла, котрого, дай Боже, щоб ми побачили якнайшвидше.

*Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі: AGAD).
Archiwum Radziwiłłów. Dział V (далі: AR V). Sygn. 9267.
Marcinkiewicz Jan. 1619—1625. Konia XVII st.*

3.

Лист [Кшиштофа Збараського, конюшого коронного], до Війська Запорозького². [Б.м.], 4 червня 1622 р.

/82v/ Wielce łaskawi pp. atamani i mołojcy wszyscy

Za sławnej pamięci p. hetmana WM p. Piotra Konaszewicza³ posłowie, którzy byli posłani po komisji p. Kuryło Miłosny i p. Tymosz przynieśli *asekuracie* dwie od Wojska wszystkiego, jedną JKM PNM */83/*, a drugą posłowi naznaczonemu do cesarza tureckiego, która w sobie to miała, iż imieniem wszystkich WM obiecuje na morze nie iść żadnym sposobem, ani na Don.

Toż i w mojej asekuracji — ubezpieczyło mnie wszystko Wojsku WM, na wiarę swoją wziąwszy mnie. Wdzięcznie JKM PN

¹ ** Не до кінця зрозумілий фрагмент.

² Назва документа в рукописі: *Copia listu do pp. mołojców* (Копія листа до пп. молодців).

На те, що автор листа саме Збараський, вказує сам зміст — зокрема адресат зазначає, що він мав їхати послом до турків і йому та королеві козаки прислали асекурації. Крім Зигмунта III, такий документ отримав тільки Кшиштоф Збараський.

³ В оригіналі: Kunaszowica.

przyjął tę powolność WM i mnie w tę drogę gotować się rozkazał, bo bym się ja był inaczej nie podjął tak jawnego niebezpieczeństwa. Jam też na obiedwie prawie uszy spał (jako ono powiadają), [s]pojrząwszy na pieczęć i podpis Wojska WM.

Staralem się (to muszą przyznać pp. towarzyszy WM) o wszelaką wygodę wojskową, o którą prosili towarzysze WM JKM, jakoż miłościwie JKM na wszystko pozwolić i uczynić skutkiem raczył. Nad obietnicę wszelaką WM, nad dane słowo i ubezpieczenie, siła ludzi kozackich ku Donowi¹ poszło na może, a 5 czołnów prostym² gościńcem.

Taką sprawę mącił JKM od WM, że tamci, co na Don poszli, jako zdrajcy, nie chcąc się więcej wracać, do cudzych się państw ruszali, ci zaś zdrajcy, co Czarnym Morzem poszli na *ludzitańskiego króla służbę* [!]³, pogardziwszy Wojskiem Zaporowskim⁴. Zachodziły już i JKM, i mnie wiadomości z⁵ Konstantynopola, skargi tak na tych, co z Dona [szli na morze], jako i owych drugich.

JKM tym mi się rozkazał sprawiać, iż są ci, którzy nad rozkazanie JKM z państw jego, pogardziwszy Ojczyznę swoją i Wojskiem Zaporowskim, porwali się, i że z takich sprawiedliwości uczynić nie może, ale niech tam sobie szukają. I już się te rzeczy gładzić były poczęły i do pokoju zaczętego skłaniać, natenczas już insze wiadomości zasłyły, iż tu 5 czołnów, porwawszy się na morze i korable pokojem uspokojone, i z zdobyczą niemałą na zwykłe miejsca wrócili się.

Jeśli to tedy z daniem słowa WM JKM i przysięgą zgadzać by się miało, raczcie WM sami osądzić /83v/ i na to patrzeć, że to ubezpieczenie WM na piśmie dane JKM, przed wszystką RP musi być pokazane, i gdzieby się niepokój zatem wszczął (którego się pewnie za takim sposobem spodziewać potrzeba), jaki byście grzech uczynili przeciwko Bogu w przysiędze swojej, przeciwko P. i wszystkim RP.

¹ В оригіналі: Domowi.

² В оригіналі: prostych.

³ ** До кінця незрозумілий фрагмент. Вірогідно, копіст не зміг правильно прочитати власну назву, титул правителя, до якого на службу пішли запорожці.

⁴ Повторено: poszli.

⁵ В оригіналі: u.

Ja, jako dawny przyjaciel Wojsku WM radzę i proszę, chce-li WM znieść z siebie to podejrzenie i dość uczynić wierze swojej, zachować sławę Wojska swego, która się w dotrzymaniu słowa zachowuje, nie obostrzać na siebie niechęci wszystkie RP. Uczynicie słuszny przykład i na potem nad tymi swawolnikami, którzy się wrócili z morza, bo się ci niegodni zwać towarzyszami. Wydadcie herszty do *commissarzów* JKM, a z drugich sprawiedliwość sobie uczynicie. Czolny, którymi chodzili, pod straż *commissarzów* JKM oddajcie, bo inaczej znajdą się swawolni, co na nich znowu pójdą, i tak końca temu nie będzie.

Tamtych, którzy pogardzili sławnym Wojskiem waszym, wytrąbcie, i jeśli co dóbr mają, pobierzcie. Takim sposobem dość WM uczynicie wierze swojej, dość P. i RP. Inaczej w państwo iść już bym nie mógł, co się już stało nad obiecaną wiarę i drugi¹ raz by się stało, musiałbym wszystkie[jj] RP opowiedzieć przyczyny, które się z WM wszczęły.

Zaczym jaka by niechęć w tej RP na Wojsko padła, każdy osądzić może, czego ja z serca nie życzę, abyście WM w tym się prędzej przykrzyli, coście obiecali i przysięgli.

Posyłam *copię assekuratii*.

Oddaję na ten czas *etc.*

4 junii 1622 [roku]

Переклад

Вельми ласкаві пп. отамани і молодці усі

За славної пам'яті п. гетьмана ВМ Петра Конашевича, посли, котрі були вислані після комісії, п. Кирило Мілосний і п. Тиміш, принесли дві асекурації² від усього Війська, одну для ЙКМ НМП, а другу послові, призначеному до турецького імператора, яка у собі мала те, що іменем всіх ВМ обіцяє на море в жоден спосіб не йти, ані на Дон.

¹ В оригіналі: *długi*.

² Асекурація — тип документа із наведеними в ньому гарантійними зобов'язаннями у певній справі.

Те саме і в моїй асекурації — все Військо ВМ заспокоїло мене, на свою віру взявши. ЙКМ ПН вдячно прийняв цей послух ВМ і наказав мені готуватися у цю дорогу, бо інакше б я не пішов на таку явну небезпеку. Я також, як у тій приказці, спав, як після маківки¹, побачивши печатку і підпис Війська ВМ.

Я старався (це мусять визнати пп. товариші ВМ) про всіляку користь для Війська, про яку просили товариші ВМ у ЙКМ, оскільки ЙКМ зволив милостиво на все дозволити і виконати. Попри всі обітниці ВМ, попри дане слово і гарантію, сила людей козацьких на Дон пішла, на море, а 5 човнів — прямим шляхом.

Таку справу отримав [?] ЙКМ від ВМ, що ті, котрі пішли на Дон, як зрадники, не бажаючи повертатися, до чужих держав рушали, ті ж зрадники, що на Чорне море пішли, — на службу до португальського [!] короля, знехтувавши Військом Запорозьким. До ЙКМ і до мене вже доходили повідомлення з Константинополя, скарги так на тих, котрі з Дону [йшли на море], так і на інших.

ЙКМ наказав мені про те довідатися, оскільки є ті, котрі, попри наказ ЙКМ, з держав його, знехтувавши Вітчизною своєю і Військом Запорозьким, наважилися йти, і оскільки стосовно таких справедливості вчинити не може, хай там собі шукають. І вже ті речі були почали залагоджуватися і до розпочатого миру схилитися, у той час інші повідомлення прийшли, що тут 5 човнів, вирвавшись на море і на кораблі, миром заспокоєні, з немалою здобиччю на звичайні місця повернулися.

Якщо це, таким чином, із даним ВМ словом ЙКМ і присягою не мало узгоджуватися, звольте ВМ самі судити і розглянути, що ця гарантія ВМ, на письмі дана ЙКМ, перед усією РП мусить бути показана, і коли б почалися після цього заворушення (яких напевно варто сподіватися), який ви би гріх вчинили проти П.² і проти всієї РП у своїй присязі.

¹ Дослівно: спав на обидва вуха (тобто, дуже міцно).

² Мається на увазі короля.

Я, як давній приятель Війська ВМ, раджу і прошу, щоб ви зволили зняти з себе цю підозру і дотриматися вірності, зберегти славу свого Війська, котра бережеться дотриманням слова, не викликати на себе гніву всієї РП. Вчиніть слухний приклад і на потім над тими свавільцями, котрі повернулися з моря, бо вони не гідні зватися товаришами. Видайте ватажків комісарам ЙКМ, а щодо інших — справедливність вчиніть. Човни, якими вони ходили, під сторожу комісарів ЙКМ віддайте, бо інакше знайдуться свавільці, що на них знову підуть, і так кінця цьому не буде.

Тих, котрі знехтували вашим славним Військом, виженіть, і якщо трохи добра мають, заберіть його. У такий спосіб ВМ дотримається своєї вірності П. і РП. Інакше я до держави [турецької] вже би не міг йти, а це сталося би попри обіцяне довір'я, і наступного разу би сталося — мусив би я усій РП розповісти справи, які почалися з ВМ [?]¹.

Тому який би гнів у цій РП на Військо впав, кожен судити може, чого я усім серцем не зичу, щоб ВМ у цьому була шкода, що ви пообіцяли і на чому присягали.

Посилаю копію асекурації.

Віддаю на той час і т.д.

4 червня 1622 [року]

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (далі: ЛНБ). Ф. 4. Зібрання рукописів Бібліотеки Баворовських. Оп. 1. Спр. 572. Kopie listów znakomitych mężów z w. XVII — 1603—1626. Kopія XVII ст.

¹ Дослівно: причини, які розпочалися з ВМ.

4.

**Лист Богуслава Радошевського¹, київського біскупа
і секретаря короля Зигмунта III,
до Кшиштофа Збарзького² (фрагмент).
[Б.м.], 6 червня 1622 р.**

/1250/ Komisja, że się nie według woli JKM odprawiła, rozumiem, że WXM MMP w żadnym nie jest podziwieniu, patrząc bowiem na samego hetmana *electię*, którego czerń przewiodła, i nie potęgą IchMM pp. komisarzów. Nic inszego spodziewać się nie było, jedno, gdzieby byli przykro następowali na Wojsko i pieniądze nie oddali, w osobie ich wielkiej zniewagi majestatu JKM.

Nie schodziło nic na ostrożności i roztropności IchMM, ale tam, gdzie *stat pro ratione voluntas*, czego inszego potrzeba było, gdyż jako starszyny, tak i IchMM *acclamatiami* znoszono i pogróżkami, ale kiedy przyszło do przysięgi, jeden przy IchMM pp. komisarzach z starszych ozwał się, gardłem tego ledwie nie przypłacił. Zaczyn ani przysięga stanęła, ani brak.

Sami jednak, między sobą pieniądze biorąc, tych odepchnęli od zapłaty, którzy w jakiejkolwiek *expeditii* tylko raz byli. Przy wolności ich jednak zostawili i nieposłuszeństwie pp. swoim. W takiej tedy swawoli ledwie ich do 5 niedziel IchMM zatrzymali, ukazawszy hetmanowi leżę w Korsuniu, Czehrynie i Czerkasiech. W którym czasie, gdzie by JKM pieniędzy 50 tys. na lłego posłać i na *expeditię* gdziekolwiek, osobliwie do Moskwy i Szwecji, zaciągnąć nie raczył, pewna a nieodmienna, że na włości przyjdą, albo z armatą w Zaporohy, skąd by już RP żadnej z nich posługi tego lata nie miała.

Tu już więcej nie bawiąc, WXM odsyłam *scripty*, które między */1251/* sobą dali IchMM, z których łąco wyrozumieć

¹ Богуслав Радошевський (пол. Bogusław Radoszewski) — польський релігійний діяч, київський католицький біскуп, секретар короля Зигмунта III Вази.

² Назва документа в рукописі: List ks. biskupa kijowskiego do p. koniuszego koronnego, *de data 6 junii 1622 [roku]* (Лист ксьондза київського біскупа до п. коронного конюшого, даний 6 червня 1622 [року]).

WXM możesz, co ówdzie za sprawa będzie na Ukrainie, jeśli pieniędzy na Ilego mieć nie będą. Przetoż dla Boga racz WXM *persuadować*, aby na czas je odesłano naznaczony i zaciąg ukazano, ale się oni ni z kim inszym [*nie*] zaciągną (jakom to zrozumiął, ode dworu zamyślają), jeno samym zaciągiem JKM.

Od Moskwy ówdzie się już szarpają, księżciem już Wiśniowieckim 3 słobody zniesiono. Radzi bardzo tej *occasii* Kozacy. Posłali z Wojska 100 człowieka na posłuchy, ale przez pieniądze nie pójdą.

To też zdało mi się oznajmić, że teraz znowu Driga, assawuł, 3 czołnami poszedł z Zaporohów na morze, a drudzy się śnać gotują.

Pisze Ormianenko, strażnik Zaprohów, wojska prosząc o pomoc do pohamowania tej swawoli. Zaczym Salarinka z Kijowa i Anastera z Czerkas na Zaporozie posyłają, i do tych pisali, którzy z JMP starostą winnickim szli. JMP Bielecki też tam idzie jako najprędzej z kilkaset Kozaków. P. starosta winnicki też już progi przebył i jest na Hołowie Hortyckiego Ostroga.

To tedy do wiadomości WXM odniósłszy, oddaję się miłociwej łasce WXM SMP.

Переклад

Te, що комісія відбулася не згідно з волею ЙКМ, розумію, що ВКнМ ММП зовсім не дивує, дивлячись на вибори самого ж гетьмана, котрого чернь привела до влади, а не силою ЇМ пп. комісарів. Нічого іншого не варто було сподіватися, тільки, коли би були дуже сильно натискали на Військо і грошей не дали, — в їх особі великої зневаги маєстату ЙКМ.

Не вистачило того, що ЇМ були обережними та кмітливими, — там, де замість розуму діє воля, треба було чогось іншого, оскільки як старшину, так і ЇМ зганяли вигуками і погрозами, а коли дійшло до присяги, один старшина озвався на користь ЇМ пп. комісарів, то ледве головою за це не поплатився. Зрештою, ані присяги не було, ані без неї.

Самі, однак, між собою розбираючи гроші, тих відіпхнули від платні, котрі у поході тільки раз були. Залишили їх, однак, при вольностях та непослуху своїм панам. У такій там

сваволі ЇМ ледь до 5 тижнів затримали, призначивши гетьманові лежі в Корсуні, Чигирині і Черкасах. У той час, якщо би ЙКМ не зволив 50 тис. грошей послати на Іллю та не затягнув у похід куди-небудь, особливо до Московщини і Швеції, достовірна і невідворотна річ, що на волость прийдуть або з артилерією на Запорожжя, звідки би вже РП ніяких послуг від них цього року не мала.

Тут уже більше не затримуючи ВКнМ, відсилаю листи, котрі з-поміж себе дали ЇхМ, з яких ВКнМ легко можеш зрозуміти, яка справа буде тут в Україні, якщо грошей на Іллю не будуть мати. Через це, заради Бога, зволь, ВКнМ, перекопувати, щоб їх вислали на призначений час і вказали затяг, але вони ні від кого іншого не приймуть затяг (як це я зрозумів, від двору задумують), тільки від ЙКМ.

З боку Московщини там вже неспокоїно, князям Вишневецьким уже три слободи знищили. Козаки дуже раді цій нагоді. Послали з Війська 100 людей у розвідку, але через гроші не підуть¹.

Також мені видається слушним повідомити, що тепер знову Дрига, осавул, із трьома човнами пішов із Запорожжя на море, а інші начебто готуються.

Пише Ормяненко, стражник Запорожжя, просячи на допомогу війська, щоби вгамувати цю сваволу. Після цього Саяренка з Києва, Анастера з Черкас на Запорожжя послають, і до тих писали, котрі з ЙМП вінницьким старостою йшли. ЙМП Белецький теж туди якнайшвидше йде з кількисот козаками. П. вінницький староста теж вже пороги пройшов і перебуває на голові хортицького острога.

Це тоді до відомості ВКнМ донісши, віддаюся у милосерддя ласку ВКнМ СМП.

BRacz, sygn. 2. Kopія XVII ст.

¹ Не до кінця зрозумілий фрагмент. Можливо, копіст переплутав «przez» й «bez», і малося на увазі, що козаки без грошей не підуть у похід на Московщину.

5.

**Лист Яна Белецького¹, королівського комісара
до Війська Запорозького, до Н. приятеля²
(фрагмент)³. [Б.м.], 15 червня 1622 р.**

/1249/ Postanowiłem z Kozakami, iż kilkaset Kozaków ze mną na Niż idą. Dnia 10 czerwca mają wychodzić, ale powiedział hetman, iż tak prędko być nie może. Wysłali zaraz na Niż, aby żaden pod srogim karaniem nie szedł, i tych, którzy chodzili, gardłem karać kazali.

Jam się dla obrania hetmana tak długo bawił. Sahajdaczny umarł, a kiedy by był nie umarł, pewnie by był od kozackich rąk zginął.

Przy obieraniu tego hetmana chciała starszyzna obrać z pośrodku siebie człowieka dobrego, cnotliwego. Jeden z czerni, skoczywszy, w siermiędze chłop prosty, uchwycił chorągiew, a drugi bębny, i zawołali: chcemy między sobą Olifira (prostego chłopca, także w siermiędze). Ten powiada: niech nasz hetman będzie. Musieli starsi zezwolić.

Dali na się oblig, że na Czarne Morze nie pójdą. Przysięgi nie chciał hetman czynić, bo mu czerń nie kazała, ale na tych pierwszych przysięgach stoją... Na Zaporozże ani na włość nie chcą iść, aż od KJM wiadomość będzie. To też według nieboszczyka p. Żółkiewskiego komisji postanowili. Jeśli na św. Ilię, do którego jeno 5 niedziel, pieniędzy 50 tys. nie dadzą, wtedy na morze pewnie pójdą, albo tu w ziemię.

Mówiłem z nimi i tak radzę, dla Boga niech im KJM każe albo do Moskwy, albo do Inflant, a stamtąd do Szwecji. Radzi pójdą

¹ Ян Яніна Белецький (пол. Jan Janina Bielecki) — шляхтич з Руського воеводства, вірогідно, учасник королівської канцелярії, у 1623 р. знову призначений комісаром для переговорів з Військом Запорозьким.

² Назва документа в рукописі: Z listu p. Bieleckiego, *commissarza* do Kozaków Zaporoskich, do jednego przyjaciela *de data 5 junii 1622 [roku]* (3 листа п. Белецького, комісара до запорозьких козаків, до одного приятеля, даного 5 червня 1622 [року]).

³ Про те, що це фрагмент, а не повний лист, можна зробити висновок із назви документа в рукописі (див. попередню примітку). У нашій студії наводимо весь доступний текст документа.

bardzo, bo się opilo i ograło wszystko, robić nie chcą, by w ogień, poleżą, i tak będzie dobrze, a inaczej pewnie źle.

Wziąłem WM kilkadziesiąt Kozaków, przez które będę dawał znać, i już się w imię Pańskie na Niż puszczam. Jeśli z *decretu* Pańskiego śmierć przyjdzie, proszę /1250/, bądź łaskaw na dzieci i na żonę.

Переклад

Постановив я з козаками, що кількасот козаків зі мною на Низ підуть, мають виходити 10 червня, але гетьман сказав, що так швидко не може бути. Одразу ж вислали на Низ, щоб ніхто під загрозою суворого покарання не йшов, і тих, котрі ходили, наказали карати на горло.

Я через вибори гетьмана так довго затримався. Сагайдачний помер, а коли би не помер, напевно, від козацьких рук згинув би.

Під час виборів цього гетьмана хотіла старшина обрати з-поміж себе чоловіка доброго, чеснотливого. Один з черні, вискочивши, у сермязі селянин простий, захопив хоругву, а другий бубни і закричали: Хочемо з-поміж себе Олифера (простого селянина, також у сермязі). Той каже: Хай наш гетьман буде. Мусили старші дозволити.

Взяли на себе зобов'язання, що на Чорне море не підуть. Гетьман не хотів вчинити присягу, бо йому чернь не казала, а на тих перших присягах стоять... Ані на Запорозжя, ані на волость не хочуть йти, аж поки не буде від ЙКМ повідомлення. Також за умовами комісії небіжчика п. Жулкевського постановили. Якщо на св. Іллю, до якого тільки 5 тижнів, грошей 50 тис. не дадуть, тоді на море точно підуть, або тут у землю.

Говорив я з ними і так раджу, хай, ради Бога, КЙМ накаже їм йти до Московщини або до Лівонії, а звідти до Швеції. Вони підуть дуже радо, бо все спилося і зігралося, працювати не хочуть, був би вогонь, то полізуть в нього, і так буде добре, а інакше, певно, погано.

Взяв я VM кількадесят козаків, через яких буду давати знати, і вже на Низ рушаю во ім'я Боже. Якщо, за Божим повелінням, прийде смерть, прошу, будь ласкавий на дітей і на дружину.

BRacz, sygn. 2. Kopія XVII ст.

6.

Лист Яна Марчінкевіча¹, королівського секретаря, до Евстахія Воловіча², віленського біскупа³ (фрагмент). Варшава, 17 червня 1622 р.

/29/ Dałem już WM MMP znać, jako Tatarowie Pokucie i Ruś powojowali. Teraz wielki żal wypisywać nie dopuści, jako wiele ludzi szlacheckich [*Tatarzy pobrali, a to się stało*] od Tomszy, który pogaństwo przez ziemię wołoską przepuścił cicho, pokojem ubezpieczonych, szlachcianek kilka w połogu wzięli. Do Kałusza w samą *processię* w dzień Bożego Ciała wpadli i tam zaraz wszystkie ludzie (bo żadnej obrony nie masz) na nabożeństwie pobrali. A to najżałośniejsza, że tego pogaństwa nie było pewnie więcej nad 2 tys., gdyż tylko z Budżaku białogrodzkiego i tehyńskiego byli.

Tatarzyn więzień, którego świeżo pojmanego przysłał tu JMP starosta kamieniecki, wyznawa, że cesarz turecki rozkazał się mścić Kantymirowi szkód tej wiosny na morzu od Zaporozców poczynionych, trzech miast splądrowanych. Do tego samemu Kantymirowi p. starosta braclawski pobrał na paszy pod Białym grodem konie, które *per ostium* Nestri tu na tę stronę w Dzikie nasze Pola były na paszę przeprawione.

Więc i p. starosty kamienieckiego (są pewnie wiadomości) z Ukrainy poddani kilkakroć do Włoch (niebezpieczna twierdzić,

¹ Ян Марчінкевіч (пол. Jan Marcinkiewicz) — упицький стольник, королівський секретар, клієнт польного литовського гетьмана Кшиштофа Радзивілла.

² Евстахій Воловіч (пол. Eustachy Wollowicz) — у 1616—1630 рр. віленський католицький біскуп, у 1615—1618 рр. литовський підканцлер.

³ Назва документа в рукописі: *Copia listu z Warszawy do JMx biskupa wileńskiego pisanego de data 17 junii 1622 [roku]* (Копія листа з Варшави до ЙМ ксьондза віленського біскупа, написаного під датою 27 червня 1622 [року]).

aby za jego wiadomością, ale snadź na kierki i czabany) i podstarości jaroszewski wtargiwali. Właśnie jako oleju na ogień Tomsza z bejem umiał przyczynić u Porty.

Wiesz to, P. Bóg, co dalej będzie, bo dają znać, że chan gałga ze wszystkimi ordami idą do państw RP. Turcy są nad Dunajem. O Tatarach wierzymy, ale o Turkach ubezpieczamy się.

Na [!] list Wewellego, który nas pokojem ubezpiecza, twierdząc, że cesarz turecki do Manogli, prowincji, która mu w przeszłym roku *rebellizowała*, wojnę gotuje. Tą jednak *conditiq* Wewelli ubezpiecza, jeżeli poseł nasz wielki prędko będzie u Porty. A poseł nie ma odprawy, będzie tu na ś[w]. Jan[a], na który czas obiecuje JMX sekretarz wielki, a już dał znać, że ledwie *post multas disceptationes* przez [dni, tygodni?] kilka JMP krakowskiego i JMP woje[wode] krakowskiego do tego przywiódł, iż u ksiąg stanęli dla *asecuracji* pp. żołnierzom.

Przepis listu p. Suliszewskiego z *Constantinopola* tu *includowany* posyłam WM MMP. KJM podobno nie będzie mieszkał tego lata w Ujazdowie po lekarstwach, sądami się zabawia.

Переклад

Дав я знати ВМ ММП, як татари сплюндрували Покуття і Русь. Тепер великий жаль не допустити розписувати, як багато шляхетських людей, миром заспокоєних, [татару забрали, а це сталося] через Томшу¹, котрий тихцем пропустив поганство через Волоську землю; забрали кілька шляхтянок у післяродовому стані. До Калуша вторглися під час самої процесії у день Божого тіла і там всіх людей (бо ніякого захисту немає) на службі Божій забрали. Найбільший жаль через те, що поганства не було, певно, більше 2 тис., бо тільки з білгородського і тягинського Буджака² були.

¹ Мається на увазі Штефана Томшу II (рум. Ștefan Tomșa), господаря Молдови у 1621—1623 рр.

² Буджак — історичний регіон, частина Бессарабії, пролягає від південно-східного узбережжя Чорного моря до Пруту на заході, Дністра на сході і нижнього Дунаю на півдні. Нині розташований у межах Одеської області України та південної Молдови.

В'язень татарин, якого недавно спійманого прислав сюди ЙМП кам'янецький староста¹, свідчить, що турецький імператор наказав Кантемирові мститися за його шкоди, вчинені запорожцями цієї весни на морі, [котрі] сплюндрували три міста. До того ж у самого Кантемира п. брацлавський староста² забрав на паші під Білгородом коні, котрі через гирло Дністра сюди, на цей бік, у наші Дикі поля були переправлені на пашу.

Тож і п. кам'янецького старости піддані з України кільканадцять разів, як є достовірні новини, вторгалися до Волощини (небезпечна справа стверджувати, щоб він про це знав, — але, напевно, [пішли] на карти³ і чабанів), і підстароста Ярошевський⁴. Власне, Томша з беєм⁵ у Порти це [використали,] як оливи у вогонь долили⁶.

Знає лиш П. Бог, що далі буде, оскільки дають знати, що хан-калга з усіма ордами йдуть до держав РП. Турки перебувають на Дунаї. Щодо татар, ми впевнені⁷, але щодо турків забезпечуємося.

У листі Вевелі⁸ нам мир гарантує, стверджуючи, що турецький імператор готується на війну в Маноглії⁹, провінції, котра проти нього минулого року повстала. Вевелі, однак, дає нам гарантії за тієї умови, якщо наш великий посол швидко прибуде до Порти. А посол не має відправи¹⁰, буде тут на св. Яна¹¹, на той час ЙМКн великий секретар обіцяє, а вже дав знати, що ледь не після багатьох дискусій упродовж

¹ Йдеться про Адама Каліновського (пол. Adam Kalinowski).

² Йдеться про Стефана Потоцького (пол. Stefan Potocki).

³ Свідомо неточний переклад. Kierki — давня картярська гра. Можливо, помилка копіюста.

⁴ Не вдається встановити, чи це прізвище, чи назва уряду.

⁵ Мається на увазі Кантемира Мансура, ногайського мурзу.

⁶ Мається на увазі: переконали урядників Порти, що Річ Посполита налаштована на продовження війни, тому є актуальною загрозою.

⁷ Мається на увазі, що татарський напад точно відбудеться.

⁸ Костянтин Багтіста Вевелі — посол Молдавії, посередник під час переговорів Речі Посполитої з Османською імперією наприкінці Хотинської кампанії восени 1621 р.

⁹ Неусталена провінція.

¹⁰ Тобто не отримав інструкцій та дозволу рушити в дорогу.

¹¹ Тобто 23 червня.

кількох [днів, тижнів?] ЙМП [каштеляна] краківського¹ і ЙМП воєводу краківського² у тому переконав, що вони зайнялися книгами для асекурації жовнірам³.

Переписаний лист п. Сулішевського⁴ з Константинополя, вкладений сюди, посилаю VM ММП⁵. КЙМ, схоже на те, не буде мешкати цього літа в Уяздові⁶ після лікування, займається судами.

AGAD. AR V. Sygn. 9267. Konia XVII cm.

7.

Лист Зигмунта III [до Кшиштофа Збараського]⁷. Варшава, 20 червня 1622 р.⁸

/70/ Urodzony, wiernie nam miły.

Wdzięcznie to przyjmujemy od W[ierności Twojej], iż WXM z miłości przeciwko Ojczyźnie rzeczy te, które zachodzą bezpieczeństwo RP, do wiadomości naszej przywodziysz.

Upatrujemy to i sami, iż temu swawoleństwu kozackiemu trzeba wczas zabiegać, które za obraniem tak lekkiego i swawol-

¹ Краківським каштеляном був Юрій (Єжи) Збараський (пол. Jerzy Zbaraski), український князь, політичний та військовий діяч Речі Посполитої, брат Кшиштофа Збараського.

² Краківським воєводою був Ян Тенчинський (пол. Jan Magnus Tęczyński).

³ Йдеться про завершення виплат жовнірам Речі Посполитої після Хотинської кампанії.

⁴ Станіслав Сулішевський — дипломатичний аташе Речі Посполитої в Османській імперії. Після завершення Хотинської кампанії аж до приїзду «великого посла» Кшиштофа Збараського — через нього відбувалися дипломатичні зв'язки між цими двома державами.

⁵ Див. додаток 2.

⁶ Уяздув (пол. Ujazdów) — давнє місто, згодом частина Варшави, де у 1624 р. було збудовано королівський палац.

⁷ На початку — назва документа від копіюста («Respons na list XJM od JKМ» — «Відповідь на лист КНЙМ до ЙКМ») і стандартна інтитуляція («Zygmunt Trzeci z łaski Bożej król Polski, wielkie książę litewskie, ruskie, pruskie, mazowieckie, żmudzkie, inflanckie etc. etc. i szwedzki, wandalski, gotski dziedziczny król» — «Зигмунт III, з ласки Божої король Польщі, великий князь литовський, руський, пруський, мазовецький, жмудський, лівонський і т.д. і т.д., і шведський, вандальський, готський спадковий король»).

Про те, що адресатом листа був саме Кш. Збараський, вказує пропозиція негайного використання Війська Запорозького у війнах зі Швецією та Московією.

⁸ Автор щиро дякує доктору Збігневу Хундерту (Zbigniewowi Hundertowi) за допомогу з прочитанням кількох фрагментів документа.

nego hetmana obawiać się potrzeba, aby nas albo z pogaństwem nie powadziło, aby szed[ł]szy, na włości wielkiej ciężkości RP nie uczyniło. Jednak w tak wielkich teraz¹ potrzebach i nawalnościach RP przy defekcie skarbu koronnego, nie wiedzieć, do czego pierwszej ręką sięgnąć² i czemu /70v/ pierwszej zabiegać.

Wprawdzie, żadnego starania czynić nie zaniechujemy i pilno koło tego chodzimy, jakoby przedsięwzięcia tych ludzi, bądź znowu *commissiā*, bądź jakim inszym sposobem były ujęte i do tego przywiedzione, aby na swych obeściach przestać musieli, także i pieniądze należące, aby na czas od nich naznaczone, były zawiezione i onym oddane, o czym list nasz do wielmożnego podskarbiego koronnego przesłaliśmy, napominając, żeby się koniecznie starał, jakoby te pieniądze bez wszelakiej zwłoki tam zasłane były. Żadnej jednak jeszcze³ od niego *declaratii* nie mamy, nie zaniechamy inszych sposobów zażyć do tego konta służących, życząc tego, aby zamysły tych ludzi do przedsięwziętego nie przychodziły *effectu*.

Dobry i to sposób W[ierność] T[woja] podajesz, żeby bądź do Moskwy, bądź do Inflant byli zaciągnięci, ale iż od Moskwy żadnego zastępu nie mamy, i w Inflanciech niewiele by już sprawili i nie rychłością swoją więcej szkody, niż pożytku uczynili, ponieważ wyprawa by ich wiele czasu wziąć musiała, dlatego przyjdzie do sejmu odłożyć i potem na sejmową *deliberatię* cokolwiek z nimi uczynić.

Życzymy przy tym W[ierności] T[wojej] dobrego od P. Boga zdrowia.

W Warszawie dnia 20. czerwca roku Pańskiego 1622 panowania naszego polskiego 35, szwedzkiego 29⁴.

¹ В оригіналі: ogaz.

² В оригіналі: rękę ściągnąć.

³ В оригіналі: jednakieście.

⁴ Приписка копіїста одразу після тексту листа, яка може вказувати, що цей лист був вміщений у інший зразок кореспонденції: /70/ Teraz prawdę pisać, kiedy ją drudzy nie czują, i inaczej wykładają; posyłamy przy tym i drugie listy, które do cesarza i do Alhtana [sultana?] pisano, ale nam dziś dał znać starosta radłowski, że słyszał, jakoby mieli do Węgier wpaść, wpa[d]łszy, nabrać bydła i inszego płonu, i do Polski się wrócić, a Gabor, też utraciwszy pod Filakiem kilkaset ludzi, od niego odstąpił, i Sobunów *per deditiōnem* wzięwszy, pod jakiś nowy zamek lud swój gromadzi, którego z Turkami nie ma nad 16 tys., a na pospolite ruszenie zawołać kazał.

Posyłamy i list od XJM p. krakowskiego, z którego wyrozumiesz /71/WXM, jaką nam furfantię niejaki Karasz (tenże od cesarza lis[t] oddał), prosząc, aby JKM nie miał za złe,

Переклад

Шляхетний, вірно нам милий.

Із вдячністю приймаємо від В[ірності Твоєї], що ВКНМ з любові до Батьківщини ті речі, які настають для безпеки РП, доносиш до нашої відомості.

Ми й самі бачимо, що тій козацькій сваволі треба завчасно запобігати, котра через вибрання такого легковажного¹ і свавільного гетьмана, треба остерігатися, щоб нас з поганством не посварила, щоб ідучи, не вчинила на волості великого тягаря РП. При таких, однак, тепер великих труднощах² і навалах на РП³, при дефіциті коронного скарбу не знати, до чого найперше руку простягти і чому у першу чергу запобігати.

Насправді ми не полишаємо чинити ніякого старання і пильно тим займаємося, щоби заходи тих людей⁴ чи знову комісією, чи якимось іншим способом були зупинені й до того доведені, аби на своїх обійстях [!] мусили зупинитися, також щоб і належні гроші у визначений ними час були завезені і їм віддані, про що ми послали наш лист до вельможного коронного підскарбія, нагадуючи, щоб він обов'язково стався, аби ті гроші без будь-якої затримки туди були заве-

że Liszom [!] przez Polskę się obrócić kazano do siedmiogrodzkiej ziemi, co bardzo JKМ obchodzi, i pisać kazał do Bethlen Gabora et ad status Hungaria, żeby temu zabiegali i mieli się na ostrożności.

(Тепер [як? / треба?] правду писати, коли її інші не відчувають, а по-інакшому викладають; посилаємо при цьому й інші листи, котрі писані до імператора і до Альтана [султана? — Т. К.], але нам нині дав знати радльовський [незрозуміло, ім'я чи титул. — Т. К.], що чув, наче вони мали на Угорщину напасти, а напавши, набрати худоби та іншого полону, і до Польщі повернутися, а [Бетлен] Габор, також втративши під Філяком кількасот людей, його залишив, і Собунів через капітуляцію взявши, [щоб йти] під якийсь новий замок, збирає своїх людей, яких разом з турками не більше 16 тис., і наказав скликати послоните рушення.

Посилаємо також лист від КНІМ, п. краківського, з якого ВКНМ зрозумієш, яке нам зухвальство вчинив певний Караш (він віддав лист від імператора), просячи, щоб ІКМ не тримав зла за те, що Лішом [незрозуміле поняття. — Т. К.] через Польщу наказали повернути до семигородської землі, що ІКМ дуже зачіпає, і він наказав писати до Бетлена Габора і до Угорської держави, щоб тому запобігли і були чуйні).

¹ Поняття «lekki» стосовно людини могло означати також: плохий, розв'язний, неповажний, нестатечний.

² Інший варіант перекладу: битвах / воєнних кампаніях.

³ Маються на увазі війни Речі Посполитої з Османською імперією та Швецією, які тривали одночасно.

⁴ Маються на увазі запорожці.

зені. Ніякого ще, однак, немає від нього свідоцтва, [але надії] не полишаємо використати для цього інші придатні способи [?], бажаючи, щоб задуми тих людей, за які вони взялися, не були реалізовані.

Т[воя] В[ірність] також подаєш добрий спосіб, щоб їх затягнути [на війну] або до Московщини, або до Лівонії, але оскільки з боку Московщини ніякого [ворожого] війська не маємо, а в Лівонії вони би вже не на багато придалися і повільністю своєю більше шкоди, ніж користі вчинили, оскільки цей їх похід мав би забрати багато часу, доведеться [це питання] відкласти до сейму і потім на сеймових нарадах щось із ними вчинити.

Зичимо при цьому В[ірності] Т[вої] доброго від П. Бога здоров'я.

У Варшаві 20 червня року Божого 1622-го панування нашого польського 35-го, шведського 29-го.

ЛНБ. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 572. Копія XVII ст.

8.

Лист Яна Белецького і Бартломея Обалковського, комісарів Речі Посполитої, до Зигмунта III¹. Фастів, 15 липня 1622 р.

/57/ Najjaśniejszy miłościwu królu, P., PNM

List WKM² PNM 18 *junii* pisany doszedł nas przez posłańca JMX biskupa kijowskiego, z którego zrozumiałwszy wolę WKM, jechaliśmy do Korsunia, gdzie zastaliśmy hetmana i starszynę Wojska Zaporoskiego.

Proponowaliśmy *contenta* listu WKM, na który jaki *respons* dali, sami WKM piszą i p. Kozicki ustnie referuje, który iż tak прędkо wozem [?] zbierzeć nie może, posyła JMX biskup komornika swego, jako i przedtem zwykł, aby WKM w tym прęдzej *propositum* ich wiedzieć raczył. Długo by WKM pisać rozmowy nasze,

¹ Приписки упорядників рукопису: «Kozacy», «1622 15/7».

² В оригіналі: WXM.

naprędce oznajmujemy, że są na tym (i już to u nich *conclusum*), [żeby] iść na Zaporozie, o czym jeszcze na święto ruskie Ilię, to jest za pół trzeci niedzieli będą mieć radę tamże, gdzie była elekcja i komisja przeszła. Zabawią się tam i po Ilii z tydzień, bo tak borozno gotować obwołali.

Będzie-li wola WKM i potrzeba RP odmówić ich od tego zamysłu, jeszcze by ich tu posłaniec WKM zastał, jakoż dlatego samego te listy co prędeż¹, nie czekając p. Kozickiego, WKM z tą ich *rezolucją* posyłamy. My od tego przedsięwzięcia żadnym sposobem odwieść ich nie mogli, ledwieśmy to na nich wycisnęli, że do Ilii czekać będą, bo już prawie *in procinctu* zastaliśmy ich, i już by się było Wojsko ruszyło, *factorum*² swe dla odebrania pieniędzy umówionych w Kijowie zostawiwszy, byśmy ich byli nie zajechali.

Na *defecti* swe ściskują bardzo, że ułomnych wiele i zdrowych więcej, którzy, obościa swego nie mając, o głodzie przy bogatszych mieszają się, zaciągu i pozwolenia na włość nie czekając. 10 tys. żołdu żeśmy postąpili, niebezpieczeństwo Ukrainy do tego przycisnęło i pierwsza *instructia* do tego nam pozwoliła, po której wtóra nastąpiła, tylko na 40 tys. służąca, ale ta na wymiot do pokazania Kozakom, a pierwsza *pro informatione* nam posłana.

To nam jest w podziwieniu, że już po sejmie *post consensum ordinu[m]*, po namowie żołdu 40 tys. dano nam *facultatem* 10, na ostatek i 20 tys. *auctii* postąpić, o czym był list *privatny* do p. Obałkowskiego. Ale o tym wszystkim da się ustna *iustificatia* czasu swego WKM PNM.

/58/ O *commissię* naszej, także i o wypisie próżno co mówić, czekać tu pp. *commissarzów* (lubo to tych wielkich i zacnych ludzi) nie będą, na Zaporozu *commissię* odprawować chcą.

Zalecamy przy tym uniżone służby swe w mi[ł]o[ści]wą łaskę WKM PNM.

W Fastowie 15 *julii anno D[omi]ni 1622*

Po napisaniu listu tego i po oddaniu komornikowi przyjechał p. Sobieszczański, pisarz skarbowy, z żołdem Kozakom na

¹ В оригіналі: прęcej.

² В оригіналі: *factori*.

św. Ilię przypadającym. Dla ścisłości czasu listu nie było kiedy przepisywać. Wielkie to jest staranie WKМ PNM o zabierzeniu niebezpieczeństwom RP i zgubie Ukrainy, że się ze pieniędzmi [w]czas *anticypowało*, powinnichmy wszyscy P. Boga prosić za WKМ, ale tylko 40, nie 50 tys., to nas nie pomału *afficit*. O czym szerzej do JMX kanclerza.

WKМ PNM dłużej писанием бави́ć nie chcemy.

Переклад

Найясніший милостивий королю, П., ПNM

Лист ВКМ ПNM, написаний 18 червня, дійшов до нас через посланця ЙМ ксьондза київського біскупа, з якого ми, зрозумівши волю ВКМ, поїхали до Корсуня, де застали гетьмана і старшину Війська Запорозького.

Ми пропонували їм зміст листа ВКМ, на який вони ту відповідь дали, яку самі ВКМ пишуть і п. Козіцький¹ усно реферує, але оскільки він так швидко возом [?] їхати не може, ЙМ ксьондз біскуп посилає свого комірника², як звик і раніше, щоб ВКМ чимшвидше зволив знати їх пропозиції. Довго би було наші розмови описувати ВКМ, нашвидку повідомляємо, що вони налаштовані так (і все уже у них вирішено), щоби йти на Запорожжя, про що ще на свято руське Іллі³, тобто за півтретя⁴ тижня будуть мати раду там же, де були вибори і минула комісія. Затримуються там і після Іллі з тиждень, бо так проголосили готувати борошно.

Якщо буде воля ВКМ і потреба РП відмовити їх від цього задуму, їх би посланець ВКМ тут ще застав, саме тому ці листи якомога швидше, не чекаючи п. Козіцького, до ВКМ посилаємо із цією їх резолюцією. Ми ні в який спосіб від того задуму їх відмовити не змогли, ледве від них витиснули те, що будуть чекати до Іллі, бо ми їх застали вже майже у готовності на шляху, і вже би було військо рушило, для отри-

¹ Невстановлена особа.

² Комірник — королівський дворянин та урядник.

³ Тобто 2 серпня.

⁴ Тобто за 2,5 тижня.

мання визначених грошей залишивши своїх виконавців у Києві, якщо б ми до них не приїхали.

На свої нестатки дуже нарікають, що інвалідів багато, а більше здорових, котрі, обійстя свого не маючи, з голоду при багатших мішаються, не чекаючи зтягу і дозволу йти на волюсть. Ми поступилися їм 10 тис. жолду, оскільки небезпека України до цього змусила, і перша інструкція дозволила нам це [зробити], після якої друга прийшла, де йшлося тільки про 40 тис., але ця для публіки¹ призначена, щоб показати козакам, а перша нам для відомості нам послана.

Дивно нам те, що вже після сейму, після визначених порядків, після обговорення жолду в 40 тис. дозволено нам додатково поступитися 10, а зрештою і 20 тис. збільшеного завдатку, про що був приватний лист до п. Обалковського. Але про це все у свій час дамо усну юстифікацію² ВКМ ПНМ.

Про нашу комісію, також і про випис марно щось казати — вони не будуть чекати тут пп. комісарів (тобто тих великих і визначних людей), хочуть проводити комісію на Запорозжжі.

Рекомендуємо при цьому найнижчі свої служби до милостивої ласки ВКМ ПНМ.

У Фастові 15 липня року Божого 1622

Після написання цього листа і після того, як його віддали комірникові, приїхав п. Собещанський³, скарбовий писар, із жолдом для козаків, який випаде [!] на св. Іллю. Через брак часу не було коли переписувати листа. Велике старання ВКМ ПНМ запобігти небезпекам РП і згубі України, що з грошима вчасно було передбачено, ми всі повинні п. Бога просити за ВКМ, але [що є] тільки 40, а не 50 тис., це нас дуже пригнічує. Про це ширше [напишемо] до ЙМ ксьондза канцлера.

ВКМ ПНМ більше писанням займати не хочемо.

*AGAD. Archiwum Zamoyskich (дали: AZ). Sygn. 3036.
Miscellanea do Kozaków, Tatarów i Wołoszczyzny.
1584—1791 i b.d. Kopія XVII ст.*

¹ Дослівно: для викинення.

² Тобто обґрунтування.

³ Невстановлена особа.

9.

**Лист Яна Белецького і Бартломея Обалковського,
комісарів Речі Посполитої, до Миколая Даниловича,
коронного підскарбія. Фастів, 15 липня 1622 р.**

/58/JW MP podskarbi koronny

Skorośmy przyjechali do JMX biskupa kijowskiego od Koza-
ków, z tego terminu, któryśmy byli z nimi zmówili na *commissii*
blisko przeszłej, przyjechał też p. Sobieszczański, sługa skarbowy,
z pieniędzmi Kozakom należącymi, a to, że 40 tys., *praesentował*
się JMX biskupowi i list WM NMP do nas pisany oddał, z którego
zrozumieliśmy *intentie* WM SMP i potrzebę RP.

Radzi się do tego *applicujemy*, bo *necessitar* RP i rozkazanie
Pańskie po nas *requiruje*. Ale też to, jako KJM, tak i WM NMP trzeba
wiedzieć, że jeśli 50 tys. nie będzie, tedy nam, którechmy te 10 tys.
extrema ad acti necessitate pozwolili, niebezpieczno do tych ludzi
ukazywać się [?], to i sami z tym się *declarowali*, i my *declarujemy*,
że nie pojedziemy, jeśli te 10 tys. żołdu umówionego WM NMP do-
łożyć nie raczysz.

Jeśli też *consultum* samego p. Sobieszczańskiego jechać i
pieniądze oddawać, uważnemu rozsądkowi WM NMP niech to
podlega. Nam trzeba jeszcze zachować się na dalszą usługę KJM i
RP, a teraz tymże nie wdawać się *in periculum, iuxta illud rationa-
bile sit obsequium restium* [?].

My wiemy, jako pomieszane są *concepty* tych ludzi, źle z
starszyną rozsądniejszą traktować, a cóż¹, gdy przybędzie *sine
nomine vulgus*, tam rozumu /59/ i Ducha Świętego nie pytać?

Do KJM piszemy o tym. Posyła JMX biskup swego, ale
stamtąd nierychło *res* posztą [?]² będzie, już nie od KJM, ale od WM
NMP czekamy wiadomości, atoli przecie nie chcemy zaniechać,
abyśmy KJM i RP o tym nie mieli *certiorere*, choć że tak prędko
posłaniec się nie wróci, jako prędko termin płacenia pieniędzy na
św. Ilię, od dzisiaj[jj] za dwie niedzieli przypada.

Proszemy tedy uniżenie: racz WM nas wiadomymi uczynić
o tych 10 tys., a śmiemy i o to prosić, aby WM NMP, uważywszy to

¹ В оригіналі: соś.

² Можливо, помилка копіюста і мало бути: respons.

u siebie, co na tym RP należy, na to się wzdrygać nie raczył, cośmy *non proprio motu*, ale według *instructii* KJM pozwolili wielkim niebezpieczeństwem RP i bliską zgubą Ukrainy przyciśnieni. Sameś WM NMP tę instrukcję czytać raczył, którą p. Obałkowski WM SMP w Uchaniach pokazawał.

Dochodzi też to nas, że KJM nową *commissię* składać raczy, której Kozacy tu czekać nie będą, na Zaporozu ją odprawować chcą.

Zalecamy przy tym powolne służby swe w m[іłościwą] łaskę SMP.

W Fastowie 16 *julii*

Переклад

ЯВ МП коронний підскарбію

Як тільки ми приїхали до ЙМ київського біскупа від козаків з того терміну, про який ми з ними були домовилися на недавній комісії, приїхав теж п. Собещанський, скарбовий слуга, із грошима козакам належними, появився із 40 тис. ЙМ ксьондзу біскупові та лист ВМ НМП, до нас писаний, віддав, з якого ми зрозуміли наміри ВМ СМП і потребу РП.

Ми радо до цього зголошуємося, бо потреба РП і наказ П. вимагає від нас цього. Але також те, що, як КЙМ, так і ВМ НМП треба знати, що, якщо 50 тис. не буде, тоді нам, котрі ті 10 тис. дозволили [внести] до актів через крайню потребу через небезпеку, яка з'являлася з боку тих людей, і ми виразили готовність, що не поїдемо, якщо ті 10 тис. домовленого жолду ВМ НМП докласти не зволиш.

Якщо є також порада самого п. Собещанського їхати і гроші віддавати, хай це підлягає уважному розсудові ВМ НМП. Нам треба ще вберегти себе на подальшу службу КЙМ і РП, а зараз, так само не вдаючись у небезпеки, котрі є наче раціональними [?], покійно залишаємося [?].

Ми знаємо, як помішані концепції цих людей, погано з розсудливішою старшиною вести переговори, а що, коли прибуде безіменна чернь, в якій розуму і Духа Святого не питати?

Пишемо до КЙМ про це. ЙМ ксьондз біскуп посилає свого [листа], але звідти нешвидко річ буде поштою [?], вже не від КЙМ, а від ВМ НМП чекаємо повідомлення, оскільки не хочемо занедбати того, аби повідомляти КЙМ і РП, проте так

швидко посланець не повернеться, як швидко термін платні грошей на св. Іллю; припадає від сьогодні за два тижні.

Таким чином, просимо покійно: зволь, ВМ, нас повідомити про ті 10 тис., а сміємо і про те просити, щоб ВМ НМП, зваживши те в себе, що на цьому РП належить, на те не зволив здригатися, що ми дозволили не власним поривом, але згідно з інструкцією КЙМ, перед лицем великої небезпеки РП і змушені близькою згубою України. Сам ти, ВМ НМП, цю інструкцію зволив читати, котру п. Обалковський показував ВМ СМП в Уханях¹.

Доходить також до нас інформація, що КЙМ волишь збирати нову комісію, якої козаки не будуть чекати, хочуть її проводити на Запорозжі.

Рекомендуємо при цьому свої покійні служби до милостивої ласки СМП.

У Фастові 16 липня.

AGAD. AZ. Sygn. 3036. Копія XVII ст.

10.

Лист Я. Белецького і Б. Обалковського до Єнджея Ліпського², луцького біскупа і коронного канцлера³ (фрагмент). [Б.м.], [б.д. — липень 1622 р.]

*/59/ Illu[stria]me ac re[veren]dissime d[omi]ne,
d[omi]ne, d[omi]ne colendissime*

Dwa terminy z Kozaki w polu na Kaharłyku postanowiliśmy, jeden na 5 niedziel od komisji przeszłej, gdzie się ja, dosięgłszy wiadomości od JKМ, miejsce i chleb ukazać miał, drugi, na który żołd roczny oddać rzekliśmy.

¹ Уханє (пол. Uchanie) — тогочасне місто, тепер село у Польщі, в Люблінському воєводстві.

² Єнджей Ліпський (пол. Jędrzej Lipski) — луцький біскуп, великий коронний канцлер.

³ Приписка копіїста: Do Jędrze[fa] Lipskiego b[iskupa] łódzkiego i kanclerza korońskiego? (До Єнджея Ліпського, лодзького біскупа і коронного канцлера?).

Już pier[w]szy termin minął, na który *praesentować* się nam przyszło z listem KJM, a iżeśmy ani leży, ani zaciągu nie ukazali, tedy to u siebie *concludowali*, aby, zaniechawszy morza, ani na włości ludziom się nie przykrząć, na Zaporozie, na miejsce zwykle swe poszli i tam w polach żywność sobie obmyślali, o czym sami szerzej do KJM piszą.

Co się tknie drugiego terminu, strony żołdu, jużemy po części przy dobrej nadziei, bo p. Sobieszczański, pisarz skarbowy, tego dnia, któregośmy od Kozaków do JMX biskupa wrócili, z pieniędzmi za 40 tys. przyjechał. Znamy to *ex effectio*, jakie było usiłowanie WM NMP o te pieniądze, ale że 10 tys. od nas pozwolonych nie dano.

To nas bardzo *afficit*, bo i o morzu wątpliwość /60/, i na Ukrainie postrach, i niebezpieczeństwo¹ *imminet* z tymi pieniędzmi jechać, których my 10 tys. żołdu podwyższyli.

Blisko to, żeby KJM w osobach naszych znieważano i na morze poszło, pieniędzy wedle umowy zawziąwszy, bo *contract* z p. hetmanem nieboszczykiem był taki, gdzieby na św. Ilię pieniędzy nie dano, na może iść będzie wolno.

Pisze JMP podskarbi do nas, abyśmy na szlakach położyć się kazali Kozakom, bronić przejścia Tatarom w państwach KJM, o czym bywały² nasze mowy z nimi, ale nam tę *questię* zadawają: co tam będą jeść, jeżeli za te 3 albo 4 złote, które się na szablę dostaną, to nie postarczy *pro victu et amictu*, bo są obnażeni bardzo i głodni.

Z konfederaty i lisowczykom³ wszystko im płacą i wygadają, biorąc miarę i przykład z nich, którym milionami płacą i na łupiestwo ich *p[er] transennam* patrzą, nie tylko żywność na włości, ale i łanowe, pieniądze niemiłosiernie wybierają, a przecie z pełną zapłatę odnoszą.

Biedna to na nas *solutia* słowy, czego owe rzeczy *sania* próbują, a [*Kozacy swe argumenty*] tym zagęszczają: Gdzie się ułomni podzieją, którzy sobie chleba i soli zarobić nie mogą? Gdzie owi,

¹ В оригіналі: нам безпеченство.

² В оригіналі: бували.

³ В оригіналі: Лисовчыками.

którzy domów nie mają, kopać nie umieją, żebrać się wstydzą? Kiedy by tak wiele pieniędzy wzięli, jako owi, którzy tak wiele z nieprzyjacielem nie ścierali się, nie mieliby za co sobie domków i obejścia obmyślić, czego za kilka złotych nie sprawi.

A też nie wiemy, jako ich na tych szlakach postawić, gdzie o żywność trudno owym będzie. A jeśli 10 tys. żołду z[e] skarbu nie dadzą, to już rady nie masz, tym żoldem od morza tylko, nie od Zaporoża wstręt im czyni, włości nie wspominając.

Prosimy uniżenie o 10 tys., bo w kole generalnym, gdzie się wszystko na ś[w.] Ilię skupią, [nie] umykać im tego, cośmy, *freti instructię*, przy wszystkich wobec pozwolili. Jako bychmy na to patrzyli, ze *confusii* nie wyjdziem[y], a zachowaj Boże, *cze[g]o* gorsze[g]o. Czerń, kiedy *despectuje*, śmiercią to pachnie. Nam *ei dulce pro patria mori* i za dostojęństwo KJM nie straszna tak dalece śmierć, jako *indignita rei*.

Już czekamy tego Ille, gotowiśmy trzeci raz do tych panów¹.

Переклад

Ясновельможний і преподобний п.,
п., п. наш милостивий

Ми з козаками постановили два терміни в полі на Кагарлику, один на 5 тижнів від минулої комісії, де я, отримавши повідомлення від ЙКМ, мав вказати місце [розташування козакам] і хліб, другий, на який ми обіцяли віддати річний жолд.

Вже перший термін минув, на який нам довелося представитися з листом КЙМ, а оскільки ми ані леж, ані зятягу не вказали, тоді вони поміж собою вирішили, щоб, відмовившись від моря і щоб на волості людям не докучати, піти на Запорожжя, на свої звиклі місця, і там в полях живність собі обдумувати, про що самі детальніше пишуть до КЙМ.

Що стосується другого терміну, стосовно жолду ми вже частково маємо добру надію, бо п. Собещанський, скарбовий писар, того дня, котрого ми від козаків до ЙМ ксьондза біску-

¹ В архівній справі продовження документа немає.

па повернулися, з грошима більше 40 тис. приїхав. Знаємо це з результату, яке було зусилля ВМ НМП щодо цих грошей, але ж 10 тис., дозволених нами, не дали.

Це нас дуже стурбувало, бо і про море сумніви, і в Україні пострах, і небезпека загрожує з тими грошима їхати, котрих ми жолд на 10 тис. підвищили.

Близько до того, щоб КЙМ в наших особах зневажили і на море пішли, у справі грошей, згідно з договором зобов'язавшись, бо умова з п. гетьманом, небіжчиком, була така: якщо би на св. Іллю грошей не дали, то дозволено буде йти на море.

Пише до нас ЙМП підскарбій, щоб ми наказали козакам розташуватися на шляхах і обороняти їх від переходу татар у держави КЙМ, про що бували наші розмови з ними, але нам на це питання дають *[своє]*, що там будуть їсти, якщо тих 3 чи 4 злоті, котрі на шаблю дістануть, не вистачить для прожиття і вбрання, бо дуже обнажені і голодні.

*Конфедератам і лісовчикам платять все і догоджають *[ім в усюму, а нам, козакам, певно, треба]* брати*¹ міру і приклад з них, котрим мільйонами платять і на грабунки їх крізь пальці дивляться, котрі не тільки провізію на волості, але й ланове, гроші немилосердно вибирають, а платню ж повністю отримують.

Слабкі наші зусилля це вирішити словами, *чого ці речі розсудливість пробують*², а *[козаки свої аргументи]* тим підсилюють: Де інваліди подінуться, котрі собі на хліб і сіль заробити не можуть? Де *[подінуться]* ті, котрі дому не мають, копати *[землю]* не вміють, жебрати соромляться? Коли б так багато грошей взяли, як ті, котрі так багато з ворогом не билися, не мали би за що собі обдумати дім та обійстя, чого не влаштувати за кілька злоти.

А ми також не знаємо, як їх на тих шляхах поставити, де їм важко буде провізію отримувати. А якщо 10 тис. жолду зі скарбниці не дадуть, то вже нічого не порадимо, цим жолдом

1 ** Не до кінця зрозумілий фрагмент.

2 ** Не до кінця зрозумілий фрагмент.

відвернемо їх тільки від моря, не від Запорозжя, не кажучи вже про волость.

Просимо покійно про 10 тис., бо в загальному колі, де всі зберуться на св. Іллю, [ж не] забирати їм те, на що ми, згідно з інструкцією, у присутності всіх дозволили. Як би ми на те дивилися? З конфузу не вийдемо, а Боже борони, чого гіршого. Чернь, коли зневажає, це смертю пахне. Нам за нашу Батьківщину солодко вмирати, і за маєстат КЙМ смерть солодка і не так аж страшна, як ганьба держави.

Вже чекаємо того Іллі, готові третій раз [їхати] до тих панів.

AGAD. AZ. Sygn. 3036. Konia XVII cm.

11.

Лист Кшиштофа Красовського, гінця до Кримського ханства, до Кшиштофа Збараського¹ (фрагмент)². Білгород, 26 липня 1622 р.

/1254/ Decima octava julii przyjechałem do Białogrodu.

Kantymir³ basza, wiedząc przed tym o przejeździe moim od Tomszy, rozkazał Kiechaj [!], białogrodzkiemu, aby mię z Dział Antonim z miasta */1255/* nie wypuszczano i morzem, i lądem, póki u niego nie będę. Przyszło mi do niego pod Kilię w pola jeździć i list KJM, o przepuszczenie bezpieczne żądając, oddać.

List wdzięcznie przyjął, a usiadłszy, zaraz mi począł mówić:

— Pisałeś do mnie strony swawolników, białogrodzkich Tatarów, że w Pokucie wpadli i szkody królowi, p. twemu, wielkie poczynili, o czym ja nie wiem, zaklinając się wiarą swoją.

¹ Назва документа в рукописі: List p. Krasowskiego, gońca do Tatar, pisany do księcia Zbaraskiego, koniuszego koronnego, *de data* w Białogrodzie 26 *julii* 1622 *[roku]* (Лист п. Красовського, гінця до татар, писаний до князя Збараського, коронного конюшого 26 липня 1622 *[року]*).

² Про те, що це фрагмент, а не повний лист, можна зробити висновок із назви документа в рукописі (див. попередню примітку). У нашій студії наводимо весь доступний текст документа.

³ В оригіналі: Cantimir.

Tegoż dnia przy bytności mojej czausz Jesopt ze [S]tambuła¹ przybiegł do niego oszarpano z nowiną mnie niepokojącą, a jemu bardzo radosną. Przy bytności osób kilkunastu Turków, urzędników kilijskich i smailskich [!] prawić począł nowiny:

— Od wezyra miałem do ciebie cesarskie listy, napadłem na Kozaki królewskie, których 35 czajek oczyma widziałem, tudzież od Stambuła. Zaledwie i ja z duszą uciekłem, i te listy do zacności twojej należące musiałem odbierać.

21 *lulii* drugi czausz od przyjaciela jego przybeżał, oznajmując mu, jeśli sobie tego życzy, jest na tym cesarz, aby wezyrem był.

Odpowiedział:

— Nie gardziłbym łaską cesarza JM, ale mię to nie cieszy, że podanego mego i powinnego sylistryjckiego beja zabito, przyczyna ta, mówili, że Tatarowie nami nie rządzili i nie będą, toż by mnie podobno było. Ja *per gradus* chcę postępować: niech mi pierwej baszostwo budżyńskie dadzą, potem wezyrstwo rad przyjmę.

Znowu czausz mówi, oznajmując mu to, że Kozacy okrętów 40² złupili, Beisa [!] z dziesiątką czerwonych złotych albo talerów, więc trwoga taka w Stambule³ była *quod rarum, alias est*. Zaczym Baptistę i Koreckiego, i inszych posłańców królewskich snac potracono.

Basza mnie mówi:

— Słyszysz, jako to p. twój przymierza sobie nie życzy?

Ja, będąc *zelo ductus*, rzekłem:

— Wiem, że nie Zaporozcy, i KJM PMM nie wie o tym, bo jest p. pokój miłujący, ale jakom słyszał, że ci zdrajcy wojskowi /1256/, idąc na posługę króla dziedziaskiego, złączyli się z duńskimi i szkody być może czynią, ale nazad im już trudno, bo *edict* wojskowy wyszedł, aby na gardle każdego karać. A jakie szkody białogrodzcy Tatarowie teraz świeżo poczynili w ziemi p. mego! Więźniów ludzi stamtąd niezliczoną rzecz wzięli. Umiałyby to p. mój KJM oddać i tu ich w polu mógłby rozkazać szukać, ale jako

¹ В оригіналі: Табмола.

² Незрозуміла приписка: зл. Можливо, копіїст двічі починав писати наступне слово.

³ В оригіналі: Тамболе.

p. mądry i sławny, upatruje, jeśli cesarz JM będzie wdzięczny tej cierpliwości za takimi częstymi tatarskimi najazdami, zaczym przychodzi powątpi[e]wać o przyjaźni i posłowi wielkiemu zatrzymywać się.

Niemieło to było bardzo baszy. Widząc niewesołego, kazałem przynieść karabin cudny, zegarek, gorzałki przedniej puzdro; darowałem także bratu jego Antymirdziejowi.

Masz to WXM za pewne wiedzieć, że Turcy i owe kraje powątpiewają bardzo o przymierzu polskim (i są te mowy i rozumienia między nimi, że polskie wojska wielkie leżą na Ukrainie. Mną się trochę ci spokojni ludzie cieszą), dlatego że WXM nie jedzie.

Dawałem znać *directi* o wszystkim WXM, i wszystko się nie wypełniło, com pisał, choć jeszcze da czemu [!] nie masz. Nie wiem, jeśli WXM uważać raczysz pisanie moje, Bogiem świadczę, że dla przysługi u KJM nie tylko chudobę błahą ostatnią ważyłem, ale i zdrowie swoje, które w owych krajach, dla prawdy, trzeba odważyć.

Za tym przekradnięciem zdrajców kozackich na może obawiam się, żeby zaraz po Bajramie Tatarowie białogrodzcy nie wpadli w państwa JKM, bo są gotowi, a jest pewnych 10 tys., których ja oczyma wiedziałem. Proszę i przestrzegam, niech [*nasi*] będą ostrożni. Prawda, że jest zakazanie surowe cesarza tureckiego, ale odmiana tam prędka. Chowają też drudzy Tatarowie więźnie na oddanie, bo się spodziewają, że WXM będzie /1257/ się chciał tego domówić przy utwierdzeniu przymierza.

Wiem, że WXM masz to na dobrym baczeniu o Tatary mówić, którzy się posadzili w polach białogrodzkich, aby zniesieni byli [*stamtąd*], bo *alias* nasza Ukraina nigdy od nich bezpieczna być nie może i chan ich zowąd zganiał. Ja też u Dżianbeg Kierej chana pilnie o to staranie będę czynił, aby zniesieni byli. I Dżian Anton, jako życzliwy Koronie, mówił Kantymirowi:

— Do Polski nie jedź, bo sławę, którą masz, utracisz oraz wojska gotowe są, na które oczy moje patrzyły.

[*Kantymir*] powiedział na to:

— Umiem ja z nimi igrzać i ich uchodzić, ale na rozkazanie cesarza PM rozkazałem się im rozjechać.

Proszę, aby to pisanie moje do dworu JKM i do JMP hetmana odesłane było po przeczytaniu.

Zatem się łasce WXM z powolnymi służbami mymi pilnie oddawam.

Krzysztof Krasowski,
goniec do Tatar

Переклад

18 липня приїхав я до Білгорода.

Кантимир-паша, знаючи перед тим про мій переїзд від Томші, наказав Кехаєві білгородському¹, щоб мене з Джан-Антоном² не випускали з міста ні морем, ні сушею, поки я у нього не побуваю. Довелося мені їздити до нього під Кілію в поля і віддати лист КЙМ, де вимагався безпечний пропуск.

Він лист із вдячністю прийняв, а всівшись, одразу ж мені почав говорити:

— Писав ти мені у справі свавільців, білгородських татар, що на Покуття напали і вчинили великі шкоди королеві, твоєму п., про що я не знаю, клянучись своєю вірою.

Того ж дня у моїй присутності приїхав до нього потріпаний чауш Юсуф зі Стамбула з новиною для мене невтішною, а для нього дуже радісною. У присутності кільканадцяти турків, урядників Кілії та Ізмаїла, почав розповідати новини:

— Від візира я мав до тебе імператорські листи³, натрапив я на королівських козаків, 35 чайок котрих на власні очі бачив, прямо біля Стамбула. Я втік ледь цілий і ті листи, які призначалися твоїй вельможності, мусив покинути.

21 липня другий чауш від його приятеля приїхав, повідомляючи його, що, якщо він того бажає, імператор налаштований, щоб зробити його візиром.

¹ Незрозуміле ім'я чи посада.

² Джан-Антон — у 1620 р. посол від Кримського ханства до Речі Посполитої.

³ Тобто листи від турецького султана.

Відповів він:

— Я б не погорджував ласкою імператора ЙМ, але мене не тішить, що підданого і свояка силістрійського бея убито¹, з тієї причини, як кажуть, що «татари нами не керували і не будуть», таке і зі мною сталося би. Я поступово хочу йти: хай спершу мене зроблять будзинським пашею², потім радо стану візиром.

Знову чауш каже, повідомляючи йому те, що козаки 40 кораблів пограбували, Бейса³ з десятком червоних злотих або талерів, тож тривога в Стамбулі така була, як рідко коли, тобто є зараз. Після чого Баптісту і Корецького⁴, й інших королівських посланців, видно, стратили.

Паша мені каже:

— Чуеш, як це твій п. не бажає перемир'я?

Я, будучи палко обманутим [?], сказав:

— Я знаю, що ні запорожці, ні КЙМ ПММ не знає про це, бо він п., який мир любить, але як я чув, ці зрадники військові, ідучи на службу до грузинського короля, об'єдналися з донськими козаками, і, може бути, що чинять шкоди, але назад їм буде повернутися важко, бо вийшов військовий едикт, щоб кожного [такого] карати на горло. А які шкоди білгородські татари недавно вчинили в землях мого пана! Людей звідти незліченну кількість в'язнями взяли. Мій п., КЙМ, міг би відплатити і міг би наказати шукати їх тут, в полі, але як п. мудрий і славний виглядає, чи імператор ЙМ буде вдячний за цю терплячість через такі часті татарські наїзди, через що доводиться сумніватися в дружбі [Порти] і великому послові затримуватися.

Це було дуже неприємно для паші. Бачачи, що він невеселий, наказав я принести чудовий карабін, годинник, скриньку з кращою горілкою; обдарував також його брата Антимірдузу.

¹ Неусталений факт.

² Тобто бейлербеєм захопленої турками частини Угорщини.

³ Незрозуміле слово.

⁴ Самійло Корецький — український князь, політичний та військовий діяч, потрапив у турецький полон під час битви під Цецорою 1620 р. Попри клопотання різних політиків (у тому числі короля Англії Якова I Стюарта) убитий турками 27 червня 1622 р.

ВКнМ маєш це напевно знати, що турки і ці держави дуже сумніваються в польському перемир'ї (є розмови і наради між ними, що великі польські війська стоять на лежах в Україні. Ці спокійні люди мною трохи тішаться), тому що ВКнМ не їде.

Я давав прямо знати про все ВКнМ, і не все виконалося, про що я писав, хоч ще дечого немає¹. Не знаю, чи ВКнМ зволиш зважити на мій лист, Бог мені свідком, що для служби ЙКМ я не тільки використовував останні свої злидні², а й своє здоров'я, яким доводиться ризикувати в цих краях.

Через те, що козацькі зрадники прокралися на море, побоююся, щоб одразу після Байраму білгородські татари не напали на держави ЙКМ, бо вони вже готові, точно їх є 10 тис., котрих я на власні очі бачив. Прошу і застерігаю, хай *[наші]* будуть обережні. Правда, що є сувора заборона турецького імператора, але вона може швидко бути відмінена. Також деякі татари ховають в'язнів, щоб віддати, бо сподіваються, що ВКнМ захоче про них домовитися при закріпленні перемир'я.

Знаю, що ВКнМ пильно стежиш, коли говориш про татар, котрі осіли у білгородських полях, щоб вони були вигнані *[звідти]*, бо інакше наша Україна ніколи не зможе бути від них у безпеці, і хан їх звідти виганяв. Я також у хана Джанібек-Герая³ пильно про це буду старатися, щоб вони були вигнані. І Джан-Антон, як доброзичливий до Корони, говорив Кантемирові:

— Не їдь до Польщі, бо славу, котру маєш, втрапиш; також війська готові стоять, які мої очі бачили.

[Кантемир] відповів на це:

— Я вмію з ними гратися і від них тікати, але, за наказом імператора, МП, я наказав їм роз'їхатися.

¹ Тут, вірогідно, йдеться про певні передбачення чи припущення адресанта, висловлені раніше.

² Вірогідно, йдеться про великі видатки посла з власної кишені.

³ Джанібек-Герай (крим. Canibek Geray) — хан Кримського ханства з династії Гераяв у 1610—1623, 1624 і 1628—1635 рр., лояльно ставився до Османської імперії.

Прошу, щоб цей мій лист після прочитання до двору ЙКМ і до ЙМП гетьмана було послано.

Після цього пильно віддаюся до ласки ВКнМ з покірними моїми службами.

Кшиштоф Красовський,
гонець до татар

BRacz, sygn. 2. Копія XVII ст.

12.

Лист Марчіна Броневського¹ до Кшиштофа Радзивілла², гетьмана ВКЛ (фрагмент). Галув³, 18 листопада 1622 р.

/319/ Kozacy niżowi chcieli iść na morze, nie dbając na KJM napominanie i zakazywanie, ale JMP koniuszy koronny, *praehabendo securitati sua*, sam je własnym staraniem swym nie bez wielkiego nakładu zawściagnął. */320/* A iż hetman ich postrzegł, że od dworu o zrzuceniu jego z hetmaństwa praktyki zachodziły, mając czerń po sobie, nowe jakieś rady przedsięwziął, których nie wiem, co za skutek będzie.

To *constat*, iż posłał do Moskwy, do Kozaków duńskich, zaciągając je ku swojemu wojsku, którego było w kupie jako twierdzą, przez 60 tys. Моґойцы его, którzy byli w Kijowie, mnichów, którzy do kościoła św. Zofii byli weszli, chcąc tam, za pozwoleniem JM księdza biskupa kijowskiego, mszę odprawować, pojмали i w Dnieprze podbrudzili.

¹ Марчин Броневський (пол. Marcin Broniewski) — письменник і громадський діяч, у 1590-ті належав до прихильників князів Острозьких, згодом перебував в опозиції до короля Зигмунта III.

² Кшиштоф Радзивілл (пол. Krzysztof Radzywiłł, білорус. Крыштаф Радзівіл, лит. Kristupas Radvila) — польний литовський гетьман, учасник війн з Московщиною та Швецією, у 1621 р. програв воєнну кампанію Швеції, внаслідок чого та захопила Ригу.

³ Галув (пол. Gałów) — село у Польщі у Дольношльонзькому воєводстві, межує з Броцлавом.

Переклад

Низові козаки хотіли йти на море, незважаючи на нагадування і заборону КЙМ, але ЙМП коронний конюший, пропонуючи їм безпеку [!], сам своїм старанням не без великих труднощів їх стримав. Оскільки їх гетьман помітив, що від двору почали діятися справи про те, щоб його з гетьманства скинути, маючи чернь на своєму боці, влаштував якісь нові ради, котрих не знаю який буде результат.

Певним є те, що він послав до Московщини, — до донських козаків, — затягуючи їх до свого війська, якого було у зборі, як стверджують, більше 60 тис. Його молóдці, що були в Києві, монахів, котрі до костьо́лу св. Софії увійшли, прагнучи там, за дозволом ЙМ ксьондза київського біскупа, відправляти Службу Божу, схопили і у Дніпрі трохи забруднили.

*AGAD. AR V. Sygn. 1419. Broniewski Marcin.
1599—1624. Оригінал з підписом адресата*

ВИСНОВКИ

У монографії розроблено цілий ряд дослідницьких проблем, що стосуються Хотинської війни 1621 р., починаючи від дипломатичних стосунків різних міжнародних гравців того часу в контексті Дунайського регіону загалом та Хотинської фортеці зокрема, вивчено чимало досі малознаних ракурсів війни (деталізовано театр бойових дій, визначено екологічні умови Хотинської битви, окреслено наслідки бойових дій для населення, соціально-економічного та демографічного розвитку регіону), опрацьовано й певні вузькоспеціалізовані мілітарні аспекти, зокрема питання складу і застосування у бойових діях турецької елефантерії, тощо. Також уперше вийшли друком (разом із відповідним науковим апаратом) тексти цілого ряду історичних джерел: цінний діаріуш Хотинської кампанії 1621 року й чимало зразків листування різних діячів Речі Посполитої 1622 року, об'єктом яких було Військо Запорозьке.

Автори монографії щиро сподіваються, що їхня праця стане мотиватором і проміжною платформою для подальших глибоких і ґрунтовних наукових досліджень, а також потужним ресурсом для досягнення різноманітних навчальних цілей, позаяк монографія може бути цікавою ширшому колу читачів, любителів історії та мілітаристики.

Представлене наукове видання є незаперечним свідченням актуальності тематики Хотинської війни 1621 року для української та зарубіжної історіографії, воно демонструє прагнення дослідників з різних країн, міст та наукових інституцій поєднувати свої зусилля для розробки досі маловивчених ракурсів та епізодів цієї непересічної воєнної кампанії раннього нового часу, яка прямо вплинула на подальший історичний розвиток і політичні долі як Османської імперії, так і держав Центрально-Східної Європи.

Тарас Ковалець

Наукове видання

ХОТИН 1621

ВІЙНА І ПАМ'ЯТЬ

Колективна монографія

Науковий редактор

Олександр Добржанський

Літературний редактор

Людмила Звенигородська

**Коректура, комп'ютерна верстка
і художнє оформлення**

Тарас Ковалець

*На обкладинці вміщено фрагменти полотна
Юзефа Брандта «Битва під Хотинном» («Bitwa pod Chocimiem») (1865 р.).
Використання дозволено умовами суспільного надбання (public domain)*

Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 18,83 Вид. № Зам. № Тираж прим.

Видавець та виготівник: ПВКФ «Технодрук»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1841 від 10.06.2004 р.

58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. (0372) 55-05-85

